

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

BEDRÜDDİN HÜSEYN İBNÜ'L-EHDEL'İN
KEŞFÜ'L-GİTÂ ADLI ESERİNDE MEZHEPLER
VE EŞ'ARİLİK

Hatice KULUÇ

2501170921

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Adem ARIKAN

İSTANBUL – 2022

ÖZ

BEDRÜDDİN HÜSEYN İBNÜ'L-EHDEL'İN KEŞFÜ'L-GİTÂ ADLI ESERİNDE MEZHEPLER VE EŞ'ARİLİK

Hatice KULUÇ

Yemen, İslam tarihinin ilk devirlerinden itibaren farklı mezheplerin nüfuz mücadelesi verdikleri bir alan olmuştur. Şafiilik, Hanbelilik, Eşarilik gibi Sünnî mezhepler ve Şii kökenli Zeydiyye ve İsmailiyye mezhepleri bölgede yer almıştır. Yemen Şafiilerinin bir kısmı itikadi olarak Hanbeli iken diğer bir kısmı Eşaridir. Mezhebi çeşitliliğin dışında tasavvufî ekoller de bölgede yaygınlaşmıştır. Sûfilik halk nezdinde itibar görmüştür. Özellikle Resûlîler döneminde bölgedeki tasavvufî ekoller güçlenmiş, İbn Arabî ekolü bölgeye taşınmıştır. Bu durum fukaha ve sûfiyye arasında ihtilafa neden olmuştur. Bu ihtilaf sûfilere karşı bir reddiye geleneğini ortaya çıkarmıştır. Bu gelenekte Ehl-i Sünnet'in akaid anlayışına uygun görülmeyen tasavvufî ekollere karşı çıkmıştır. Resûlîler döneminde yaşamış Şafii-Eşari bir alim olan İbnü'l-Ehdel (779-855/1377-1451), bu geleneğin örneklerinden birini vermiştir. Keşfü'l-Gitâ adlı eserinde Eşarilik özelinde Ehl-i Sünnet akaidini ortaya koymuştur. Haşviyye, Hulûliyye, İttihâdiyye ile birlikte İbn Arabî ve taraftarlarına karşı çıkmıştır. Bu çalışmada; İbnü'l-Ehdel'in yaşadığı dönem, temel görüşleri, yaşadığı dönemde yaygın olan mezhebi ve tasavvufî gruplara yönelik eleştirileri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yemen, İbnü'l-Ehdel, Eşarilik, Haşviyye, Tasavvuf, İbn Arabî.

ABSTRACT
SECTS AND ASH'RI
IN BEDRÜDDİN HÜSEYN İBNÜ'L-EHDEL'S WORK TITLED
KEŞFÜ'L-GİTÂ
Hatice KULUÇ

Yemen has been an area where different sects have struggled for influence since the first periods of Islamic history. Sunni sects such as Shafi'ism, Hanbalism and Asharism, and Zaydiyya and Ismailiyya sects of Shiite origin took place in the region. While some of the Yemeni Shafis are Hanbali in creed, others are Ashari. Apart from the sectarian diversity, Sufi schools have also become widespread in the region. Sufism was respected by the people. Especially during the time of the Rasulids, the Sufi schools in the region became stronger and the Ibn Arabi school entered the region. This situation caused a conflict between the fuqaha and the sufiyya. This conflict has revealed a tradition of rejection against the Sufis. In this tradition, the Sufi schools were opposed, which were not found suitable for the Ahl as-Sunnah's understanding of creed. Ibn al-Ahdal (779-855/1377-1451), a Shafi'i-Ashari scholar who lived in the time of the Rasulids, gave one of the examples of this tradition. In his work called Keşfü'l-Gitâ, he revealed the Ahl as-sunnah creed in particular of Asharism. He opposed Haşviyye, Hululiyya, İttihâdiyya and Ibn Arabi and his supporters, whom he regarded as a deviant sect. In this study, the period in which Ibn al-Ahdal lived, his basic views, his criticisms of the sect and sufi groups that were widespread in his time were discussed.

Keywords: Yemen, Ibn al-Ahdal, Ash'ari, Haşviyye, Mysticism, Ibn Arabi.

ÖNSÖZ

Mezhepler dinin farklı anlaşılma biçimleridir. İslam Mezhepleri Tarihi, kısaca İslam toplumu içerisinde geçmişte ve günümüzde siyasi ve itikadi gayelerle ortaya çıkmış beşeri oluşumları bilimsel yöntemlerle inceleyen bilim dalı olarak tanımlanır. Klasik mezhepler tarihi kaynakları genellikle Havâric, Mutezile, Şia, Mürcie gibi ana fırkaları ve alt kollarını ele almıştır. Milel-Nihal türü eserler ise din, mezhep ve felsefi ekolleri içerir.

Tasavvufi yapılar da tıpkı mezhepler gibi İslam dünyasında ortaya çıkıp ekolleşmiştir. Ancak birkaç örnek dışında klasik mezhepler tarihi kaynaklarında kendine yer bulamamıştır. Günümüzde bu durum, bazı mezhepler tarihi araştırmacıları tarafından sorgulanır olmuştur. Tasavvufi ekollerin, özellikle de Ehl-i Sünnet'in akaid anlayışına uygun görülmeyen ve gulat kabul edilen tasavvufi akımların, mezhepler tarihi alanına konu edilip edilemeyeceği araştırılmaya başlanmıştır. İbnü'l-Ehdel'in (779-855/1377-1451) Keşfü'l-Gıta adlı eseri, bu konuya örnek olabilecek niteliktedir. Zira bu eser, muhtevası itibariyle hem mezhepler tarihi hem de tasavvuf araştırmacıları için inceleme konusu olabilecek yapıdadır. Eserde Yemen'deki mezhebi ve tasavvufi durum birlikte ele alınmıştır. Öncelikle şariat ve usul ulemasının Ehl-i Sünnet akaidine dair görüşleri aktarılmış ve ardından Ehl-i Sünnete muvafık olan sûfîlerin itikadlarına değinilmiştir. Ehl-i Sünnet itikadına uymayan mezhebi ve tasavvufi oluşumlar İslam dışı sayılarak ele alınmıştır.

Çalışmamız giriş, üç bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş bölümünde tezimizin amacı, yöntemi ve kapsamı ele alınmıştır. Birinci bölümde Yemen'deki siyasi, ilmi ve mezhebi durum ortaya konulmuştur. İbnü'l-Ehdel'in yetiştiği ortam, hayatı, eğitimi ve eserlerine dair bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde müellifin Ehl-i Sünnet akidesine ve tasavvufa bakışı ortaya konulmuştur. Çalışmamızın üçüncü ve son kısmında müellifin mezhepler, gâli akımlar ve İbn Arabi hakkındaki görüşleri ele alınmıştır. Sonuç bölümünde ise yaptığımız çalışma kısaca özetlenip değerlendirilmiştir.

Bu kıymetli eseri tez konusu olarak çalışmamı öneren, çalışmanın başından itibaren değerli eleştiri ve yorumlarıyla bana yol gösteren kıymetli danışman hocam

Doç. Dr. Adem Arıkan’a müteşekkirim. Tez çalışmamı titizlikle inceleyip tashihlerde bulunan, kıymetli tavsiyeleriyle tezimi zenginleştiren saygıdeğer hocalarım Prof. Dr. Mehmet mit’e ve Prof. Dr. Halil İbrahim Bulut’a teşekkkr ederim. Desteklerini her zaman yanımda hissettiğim aileme, ihtiyaç duyduğum her anda yanımda olan abim Abdullah Kulu’a, İSAM kütüphanesi personeline ve bu çalışmanın ortaya çıkmasında katkıları olan herkese şükranlarımı sunarım.

Hatice KULU

řkdar, 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
KISALTMALAR LİSTESİ.....	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BEDRÜDDİN HÜSEYN İBNÜ'L-EHDEL'İN (779/1377-855/1451)YETİŞTİĞİ ORTAM VE HAYATI	3
---	---

1.1- İBNÜ'L-EHDEL'İN YAŞADIĞI BÖLGENİN KISA SİYASİ TARİHİ.....	3
--	---

1.1.1- Dönemin İktidarı Resûlîler (626-858/1229-1454)	8
---	---

1.1.2- Bölgedeki İlmi ve Mezhebi Durum.....	12
---	----

1.1.2.1- İlmi Durum	12
---------------------------	----

1.1.2.2- Mezhebi Durum.....	16
-----------------------------	----

1.2- İBNÜ'L-EHDEL'İN HAYATI VE EĞİTİMİ.....	33
---	----

1.2.1- Hayatı ve Eğitimi	33
--------------------------------	----

1.2.2- Eserleri	36
-----------------------	----

1.2.2.1- Keşfü'l-Gıta ve Özellikleri	40
--	----

İKİNCİ BÖLÜM

İBNÜ'L- EHDEL'E GÖRE SÜNNİ AKİDE VE TASAVVUF	45
--	----

2.1- İBNÜ'L-EHDEL'E GÖRE SÜNNİ AKİDE	46
--	----

2.1.1- Kelam İlmine Bakışı.....	46
---------------------------------	----

2.1.2- Marifetullah	47
---------------------------	----

2.1.3- Nazar ve İstidlal	48
2.1.4- İman - İslam	50
2.1.4.1- İmanın Artıp Eksilmesi.....	51
2.1.4.2- Mukallid ve Çocukların İmanı.....	52
2.1.5- Tevhid.....	52
2.1.5.1- Allah'ın Varlığı.....	53
2.1.5.2- Esmâ ve Sıfatlar	54
2.1.5.3- Kelamullah.....	56
2.1.5.4- Rü'yetullah	57
2.1.5.5-Fiiller	57
2.1.5.6- Rızıklar ve Ecel	58
2.1.6- Nübüvvet	58
2.1.7- Ahiret.....	58
2.1.7.1- Cennet ve Cehennem	59
2.1.8- İmamet ve Fazilet Sırası	59
2.1.9- Dört Mezhep Takipçilerinin İmamı Olarak Eş'arı	60
2.2- İBNÜ'L-EHDEL NAZARINDA TASAVVUF	65
2.2.1- Sünni Tasavvuf ve Sûfîler.....	65
2.2.1.1- Sûfîlerin Tevhid Anlayışı	68
2.2.2- Bazı Tasavvufî İstılahlar	73
2.2.2.1- Şâtiyye	74

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEZHEPLER VE İBN ARABİ	77
-------------------------------------	-----------

3.1- MEZHEPLER.....	77
----------------------------	-----------

3.1.1- Hanbeliler ve Haşviyye	82
-------------------------------------	----

3.1.2- Gulât-ı Sûfiyye	90
3.2- İBN ARABİ ELEŞTİRİSİ	95
3.2.1- Vahdet-i Vücûd	99
3.2.2- Firavun'un İmanı	101
3.2.3- Hatm-i Velayet	101
3.2.4- Azabın Hakikatini İnkâr	102
3.2.5- Tevil - Tenzih - Teşbih	105
3.2.6- İbn Arabî'nin Tekfiri	107
3.2.7- İbn Arabî Hakkında Tevakkuf	113
SONUÇ	119
KAYNAKÇA	123

KISALTMALAR

AUID: Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

b. : İbn

bkz. : Bakınız

C. : Cilt

Çev. : Çeviren

DİA : Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

h. : Hicri

Haz. : Hazırlayan

Hz. : Hazreti

m.y. : Matbaa yok

nşr. : Neşreden

No: : Sayı

Nu: : Numara

ö. : Ölüm tarihi

s. : Sayfa

thk. : Tahkik

t.y. : Tarih yok

vb. : Ve benzeri

vd. : Ve diğerleri

y.y. : Yayın yeri yok /Yayın yılı yok

GİRİŞ

Araştırmanın Amacı

Ebû Muhammed Bedrüddîn Hüseyin İbnü'l-Ehdel, (779-855/1377-1451) 779/1377 yılında Yemen'de doğmuş, 9 Muharrem 855 (11 Şubat 1451) tarihinde yine Yemen'de vefat etmiştir. Döneminin önde gelen alimlerinden sayılan İbnü'l-Ehdel hakkında dilimizde yapılan herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Çalışmamız bu eksikliği bir nebze olsun gidermeyi amaçlamaktadır. Şafii-Eşari bir alim olan İbnü'l-Ehdel'in Sünni akide ve tasavvuf anlayışının ortaya konulması bu çalışmanın amaçlarındandır. Çalışmada ayrıca İbnü'l-Ehdel'in Ehl-i Sünnet itikadına uymayan mezhebi ve tasavvufi oluşumlara yaklaşımı üzerinden, tasavvufi ekollerin mezhepler tarihine konu edilip edilemeyeceği tartışmalarına da bir katkı sunulması amaçlanmıştır. Kısaca Keşfü'l-Gıta olarak isimlendirdiğimiz "Keşfü'l-Gıta an hakaiki't-tevhîd ve akâidi'l-muvahhidîn ve zikri'l eimmeti'l-Eş'ariyyîn ve men halefehum mine'l-mübtediîn ve beyâni hâli İbn Arabi ve etbâihi'l- mârikîn" isimli bu eserin tezimizin çalışma konusu olarak belirlenmesinde mezhebi ve tasavvufi oluşumların bir arada ele alınması etkili olmuştur.

Araştırmanın Yöntemi

Tezimizde mezhepler tarihi araştırmasına uygun olarak tasviri bir yöntem izlenmiştir. Mezhepler tarihi araştırma alanının dışına çıkılmamaya gayret gösterilmiştir. Müellifin görüşleri tarafsız olarak aktarılmaya çalışılmıştır. İbnü'l-Ehdel'in çoğunlukla doğrudan yaptığı alıntılardan oluşan eserinde bahsi geçen kaynaklar tespit edilerek karşılaştırmalar yapılmıştır. Ayrıca adı geçen mezheplerin görüşlerini içeren temel kaynaklarda verilen bilgiler ile İbnü'l-Ehdel'in nispet ettiği bilgiler mukayese edilmiştir. İbnü'l-Ehdel'in yaşadığı dönemi ele alan temel tarih, tabakat kaynakları, dönem ve bölgeyle ilgili yapılmış çalışmalar tespit edilerek kullanılmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın Kapsamı

Tezimizin birinci bölümünde müellifin yaşadığı bölgenin siyasi tarihi kısaca anlatılmıştır. Yemen'de İslam tarihi boyunca ve Resûlîler öncesinde hüküm sürmüş yönetimler ve bu yönetimlerin mezhebi eğilimleri hakkında bilgi verilmiştir. Dönemin

hakim gücü Resûlîler Devleti tanıtılmış, bölgedeki ilmi ve mezhebi durum ele alınmıştır. Müellifin hayatı, eğitimi ve eserlerine dair bilgiler verilmiştir.

İkinci bölümde inanç esasları konu edilmiş ve İbnü'l-Ehdel'in Eşarilik anlayışı ortaya konulmuştur. Ayrıca müellifin Hanefi, Şafii, Maliki ve Hanbeli mezhep mensuplarının itikadi olarak İmam Eşari'nin menheci üzere oldukları savunusuna ve Ehl-i Sünnet mezheplerini uzlaştırma gayretine değinilmiştir. İbnü'l-Ehdel'in tasavvufa bakışı ele alınmış, Sünni tasavvuf anlayışına yer verilmiştir.

Mezhepler ve İbn Arabi başlığını taşıyan üçüncü bölümde müellifin “el-Lüm'atü'l-muknia fi marifeti'l-fırakı'l-mübtedia” adlı eserinden yararlanılarak Yemen'de kullanılan fırka tasnifi ve İbnü'l-Ehdel'in mezheplere yaklaşımı ortaya konulmuştur. Müellifin deyimiyle Haşviyye, Hululiyye, İttihadiyye, İbn Arabi ve taraftarları gibi Ehl-i sünnete muhalif itikatta olan ya da mutasavvıfların çoğunluğu gibi şeriate aykırı fiillerde bulundukları halde Ehl-i Sünnete nispet edilen kimselere değinilmiştir. Üçüncü bölümün son kısmında müellifin İbn Arabi eleştirisine yer verilmiş, İbn Arabi ve taraftarlarına karşı takınılan tutumlar değerlendirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

BEDRÜDDİN HÜSEYN İBNÜ'L-EHDEL'İN (779/1377-855/1451)YETİŞTİĞİ ORTAM VE HAYATI

1.1- İBNÜ'L-EHDEL'İN YAŞADIĞI BÖLGENİN KISA SİYASİ TARİHİ

Ebû Muhammed Bedrüddîn Hüseyin İbnü'l-Ehdel, (779-855/1377-1451) Yemen'de Zebid yakınlarındaki Kuhriye'de (Kuhziye) 779/1377 yılında doğdu. Zebid'in kuzeyinde, Kızıldeniz sahilinde bulunan Şerce bölgesindeki Ebyâtü Hüseyin'de 9 Muharrem 855 (11 Şubat 1451) tarihinde vefat etti. Bu dönemde bölge Resûlîler Devleti (626-858/1229-1454) tarafından yönetilmekteydi. Resûlîler öncesinde farklı mezheplere destek olan yönetimler bölgede hüküm sürmüştür. Yemen'de İslam tarihi boyunca ve Resûlîler öncesinde hüküm sürmüş yönetimler hakkında kısa bir bilgi verilmesi yerinde olacaktır.

Yemen, İslamiyet'in doğduğu yıllarda Sâsânî idaresi altındaydı. Himyerî hükümdar ailesinden Seyf b. Zûyezen'in, Sâsânîlerden aldığı askerî destekle tahta oturmasıyla birlikte (573 civarı) Yemen'de İslâm dönemine kadar sürecek olan Sâsânî hâkimiyeti başlamıştı. Ancak Sâsânîler burada siyasi bütünlüğü sağlamayı tam olarak başaramamıştır. Kabile yöneticileri Sâsânîlere bağlılığı reddetmiş, Sâsânî ordusu bu kabileleri itaat altına almaya çalışmıştır.¹

Hiz. Peygamber'in, halkı İslâm'a davet ettiği duyulunca Yemen'den Ebû Mûsâ el-Eş'arî ile iki ağabeyinin de aralarında bulunduğu elli iki kişilik bir heyet, Medine'ye gitmek üzere bir gemiye binmiştir. Fakat gemi kötü hava şartları yüzünden Habeşistan'a sürüklenince bu heyet, oraya hicret etmiş Müslümanlarla karşılaşmış, bir

¹ Yahya Yeşilyurt, **Yemen: Medeniyetler Beşiği Kadim Bir Osmanlı Ülkesi**, İstanbul, Babıali Kültür Yayıncılığı, 2011, s. 52; Mustafa Fayda, **İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1982, s.16-19; Abdurrahman Abdülvahid Şücca, **el-Yemen fî sadri'l-İslâm: mine'l-bi'seti'l-Muhammediye hatta kıyami'd-devleti'l-Ümeviyye**, Dimaşk, Dârü'l-Fikr, 1987/1408, s. 24-28.

süre Habeşistan'da kaldıktan sonra 7/628 yılında buradaki müslümanlarla birlikte Medine'ye ulaşmıştır.

Sâsânîler'in -İranlı askerlerin Yemenli kadınlarla evlenmesi sonucu doğan ve Ebnâ adı verilen zümreye mensup- Yemen valisi Bâzân'ın (ö. 10/632), İslâmiyet'i kabul etmesiyle birlikte San'a halkı da İslâm'a girmiştir. Güney Yemen'de Himyer meliki el-Hâris b. Abdikülâl İslâmiyet'i kabul etmiştir. Hz. Peygamber, 9/630 yılında Muâz b. Cebel'in başkanlığında bir heyeti Yemen'e yolladı. Muâz b. Cebel, birçok kabilenin İslâmiyet'i kabul etmesini sağladı. Ebû Mûsâ el-Eş'arî de Aşağı (Güney) Yemen'e gönderildi. Hz. Ali de Resûlullah tarafından 10/631 yılında Yemen seferine gönderilmişti. Ebnâdan bazı isimlerin İslamiyet'i kabul etmesi de İslam'ın Yemen'de yayılmasında etkili olmuştur.² Hz. Peygamber, bu üç sahabe dışında birçok sahabiye de Yemen halkına İslamı öğretmek, zekat ve cizyelerini tahsil etmek üzere Yemen'e göndermiştir.³

Hz. Ebû Bekr'in hilafeti dönemindeki ridde hadiseleri Yemen bölgesinde de görülmüştü. Hz. Ali ile Muâviye arasındaki askerî mücadele Yemen toplumunu da ikiye bölmüştü. Hz. Ali hilafete geçtiğinde amcasının oğlu Ubeydullah b. Abbas b. Abdulmuttalib Yemen valisi idi. Muâviye, Hz. Ali taraftarlarına karşı komutanı Büsr b. Ebî Ertât'ı (ö. 86/705 [?]) Yemen'e gönderdi. Büsr b. Ebî Ertât Mekke, Medine ve Yemen'de Hz. Osman'ın öldürülmesine karışanları öldürdü (40/660). Hz. Ali, Büsr'e karşı Hârise b. Kudâme es-Sa'dî (ö. 64/683 [?]) komutasında bir ordu gönderdi ve Büsr kaçtı. Ancak Hz. Ali'nin bu sıralarda hayatını kaybetmesiyle Yemen, Muâviye'nin hakimiyetine geçti.⁴

² Cengiz Tomar, "Yemen", **DİA**, XLIII, s. 401-406; Mustafa Fayda, **İslamiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı**, s. 69-72, 83-112.

³ El-Belezûrî, **Fütühu'l-Büldan**, çev. Mustafa Fayda, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987, s. 99-100; Hasan Süleyman Mahmud, **Tarihü'l-yemeni's-siyasi fi'lasri'l-İslami**, Bağdat, Matbuatü'l-Mecmai'l-İlmiyyi'l-İraki, 1969, s. 53-54.

⁴ Hasan Mahmud, **Tarihü'l-Yemen**, s. 83-87; Ebu Abdullah Bahaeddîn Muhammed b. Yusuf b. Yakup el-Cenedî, **es-Sülûk fi Tabakât el-Ulema ve'l-Mülûk**, thk. Muhammed b. Ali el-Hüseyn el-Ekva el-Hıvalî, San'a, Mektebetü'l-İrşad, 1995-1416, I, s. 172-173.

Muâviye döneminde Yemen’de Ebnâ’dan olan valiler görevlendirildi. Yemen, onun vefatından (60/680) sonra, Hicaz’da halifeliğini ilân eden Abdullah b. Zübeyr’in egemenliği (64-73/683-692) altına girdi.⁵

Abbâsî Halifesi Me’mûn döneminde 199/815 yılında Kûfe’de isyan eden Ali evlâdından Şîf-Zeydî lider İmam Ebû Abdullah İbn Tabâtabâ yönetimindeki ayaklanma Yemen’e de sirayet etti. İmam Mûsâ el-Kâzım’ın oğlu İbrâhim, Yemen’e giderek Sa’d’e’yi, daha sonra San’a’yı da ele geçirdi (200/815) ve kendi adına para bastırdı. İbrâhim’in çok kan dökmesi sebebiyle kendisine kasap manasına “Cezzâr” denilmiştir. İbrâhim b. Mûsâ, daha sonra kardeşi Ali er-Rızâ’yı veliaht tayin eden Me’mûn tarafından Yemen valiliğine getirildi (202/818). Sonra bölgeye vali tayin edilmiş olan Hamdeveyh b. Mâhân, İbrâhim’i mağlup etti (203/818).⁶

Merkezden gönderilen valilerce idare edilen Yemen’de merkezi idarenin zayıflamasıyla çeşitli hanedanlıklar hüküm sürmeye başlamıştır.⁷ Halife Me’mûn, 202/818 yılında kumandanlarından Muhammed b. Abdullah b. Ziyâd’ı istikrarı sağlamak üzere bölgeye göndermiştir. İbn Ziyâd 204/820 yılında Zebîd şehrini kurmuş ve yarı bağımsız biçimde bölgeyi yönetmeye başlamıştır. Böylece Ziyâdîler hânedanlığı (202-407/818-1017) kurulmuştur. Necâhiler’i kuracak olan Necâh Ziyâdîler’e son vermiştir. (412/1022).⁸

Başkenti San’a olan Ya’furîler (247-387/861-997) hutbeyi Abbâsî halifesi adına okutmuş ve Ziyâdîler ile iyi ilişkiler kurmuşlardır. Abdullah b. Kahtan el-Ya’furî (ö. 387/997) vefat ettiğinde yerine geçen Es’ad b. Abdullah’ın hutbeyi Zeydî imamlar adına okutmasıyla hanedanın bağımsızlığı sona ermiştir.

Bölge ileri gelenlerinin davetiyle 280/893 yılında Yemen’e gelen İmam Hâdî-İlelhak Yahyâ b. el-Hüseyn b. el-Kâsım er-Ressi (ö. 298/911) Sa’d’e merkez olmak üzere 284/897 yılında Zeydîler devletini kurdu.⁹

⁵ Hasan Mahmud, **Tarihü'l-Yemen**, s. 93-94; Cenedî, **es-Sülûk**, 175-176.

⁶ Cengiz Tomar, “Yemen”, **DİA**, XLIII, s. 404.

⁷ Cengiz Tomar, “Yemen (Tarih)”, **DİA**, XLIII, s. 404-405; İsameddin Abdür-rauf el-Faki, **el-Yemen fi zillî'l-İslâm: münzü fecrihi hatta kıyami Devleti Beni Resûl**, Kahire, Dârü'l-Fikri'l-Arabi, 1981, s. 87-240.

⁸ Mustafa L. Bilge, “Ziyâdîler”, **DİA**, XLIII, s. 489-490.

⁹ Saffet Köse, “Hâdî-İlelhak, Yahyâ b. Hüseyn”, **DİA**, XV, s. 17-18.

Yemen’de ilk İsmâilî Devleti’ni kuran dâî İbn Havşeb diye bilinen Ebü’l-Kâsım Hasen b. Ferec (Ferah) b. Havşeb en-Neccâr el-Kûfî (ö. 302/915) Mansûrû’l-Yemen olarak da tanınır. İbn Havşeb, Yemenli Ali b. Fadl el-Ceyşânî ile birlikte Yemen’de İsmâiliyye da’vetini yaymakla görevlendirildi. Misver’de İsmâiliyye tarihinin ilk devleti kurulmuş oldu. İbn Havşeb İsmâiliyye’yi Mağrib’de yaymak için Ebû Abdullah eş-Şîî’yi yetiştirip gönderdi. Sind’e, Mısır’a, Bahreyn’e, Yemâme ve Hindistan’a davetçiler yolladı. Fâtımî İsmâiliyye daveti ile ilgisini kesen Ali b. Fadl ile 299/911 yılında yapılan savaşta İbn Havşeb mağlup oldu. İbn Havşeb’e tâbi olanların birçoğu İsmâiliyye’yi bırakıp tekrar Sünnîliğe döndü. Onun ölümünden sonra (302/915) liderlerin birbirine düşmesi sonucu İsmâiliyye Yemen’de Suleyhîler Devleti’nin kuruluşuna kadar bir varlık gösteremedi.¹⁰ Ali b. Fadl, San’a’yı 299/911 yılında işgalinden sonra Fâtımî davetini tanımadığını ilan etmişti. Ali b. Fadl 303/915 yılında ölmüş ve Karmatî hareketi Yemen’de süratle çözülmüştür.¹¹

Suleyhîler (426-492/1031-1098) Kahire merkezli Şîî İsmâilî Fatımî yönetimine bağlı davet faaliyetlerini yürüttü. Şâfiî fakihi ve kadısı olan Muhammed b. Ali es-Suleyhî’nin oğlu olan Ebü’l-Hasan Ali kendilerini ziyarete gelen İsmâilî dâîleri ile tanıştı ve mezhebi kabul etti. Fâtımî davetiyle zamanla güçlenen Suleyhî’nin başarısı çevredeki hükümdarların tepkisini çekti ve onlar saldırıya geçti. Fakat Ali onları yendi ve San’a’yı ele geçirip merkez edindi (440/1048). Suleyhî 454/1062 yılında Mekke’ye gidip hutbeyi Fâtımî halifesi adına okuttu. Sonraki emir el-Melikü’l-Mükerrrem Ahmed (ö. 477/1084) felç geçirince devlet işlerini çok zeki bir kadın olan karısı Seyyide Hürre Ervâ’ya (ö. 532/1138) bırakmıştı. Onun ölümünden sonra Seyyide Hürre, Fâtımî halifesinin de onayını alarak çocuk yaştaki oğlu Ali’yi tahta çıkardı ve yönetimi eline aldı. Doksan yaşlarında vefatına kadar ülkeyi yöneten Seyyide Hürre Ervâ’nın vefatıyla Suleyhîler’e ait bölgelerin birçoğu Zürey’îler’in eline geçmiştir.¹²

¹⁰ Eymen Fuâd Seyyid, “İbn Havşeb”, *DİA*, XX, s. 35-36.

¹¹ Sabri Hizmetli, “Karmatîler”, *DİA*, XXIV, s. 510-514.

¹² Cengiz Tomar, “Suleyhîler”, *DİA*, XXXVII, s. 480-481; Muhammed Abduh Muhammed es-Sürûfî, *Tarihü’l-Yemeni’l-İslami*, San’a, Mektebetu Halid b. el-Velid, Darü’l-Kütübi’l-Yemeniyye, 2008/1429, s. 24-182.

Zürey'iler (476-569/1083-1173), Aden merkez olmak üzere Yemen'in güneyinde hüküm sürmüştür. Fâtımîler tarafından bölgenin dâisi olarak görevlendirilmişlerdir.¹³

Hemdânîler (492-569/1159-1173) İsmailiyye mezhebine mensuptu. San'a ve Sa'de civarında hüküm sürmüşlerdir.¹⁴

Necâhîler (412-554/1021-1159), Habeş asıllıydı. Şâfiî mezhebine mensuplardı. Zebîd ve çevresinde hüküm sürmüşlerdi.¹⁵

Necâhîler'i ortadan kaldıran Ali b. Mehdî 554/1159 yılında Zebîd merkezli kısa ömürlü Mehdîler'in (554-569/1159-1173) kurucusudur. Mehdîler'in fûrû'da Hanefî oldukları kaydedilmektedir. Fakat günah işleyenleri tekfir edip öldürmeleri uygulamalarından söz edilerek "Mehdîler'in Hâricî mezhebine mensup oldukları söylenebilir."¹⁶

Şafii ve Eşâ'rî mezhebine mensubiyeti bilinen Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin Yemen'i fethetmesi için gönderdiği kardeşi Turan Şah 569/1174 yılında San'a'yı ele geçirdi.¹⁷ Turan Şah kısa süre içerisinde Hemdânîler, Mehdîler ve Zürey'iler'e karşı başarı sağladı, onların elindeki bölgeleri Eyyûbî hâkimiyeti altına aldı.¹⁸

¹³ Mustafa L. Bilge, "Zürey'iler", **DİA**, XLIV, s. 577-578.

¹⁴ Ahmet Kavas, "Hemdânîler", **DİA**, XVII, s. 182-183.

¹⁵ Eymen Fuâd Seyyid, "Necâhîler", **DİA**, XXXII, s. 474; Sürûrî, **Tarihü'l-Yemen**, s. 214-257.

¹⁶ Eymen Fuâd Seyyid, "Mehdîler", **DİA**, XXVIII, s. 382-383.

¹⁷ Muhammed Abdülâl Ahmed, **el-Eyyubiyyun fi'l-Yemen: mea Medhal fi tarihi'l-Yemeni'l-İslâmî ila asrihim**, İskenderiye, Dârü'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, 1989, s. 81-83.

¹⁸ Resûliler öncesi Yemen'de siyasi, dini ve toplumsal durum hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Abduh Muhammed es-Sürûrî, **Hayatü's-siyasiyye ve Mazâhir el-Hadariyye fi'l-Yemen fi ahdi ed-Düveylât el-Müstakille**, San'a, Vizâratü's-Sekâfiyye ve's-Seyâhiyye, 2004/1425.

1.1.1- Dönemin İktidarı Resûlîler (626-858/1229-1454)

Eyyûbîler'in hizmetinde bulunan Nûreddin Ömer b. Ali er-Resûlî atabeg sıfatıyla Yemen hâkimiyetini üstlendi ve 630/1233 yılında Mansûr lakabıyla bağımsızlığını ilan ederek Resûlî Devleti'ni kurdu.¹⁹

Resûlîler de Eyyûbîler gibi Şafîi ve Eşâ'rî mezhebini genel olarak desteklemiştir. Nûreddin Ömer b. Ali'nin Hanefî mezhebine mensup iken rüyasında Hz. Peygamberi görmesi üzerine Şafîiliğe geçtiği anlatılmaktadır.²⁰ Fakat Nûreddin b. Ali'nin bu mezhebe geçişindeki asıl etkenin, böyle bir rüyadan ziyade, bölge halkının Şafîi aidiyeti olması daha makul görünmektedir.

Resûlîler, adını kurucusu el-Melik'ül-Mansûr Nureddin Ömer'in dedesi Muhammed b. Harun b. Ebü'l-Feth er-Resûl'den almıştır. Hânedanın kökeniyle ilgili ilk bilgiler, Üçüncü Resûlî sultanı el-Melikü'l-Eşref Ömer b. Yusuf'un "Turfetü'l-ashâb fî ma'rifeti'l-Ensab" eserine dayanmaktadır. Bu eserde hânedanın kökeni Kahtâniler'in Kehlân koluna bağlı Gassaniler'e mensup Cebele b. Eyhem'e dayandırılmaktadır.²¹ Sonraki Arap tarihçilerinin büyük bir kısmı da bu kaynağa dayanarak hânedanın kökeninin Arap olduğunu ileri sürmüşlerdir. Hânedan mensuplarının Türkmenlerin yaşadığı bölgelere yerleşerek Mencik (Mengücek) kabilesiyle birlikte yaşadıkları ve Türkçe konuşmaya başlayarak Arap kimliklerini yitirdikleri, bu sebeple de bu durumu bilmeyen kişilerce Türk sanıldıklarını iddia etmişlerdir.²²

¹⁹ Hüseyin Abdullah el-Ömerî, "Resûlîler", **Mevsuatü'l-Yemeniyye: sin-ze**, nşr. Ahmed Cabir Afif, San'a, Müessesetü'l-Afîfî's-Sekafiyye, Beyrut, Merkezü Dirasati'l- Vahdeti'l- Arabiyye, 2003/1423, II, s. 1389-1390; Cengiz Tomar, "Resûlîler", **DİA**, XXXV, s. 1.

²⁰ Ali b. Hasan el-Hazrecî, **el-Ukudü'l-lü'lü'yye**, thk. Muhammed Besyuni Asel, Kahire, Matbaatü'l-Hilal, 1911/1329, I, s. 87.

²¹ el-Melikü'l-Eşref er-Resûlî, **Turfetü'l-ashâb fî ma'rifeti'l-ensâb**, thk. K. W. Zettersteen, Beyrut, Dâru Sadır, 1992/1412, s. 88-89.

²² Hazrecî, **el-Ukud**, I, s. 26-27; Taceddin Abdülbaki b. Abdülmecid Yemani, **Tarihü'l-Yemen: el-müsemma behcetü'z-zemen fî tarihi'l Yemen**, thk. Mustafa Hicazi, Beyrut, Dârü'l-Avde, 1985, s. 85.

Muhammed b. Harun'un, elçiliğini yapacak kadar halifeye yakın olduğu, Halife'nin ona 'Resûl' lakabını taktığı ve bu lakabın onun asıl ismini unutturacak kadar meşhur hale geldiği belirtilir. Bu Halife'nin kim olduğu, halifelik yaptığı dönem ve Muhammed b. Harun'un elçi olarak gönderildiği kişilerin kimler olduğundan bahsedilmemesi Resûlîler'in kökeni hakkındaki bu iddiaların geçerliliğinin tartışmalı olduğunu göstermektedir.²³

Resûlîlerin, Selçuklu ordusu içinde Orta Doğu'ya yapılan akınlarda yer almaları ve hânedanlık içinde bazı Türklük niteliklerinin görülmesi Oğuz Türkmenlerinden olma ihtimallerini güçlendirmektedir.²⁴ Ayrıca Resûlî sultanı Melik'ül-Muzaffer I. Yusuf'un yardımcısı Muhammed b. Hatim'in, eserine "es-Simtü'l-gali's-semen fî ahbarî'l-mülûk mine'l-Guz bi'l-Yemen" ismini vererek Resûlî soyunun Oğuzlara nispetini güçlendirmesi ve Resûlî soyunu Gassaniler'e dayandıran nakillerden hiç bahsetmemesi bu rivayetlerin uydurma olduğunu düşündürmektedir. Resûlî sultanlarının yönetimlerini halka kabul ettirebilmek ve toplumla irtibatlarını güçlendirmek için neseplerini Gassaniler'e bağlama yoluna gittikleri ihtimalini akla getirmektedir.²⁵

Eyyûbilerle birlikte Yemen'e gelen Resûlî ailesi üyeleri, çeşitli şehirlere vali tayin edilmişlerdir. Eyyûbilerin son Yemen valisi Melik el-Mes'ud, Mekke valisi Nureddin Ömer b. Ali'yi vekil bırakarak Mısır'a dönmüş ve 626/1229'da vefat etmiştir. Melik el-Mes'ud'un vefatının ardından yönetimi ele alan Nureddin Ömer, sadakatlerinden şüphe duyduğu valileri azletmiş, isyan edenleri tutuklatıp bir kısmını öldürtmüş ve bazı kaleleri kuşatarak hakimiyet alanını genişletmiştir.²⁶ Bu süreçte

²³ el-Melikü'l-Eşref, **Turfe**, nâşirin mukaddimesi, s. 33; Muhammed Abdülal Ahmed, **Benu Resul ve Benu Tahir ve alâkatü'l-Yemen el-hariciyye fî ahdihi**, İskenderiye, el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, 1980, s. 49-50.

²⁴ Clifford Edmund Bosworth, **Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri Tarihi**, çev. Hande Canlı, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2005, s. 162.

²⁵ Cengiz Tomar, "Resûlîler", **DİA**, XXXV, s. 1; Abdür-rauf el-Faki, **el-Yemen**, s. 236. Diğer tartışmalar için bkz: M. Abdülal Ahmed, **Benu Resul**, s. 46-52.

²⁶ Hazrecî, **el-Ukud**, I, s. 46.

Eyyûbilere bağlı gözüken Nureddin Ömer, 630/1233'te Mansûr lakabıyla bağımsızlığını ilan ederek iki yüzyılı aşkın hüküm süren Resûlî Devletini kurmuştur.²⁷

Nureddin Ömer'in yeğeni Esedüddin Muhammed, Zeydî imamı Ahmed b. Hüseyin el-Kasımî ile birleşerek 646/1247 yılında isyan etmiş ve onun bu isyanı bastırılmıştır.²⁸

Nureddin Ömer, Esedüddin Muhammed'in kışkırtması ile kendi askerlerinden bir grup tarafından 9 Zilkade 647/1250'de Cened'de sarayında öldürülmüştür.²⁹

Bu esnada büyük oğlu Yusuf b. Ömer Tihame kuzeylerindeki Mehcem'de vali olarak bulunuyordu.³⁰ Yusuf b. Ömer, babasının vefat haberi üzerine harekete geçmiş, kardeşleri Mufaddal ve Fâiz'i alt ederek iktidarı ele geçirmiştir. Yönetimi boyunca kuzeni Esedüddin Muhammed ve Zeydî imamlarının isyanlarıyla uğraşmıştır.³¹ Kırk altı yılı aşkın bir süre tahtta oturan Melik'ül-Muzaffer I. Yusuf b. Ömer³² (ö. 694/1295), tahtını oğlu Melik'ül-Eşref II. Ömer'e devretmiştir. Bu durumu kabullenemeyen Melikü'l-Müeyyed Davud, yönetimi ele geçirmek üzere harekete geçmiş fakat ordusunun hezimete uğramasıyla esir düşmüştür. Ancak Melikü'l-Eşref'in (ö. 695/1296) aynı yıl vefat etmesiyle Melik'ül-Müeyyed hapisten çıkarılarak tahta geçirilmiştir.³³

Melikü'l-Müeyyed Dâvûd'un (ö. 721/1321) ölümünün ardından oğlu Melikü'l-Mücahid Ali yönetime gelmiş, kısa süre sonra da tahttan indirilmiştir. İktidarı tekrar ele geçirdiğinde ise Yemen'de istikrar bozulmuş ve birçok şehir elden çıkmıştır. Ancak O, Memlûk sultanı Muhammed b. Kalavun'un gönderdiği askeri yardım sayesinde

²⁷ Hazrecî, **el-Ukud**, I, s. 51.

²⁸ Hazrecî, **el-Ukud**, I, s. 75-76; Abdülmecid Yemani, **el-Yemen**, s. 87.

²⁹ Hazrecî, **el-Ukud**, I, s. 82-83.

³⁰ Muhammed Yahya Haddâd, **et-Tarihü'l-âm li'l-Yemen: el-Yemen fî mevkibi'l-İslam**, Beyrut, Dâr't-Tenvir, 1986/1407, III, s. 95; Ebü'z-Ziya Abdurrahman b. Ali ed-Deyba, **Kurretü'l-uyûn bi ahhâri'l-Yemeni'l-Meymûn**, thk: Muhammed b. Ali el-Ekva el-Hıvali, San'a, Mektebetü'l-İrşad, 2006/1427, s. 378-79; Hazrecî, **el-Ukud**, I, s. 88-89.

³¹ Yahya Haddâd, **el-Yemen fî mevkibi'l-İslam**, III, s. 100-126.

³² Ali ed-Deyba, **Kurretü'l-uyûn**, s. 403-404.

³³ Yahya Haddâd, **el-Yemen fî mevkibi'l-İslam**, III, s.130-133; Abdülmecid Yemani, **el-Yemen**, s. 100-102; Hazrecî, **el-Ukud**, I, s. 289-297.

düzeni tekrar sağlamıştır.³⁴ Hac için Mekke’de bulunduğu sırada Mekke şerifi Aclan b. Remîse’nin kışkırtması neticesinde Memlûklerce tutuklanarak Mısır’a götürülmüştür. Bir yıl sonra geri döndüğünde, yokluğunda annesi tarafından idare edilmeye çalışılan devlet dağılma noktasına gelmiştir. Düzeni tekrar sağlamak üzere harekete geçen Melikü’l-Mücahid, isyancı kabileleri kısmen itaat altına almayı başarsa da merkezi otoritenin zayıflaması nedeniyle isyanlar tekrarlanmaya devam etmiştir. Öte taraftan oğullarından Mikâil de bağımsızlığını ilan etmiş, kendi adına para bastırıp hutbe okutmaya başlamıştır. Bu durumdan cesaret alan diğer oğulları da isyana kalkışmıştır. Melikü’l-Mücahid, hayatının sonuna kadar bu isyanlarla mücadele etmek zorunda kalmış ve 764/1363’te vefat etmiştir.³⁵

Tahta çıkan oğlu Melikü’l-Efdal Abbas b. Ali’nin dönemi de isyanlarla mücadele içinde geçmiştir. 778/1377’de ölen Abbas’ın yerine çok genç yaştaki oğlu el-Melikü’l-Eşref I. İsmâil sultan oldu.³⁶

Saltanatı boyunca memlûk birliklerinin, kabilelerin, Zeydî imamlarının isyanları ile mücadele eden Melikü’l-Eşref, nihayetinde siyasi istikrarı sağlamayı başarmıştır. Melikü’l-Eşref, Oğlu Melikü’n-Nâsır Ahmet için biat almıştı. el-Melikü’l-Eşref I. İsmâil 803/1400 yılında vefat etti.³⁷

Melikü’n-Nâsır, tahta geçtiğinde babasının vefatı sırasında bağımsızlığını ilan eden şehirleri tekrar hakimiyet altına almış, kardeşinin isyanını bastırarak istikrarı sağlamıştır. Nâsır Ahmed’in 827/1424 yılında vefatının ardından Resûlîler küçük hânedanlıklara bölündü. Resûlî sultanları Melikü’l-Muzaffer II. Yusuf, Melikü’l-Mesud ve Melikü’l-Müeyyed’in birbirleri ile mücadele ettikleri dönemde bazı şehirleri ele geçirmeye başlayan Tahiriler 855/1451 yılında Aden’e girdiler. Son Resûlî sultanı

³⁴ Abdülmecid Yemani, **el-Yemen**, s. 134-136; Yahya Haddâd, **el-Yemen fî mevkibi’l-İslam**, III, s. 147-159; Abdullah el-Ömerî, “Resûlîler”, **Mevsuatü’l-Yemeniyye: sin-ze**, s. 1391-1393.

³⁵ Yahya Haddâd, **el-Yemen fî mevkibi’l-İslam**, III, s. 168-172.

³⁶ Yahya Haddâd, **el-Yemen fî mevkibi’l-İslam**, III, s. 174-179; Hazrecî, **el-Ukud**, II, s. 163; Ali ed-Deyba, **Kurretü’l-uyûn**, s. 455-457.

³⁷ Yahya Haddâd, **el-Yemen fî mevkibi’l-İslam**, III, s. 181-187; Ali ed-Deyba, **Kurretü’l-uyûn**, s. 457-470.

Melikü'l-Müeyyed'i 858/1454 yılında esir alarak Resûlî Hanedanlığını sona erdirdiler.³⁸

1.1.2- Bölgedeki İlmi ve Mezhebi Durum

1.1.2.1- İlmi Durum

Resûlîler, İslâmîyetten sonra Yemen'de kurulan devletlerin en uzun ömürlülerinden birisi olmuştur. Dönemlerinde ülkede siyasi istikrar ve güven ortamı sağlanmıştır. Bu ortam sayesinde Yemen'de ilmi, iktisadi ve kültürel hayatta büyük gelişmeler yaşanmıştır. Resûlîler, ticari ilişkilerini geliştirerek ve yeni tarım teknikleri uygulayarak ülkedeki refah seviyesini artırmışlardır. İlmi, iktisadi ve kültürel hayattaki gelişmeler, Türkmenler, Abbasiler ve Eyyûbîlerin tecrübelerinden faydalanan Resûlî ailesinin kültürel birikimiyle meydana gelmiştir. İlme meraklı sultanları, canlı ilmi hayatı ve alimlere gösterilen hürmetle Resûlîler Devleti, dönemin cazibe merkezlerinden biri olmuştur.

İlme ve alimlere büyük değer veren, kendileri de alim olan Resûlî sultanları, çeşitli alanlarda birçok eser telif etmiştir. Sultanlar dini ilimlerle alakalı konularla sınırlı kalmamış; ziraat, tıp, veterinerlik, astronomi, ensab, edebiyat vb. alanlarda önemli eserler ortaya koymuşlardır.

Devletin ikinci sultanı Melikü'l-Muzaffer'in bilinen eserleri arasında Münziri'nin "Kitabü't-terğib ve't-tezhib" eserinden derlenerek oluşturulan "Erbaûn Hadis", astronomiye dair "Teyrirü'l-metâlib fî tesyiri'l-kevâkib", kitap yazımı ve yazımda kullanılan gereçler, ciltleme vb. hakkında bilgiler içeren on babdan oluşan "el-Muhterî fî fûnûni mine's-sun", tıp alanında "el-Beyân fî Keşfi ilmi't-tıp li'l-ayan" yer almaktadır.³⁹

Resûlî sultanlarının en önemlilerinden olan Melikü'l-Eşref'in, tıbbâ dair "el-İbdâl limâ ilme fî'l-hâl fî edviyeti ve'l-akâkir", usturlab ile alakalı eseri "el-Usturlab",

³⁸ Yahya Haddâd, *el-Yemen fî mevkibi'l-İslam*, III, s. 188-198.

³⁹ Abdullah Muhammed Habeşî, *Muallafat hukkam al-Yaman: Müellefâtü hükkami'l-Yemen*, nşr.

Elke Niewöhner-Eberhard, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1979, s. 55-56.

astronomi ve astrolojiye dair “et-Tebşira fî ilmi’n-nücûm”, veterinerlikle ilgili el-“Muğnî fî baytara”, tarımla alakalı “Milhu’l-milaha fî marifeti’l-filaha”, ensaba dair “Turfetü’l-ashab fî marifeti’l-ensab” eserlerinden bazılarıdır.⁴⁰

Diğer Resûlî sultanları da birçok telifte bulunmuştur.⁴¹ Sultanlar, bazı elyazmalarını farklı ülkelerden getirtmişlerdir. Örneğin Melikü’l-Muzaffer, Fahreddin er-Razi’nin tefsirini inceleyip eserde birçok eksiklik olduğunu görünce Mısır’dan dört nüsha getirtmiş, ancak bu nüshaların da eksik olduğunu fark etmiştir. Bunun üzerine bu eksikliklerin müstensih kaynaklı olduğunu düşünerek Horasan’a bir görevli göndermiş ve Herat’taki müellif nüshasını getirtmiştir.⁴²

Ülke içinde yazılan eserlere de büyük önem veren sultanlar müellifleri ödüllendirmiş, kendilerine takdim edilen eserleri törenlerle makamlarına getirtmişlerdir. Örneğin Melikü’l-Eşref İsmail b. Abbas döneminde Cemaleddin Muhammed b. Abdullah er-Rîmî (ö. 792/1390) “et-Tefgih fî Şerhi’t-Tenbih” isimli eserini tamamladığında eser, fakihlerin başları üzerinde sultanın makamına getirilmiş ve müellif ödüllendirilmiştir.⁴³

Sultanların bu şekilde ilme ve alimlere değer vermesi neticesinde birçok alim Yemen’e yerleşmiştir. İhtiyaçları devletçe karşılanan bu alimler, sultanlar tarafından izzet ve ikram görmüşlerdir.⁴⁴ Örneğin; Melikü’l-Muzaffer, kendisine hadis öğretmesi için Muhibbuddîn Ahmed et-Taberî’yi (ö. 694/1295) Yemen’e davet etmiştir. Geldiğinde de kendisine büyük bir takdir ve ihtiram göstermiştir. İbn Hacer el-Askalani (ö. 852/1449), Mısır’dan elçi olarak geldiğinde Melikü’l-Efdal onu saygıyla karşılamıştır. Dönüşünde ona yüz bin dinar hediye sunan sultan, bu davranışının sebebi

⁴⁰ Habeşî, **Müellefâtü hükkamî’l-Yemen**, s. 57-59; Recep Şentürk, “el-Melikü’l-Eşref er-Resûlî”, **DİA**, XXIX, s. 67-68.

⁴¹ Resûlî sultanlarının teliflerine dair bakınız: Habeşî, **Müellefâtü hükkamî’l-Yemen**, s. 63, 80-81, 83-84, 91-92; Cengiz Tomar, “Yemen’de Bir Türk Devleti: Resûlîler ve Âlim Sultanları”, **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, C. XXXIII, No: 1, 2009, s. 221-235.

⁴² Hazrecî, **el-Ukud**, I, s. 278.

⁴³ Hazrecî, **el-Ukud**, II, s. 188; Ali ed-Deyba, **Kurretü’l-uyûn**, s. 461.

⁴⁴ Muhammed Abdullah Muhammed el-Muallimi, “Devru’l-Ulema fî’l-Hayati’s-siyasiyye ve’l-ictimaiyye fî asri’d-Devleti’r-Resûlîyye” **Basılmamış Doktora Tezi**, Camia San’a, et-Tarih ve ‘l-Hadaratü’l-İslamiyye, 2009, s. 90-92.

olarak da İbn Hacer'in faziletine ve ilmi derinliğine işaret etmiştir.⁴⁵ Yemen'e yerleşen âlimlerden bazıları Firuzabadi (ö. 817/1415), Ali b. Hasan el-Hazreci (ö. 812/1410), Abdülbaki b. Abdülmecid el-Yemeni, İbn Hatim (ö. 702/1302?), Muhammed b. Yusuf el-Cenedi (ö. 732/1332), İbnü'l-Ehdel ve İbnü'l-Mukri el-Yemeni' (ö. 837/1433)dir.⁴⁶

Resûlî Devletindeki ilmi ortamın diğer yansımaları kütüphane, mescit ve medreseler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde Yemen toplumu, kütüphanelerin öneminin farkına varmıştır. Mescit ve medreselere bitişik kütüphaneler inşa edilmiştir. Medrese kütüphanelerinden ayrı olarak inşa edilen büyük kütüphaneler dini ilimler, dil ve edebiyat, tarih, coğrafya, tıp, eczacılık, kimya, matematik, mimari vb. alanlardan birçok kitabı içermektedir. Bu sayede halktan ilme meraklı kişiler, âlimler ve öğrenciler istedikleri eserlere ulaşma imkanı bulmuşlardır.⁴⁷ Sultan Melikü'l-Müeyyed Davud çeşitli alanlarda yüz bin kitap içerdiği söylenen kütüphanesini Taiz'de inşa ettirdiği Müeyyediyye Medresesine bağışlamıştır.⁴⁸

İlmi ve kültürel zenginliğin emarelerinden olan medreseler de Resûlî Hanedanlığında önemli bir yer tutmaktadır. Yemen'de gerçek anlamda medrese kültürü Eyyûbiler döneminde oluşmuş olmakla birlikte, yaygınlık kazanması Resûlîler devrindedir.⁴⁹ İlmi fonksiyonunun yanı sıra öğrenciler ve hocalar için barınma yeri işlevi gören medreselerin, medreselerdeki öğrenci ve hocaların ihtiyaçlarının karşılanması için de vakıflar kurulmuştur.⁵⁰

⁴⁵ Cenedî, **es-Sülûk**, I, s. 42.

⁴⁶ Cengiz Tomar, "Resûlîler", **DİA**, s. 2.

⁴⁷ Âlâ Ahmed Muhammed el-Asbahî, **el-Medresetü'l-Eşrefiyye bi-Taiz zemene'd-Devleti'r-Resûliyye fi'l-Yemen (dirâse mi'mâriyye tahliliyye)**, San'a, Vizaretü's-Sekafe ve's-Siyaha, 2004/1425, s. 51.

⁴⁸ Habeşî, **Müellefâtü hükkami'l-Yemen**, s. 62; İsmail b. Ali el-Ekva, "er-Rasûlî (Davud b. Yusuf)", **Mevsuatü'l-Yemeniyye:se-ze**, II, s. 1387; İsmail b. Ali Ekva, **el-Medarisü'l-İslamiyye fi'l-Yemen**, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1986/1406, s. 202-203.

⁴⁹ el-Asbahî, **el-Medresetü'l-Eşrefiyye**, s. 48.

⁵⁰ İsmail b. Ali Ekva, **el-Medarisü'l-İslamiyye**, s. 6; Ebü'l-Hasen Alî b. Hasen b. Ebî Bekr Zebîdî Hazreci, **el-İkdü'l-fâhirü'l-Hasen fi tabakati ekabiri ehli'l-Yemen**, thk. Abdullah b. Kaid el-Abbadi vd. San'a, Mektebe el-Ciyü'l-Cedid, 2008/1429-2009/1430, I, s. 58; el-Asbahî, **el-Medresetü'l-Eşrefiyye**, s. 52.

Bu dönemde medrese inşa ettirme adeta bir gelenek haline gelmiş ve bu gelenek sultanlar, çocukları, eşleri, vezirleri, emirler ve hizmetkârları arasında yaygınlaşmıştır. Özellikle Taiz, Cened, Zî Cebele, Zebîd, Aden gibi Güney Yemen'deki büyük şehirlerde yaygınlaşan medreseler kuzeyde de Mekke'ye kadar uzanan bir alanda ilim ve kültür merkezleri olmuşlardır.⁵¹ Melikü'l-Mansur Ömer b. Ali tarafından inşa ettirilen Mansûriyye, Veziriyye, Gurabiyye medreseleri,⁵² Melikü'l-Muzaffer I. Yusuf'un Taiz'de inşa ettirdiği Muzafferîyye medresesi,⁵³ Zebid'de Melikü'l-Muzaffer'in annesi adına inşa edilen Seyfiyye (Ümmü Sultan) medresesi,⁵⁴ Melikü'l-Eşref İsmail b. Abbas tarafından yine Taiz'e inşa ettirilen Eşrefîyye medresesi⁵⁵ bu devirdeki medreselerden bazılarıdır.⁵⁶

Medreselerdeki eğitimin içerik ve yöntemi küçük farklılıklar göstermekle birlikte medreselerde genellikle Şafii mezhebi esas alınmıştır. Öte yandan Hanefilere ait medreseler de mevcuttur. Örneğin Zebid'de bulunan Dahmânîyye medresesi Hanefi mezhebinin öğretimine tahsis edilmiştir.⁵⁷ Aden'deki Mansûriyye medresesinin bir kısmı Hanefilere diğer kısmı Şafilere ayrılmıştır.⁵⁸ Medreselerde fıkıh, tefsir, kıraat, hadis, sarf ve nahiv, dil, kelam ve mantık dersleri okutulmuştur.⁵⁹

Medreselerin yaygınlaşması mescitlerdeki ders halkalarını ortadan kaldırmamıştır. Mescitler ilmi hayatın gelişmesinde rol oynamaya devam etmiştir.

⁵¹ İsmail b. Ali Ekva, **el-Medarisü'l-İslamiyye**, s. 6.

⁵² Hazrecî, **el-Ukud**, I, s. 84; İsmail b. Ali Ekva, **el-Medarisü'l-İslamiyye**, s. 38-39.

⁵³ Hazrecî, **el-Ukud**, I, s. 276; İsmail b. Ali Ekva, **el-Medarisü'l-İslamiyye**, s. 104-115; Cenedî, **es-Sülûk**, II, s.186.

⁵⁴ İsmail b. Ali Ekva, **el-Medarisü'l-İslamiyye**, s. 85-88.

⁵⁵ Hazrecî, **el-Ukud**, II, s. 317-18; İsmail b. Ali Ekva, **el-Medarisü'l-İslamiyye**, s. 268-279. Ayrıca bkz. el-Asbâhî, **el-Medresetü'l-Eşrefiyye**, s.73-239.

⁵⁶ Bu dönemde inşa edilen medreselerin bir listesi için bkz. el-Asbâhî, **el-Medresetü'l-Eşrefiyye**, s. 52-61.

⁵⁷ İsmail b. Ali Ekva, **el-Medarisü'l-İslamiyye**, s. 24; Abdurrahman b. Abdullah Hadrami, **Zebid mesaciduha ve medarisuha'l-ilmîyye fi't-tarih**, Dimaşk, el-Mahedü'l-Fransi li'd-Dirasati'l-Arabiyye bi-Dimaşk, 2000, s. 155-156.

⁵⁸ İsmail b. Ekva, **el-Medarisü'l-İslamiyye**, s. 57.

⁵⁹ İsmail b. Ali Ekva, **el-Medarisü'l-İslamiyye**, s. 13.

Herkese açık olarak yapılan derslere katılan kişilerin sayısı zaman zaman iki yüzü aşmıştır.⁶⁰ Bu dönemin ünlü mescitlerinden Eşaira Mescidi gibi mescitlerdeki, Hanefi ve Şafii fıkhi, hadis ve Arap dilinin öğretildiği ders halkaları medreselerle birlikte varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir.⁶¹

1.1.2.2- Mezhebi Durum

Yemen, ihtilafların ve farklı görüşlerin ortaya çıktığı merkezi alanlara uzak bir bölgede yer alır. Ülkenin bu konumu Gulât-ı Şia, Hariciyye, Rafıza, Şuubiyye, Mürcie vb. mezheplerin siyasi ve itikadi görüşlerinin ilk dönemlerde bu bölgeyi etkilemesine engel olmuştur.⁶² Öte yandan hilafet merkezine uzaklık, Yemen'in dağlık yapısı ve kabilelerin yönetime etkisi sonraki dönemlerde merkezi alanlarda kabul görmeyen mezheplerin bu bölgeyi üs edinmelerine yol açmıştır. Bu durum bölgedeki mezhep ve kabile merkezli hakimiyet mücadelelerini sürekli hale getirmiştir.⁶³ Yukarıda da değinildiği gibi bu dönemde bölgede birçok küçük devlet kurulmuştur. Bu devletlerden Ziyadîler(205-402/821-1012), Necahîler(403-555/1013-1150) gibi Sünnî sayılanlar Abbasiler'e bağılıklarını sürdürürken, Şîi kökenli Zeydî ve İsmâîlî mezhepleri kendi bağımsız devletlerini kurmuşlardır.⁶⁴

Yemen halkının çoğunluğu üçüncü asrın son çeyreğine kadar Hanefî ve Mâlikî mezhebi üzerine iken⁶⁵ bu asrın sonlarında Yemen'de Şâfiî, İsmâîlî ve Zeydî

⁶⁰ Hasan el-Hazreci, **el-İkdü'l-fâhir**, I, s. 60.

⁶¹ Abdullah Hadrami, **Zebid**, s. 54-64. Resûliler devrindeki ilmi durum hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fazlı Muhammed Salih Muhammed, "Hayatü'l-İlmiyye fi Yemen fi karni's-semin el-hicri/er-rabi' aşar miladi (Asri'd-Devleti'r-Resûlîyye)", **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Camia Aden, Külliyyetü'l-Edeb, Kısmü't-Tarih, 2006.

⁶² Ahmed Hüseyin Şerafeddin, **Tarihü'l-fikri'l-İslâmî fi'l Yemen: Zeydiyye, Şafiiyye, İsmailiyye**, (y.y.), (m.y.), 1980, s. 36.

⁶³ Eymen Fuad Seyyid, **Tarihü'l-mezahibi'd-diniyye fi biladi'l-Yemen: hatta nihayeti'l karni's-sadisi'l-hicri**, Kahire, ed-Dârü'l-Mısriyyetü'l-Lübnâniyye, 1988, s.52; Yusuf Gökalp, "Yemen Tarihinde Dini Siyasi Bir Aktör Olarak Zeydilik", **ORSAM Orta Doğu Analiz**, C. VII, Sayı: 68, s. 25-30.

⁶⁴ Abdurrauf El-Figi, **el-Yemen fi Zillî'l-İslâm**, s. 85-86.

⁶⁵ Ömer b. Ali İbn Semüre el-Ca'di, **Tabakatu fukahai'l-Yemen**, thk. Fuad Seyyid, Beyrut, Dârü'l-Kalem, (t.y), s. 74; Şerafeddin, **Tarihü'l-fikri'l-İslâmî**, s. 36; Fuad Seyyid, **Tarihü'l-mezahib**, s.

mezhepleri yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Makdîsi (ö. 390/1000?), bölgenin mezhepsel dağılımını şu şekilde ortaya koymuştur; Tihame, San'a, ve Garh Sünnî; San'a ve Umman'ın ekserisi Şurat-ı Galiyye; Umman, Hecer ve Sa'da'daki ehl-i rey Şîî; Umman ve Sa'da Şîîleri, Ehli Serevat ve Haremeyn sahilleri Mutezilidir. San'a ve Sa'da halkının çoğunluğu Ebu Hanife taraftarıyken Meafir, İbn Münzir'in mezhebine bağlıdır. Necd civarında da Süfyan es-Sevri'nin fikirleri yaygındır.⁶⁶ Görülmektedir ki Yemen, Sünnî ve Şîî mezheplerin nüfuz mücadelesi verdikleri bir alana dönüşmüştür.

1.1.1.2.1- Sünnilik

Yemenliler, hicrî birinci asırdan itibaren İslami ilimlerle meşgul olmaya başlamışlardır. Şâfiî mezhebine ait ilk tasniflerin ortaya çıkışına kadar Mekke ve Medine fakihleri aracılığıyla fıkıhta derinleşmişlerdir. Özellikle hadis ilmine birçok katkıda bulunup, bu ilmin gelişiminin her aşamasına iştirak etmişlerdir.⁶⁷ Hadis ilmini dayanak edinen Yemen fakihleri, bu ilmi Mamer b. Raşid el-Basrî (ö. 153/770), Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/814), Musa b. Tarık el-Haccacî el-Cenedi, Malik b. Enes (ö. 179/795), Tavus b. Keysan (ö. 106/725), Hakem b. Eban el-Adeni gibi alimlerden almışlardır.⁶⁸

İmam Şâfi' nin (ö. 204/820), Harun Reşid zamanında bizzat Yemen'e gidip, İbn Cüreyc'in (ö. 150/767) öğrencilerinden San'a kadısı Hişam b. Yusuf (ö. 197/812) ve Mutarrif b. Mâzen'den (ö. 220/835) ders alması⁶⁹ ve Şâfilîğin ehl-i hadis-ehl-i rey çizgisi arasında bir yöntem izlemesi bu mezhebin Hanefîlik ve Mâlikîliğin yerini almasını kolaylaştırmıştır.⁷⁰ Şâfilîğin Yemen'de yayılışı, Hicaz ve Irak'tan gelen fakihler vasıtasıyla olmuştur. Şâfiî fikhını öğrenmek amacıyla Mekke ve Bağdat'a

57-58; Yahyâ b. Hüseyin Kasım b. Muhammed b. Ali: **Gâyetü'l-emânî fî ahhâri'l-kutri'l-Yemânî**, thk. Saîd Abdülfettah Aşur, Kahire, Dârü'l-Katibi'l-Arabi, 1968/1388, s. 25.

⁶⁶ Şemseddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr eş-Şami el-Makdisi, **Ahsenü't-Tekasim fî Ma'rifeti'l-Ekalim**, nşr. M.J. De Goeje, Leyden, Tıpkı Basım, 1906, s. 96.

⁶⁷ İbn Semüre, **fukahai'l-Yemen**, s. 55; Fuad Seyyid, **Tarihü'l-mezahib**, s. 43-44.

⁶⁸ İbn Semüre, **fukahai'l-Yemen**, s. 74.

⁶⁹ Yahya b. Hüseyin, **Gâyetü'l-Emânî**, s. 144.

⁷⁰ Fuad Seyyid, **Tarihü'l-mezahib**, s. 58.

giden bazı kişiler Yemen'e döndüklerinde çeşitli şehirlerde Şâfilîği yaymak için çalışmaya başlamışlar ve ilk Şâfiî medreselerini kurmuşlardır.⁷¹

Şâfiîlik, Yemen'e girişinden itibaren bilhassa Güney Yemen'deki Sünni devletlerin resmi mezhebi olmuştur. Bu devletlerin sultanları çocuklarının bu mezhebe bağlı olarak yetiştirilmesine özen göstermiştir. Örneğin; Tihame yöneticisi Ebu Tâmi Ceyyâş b. Necâh (ö. 498/1105) oğlunun hocasına yazdığı mektupta oğlu için Şâfiî mezhebini seçmesini istemektedir.⁷² Aynı şekilde Resûlîler'in kurucusu Nûreddin Ömer b. Ali'nin Hanefî mezhebine mensup iken rüyasında Hz. Peygamberi görmesi üzerine Şâfiîliğe geçtiği anlatılmaktadır.⁷³

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Aden ve San'a'ya gitmiş ve bir müddet burada kalmıştır. Bu esnada Abdürrezzak b. Hemmam es-San'ani'den (ö. 211/826-27) ders almıştır. Buna rağmen Hanbelîlik fıkhi bir mezhep olarak Yemen'de yaygınlık kazanamamıştır. Ancak Yemen Şâfiîleri itikatta Hanbelîliği benimsemişlerdir.⁷⁴ Şâfiîlerin Hanbelîliği benimsemesinde Hanefîler ile yaşadıkları gerilimler ve Hanefîlerin Mutezili ilkelere yakınlığı etkili olmuştur.⁷⁵

Yemen'in 569/1173'te Eyyûbîler'in yönetimine girmesiyle birlikte Eş'arilik bölgeye yayılmış, Yemen Şâfiî alimlerinin büyük bir kısmı itikatta Eş'ariliği benimsemişlerdir⁷⁶ şeklindeki genel kanaata rağmen Eş'ariliğin Eyyûbîler öncesinde burada mevcut olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁷ Zira Eyyûbîler öncesinde itikatta Hanbelîliği tercih eden Şâfiîler ile Eş'ari Şâfiîlerin bölgedeki varlığı bilinmektedir. Bu iki Şâfiî kesim arasında kelim ilminin dindeki konumu, haberi sıfatların ve müteşâbih ayetlerin tevil edilip edilemeyeceği, Kur'an lafızlarının mahluk olup olmadığı gibi konularda

⁷¹ Şerafeddin, *Tarihü'l-fikri'l-İslâmî*, s. 51.

⁷² Ebu Muhammed Afifüddin Abdullah Tayyib b. Abdullah b. Ahmed Bâ Mahreme, *Tarihu Sagri Aden*, thk. Oscar Löfgren, Leiden, E.J. Brill, 1936, II, s. 43,47; Fuad Seyyid, *Tarihü'l-mezahib*, s. 63.

⁷³ Hazrecî, *el-Ukud*, I, s. 87.

⁷⁴ Fuad Seyyid, *Tarihü'l-mezahib*, s. 59.

⁷⁵ Mehmet Ümit, "Yemen'de Eş'arilik", *Uluslararası İmam Eş'ari ve Eş'arilik Sempozyumu Bildirileri* 21-23 Eylül 2014, 2015, I, s. 470.

⁷⁶ Fuad Seyyid, *Tarihü'l-mezahib*, s. 73.

⁷⁷ Ümit, *Yemen'de Eş'arilik*, I, s. 469.

birtakım ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Bu ihtilaflar neticesinde tekfire kadar uzanan tartışmaların meydana geldiği belirtilmektedir.⁷⁸ Örneğin; önde gelen Şâfiî alimlerinden Ebü'l-Hüseyn Yahyâ b. Ebi'l-Hayr el-İmrânî'nin (ö. 558/1163) Eş'ari olduğu için oğlu Ebu't-Tayyib Tahir b. Yahya el-İmrani'yi (ö. 587/1191) tekfir ettiği, Tahir'in de babasını tekfir ettiği kaydedilmektedir.⁷⁹ Öte yandan Tahir b. Yahya'nın öğrencisi Şafii Tabakat yazarı İbn Semure'nin eserinde böyle bir ifadeye rastlanmadığı gerekçesiyle bu bilgi ihtiyatla karşılanmış ve baba ile oğulun birbirini tekfiri makul görülmemiştir.⁸⁰ Ancak Yahya b. Ebi'l-Hayr, İntisâr adlı eserinde Zeydî kadısı Kâdî Ca'fer b. Ahmed b. Abdisselâm'ın (ö. 573/1177) şahsında Mu'tezile'yi eleştirdiği gibi Eş'arîleri de eleştirir. Bu eserde Kur'an'ın mahluk olduğunu söyleyenler tekfir edilir. Kur'an'ın mahluk olmadığı konusunda Hanbeliler ve Eşarilerin aynı görüşte oldukları kaydedilir. Bununla birlikte Eşarilerin Allah'ın kelamının(Kelam-ı nefsi) Kur'an'dan farklı, işitilen ve okunan Kur'an'ın mahluk olduğuna ilişkin görüşleri “Kur'an mahluk değildir.” sözüne muhalefet olarak yorumlanır. Eşariler, sözlerle oynamakla itham edilir.⁸¹ Sonuç olarak İmrani ve oğlu Tahir'in birbirini tekfiri meselesi ihtiyatla karşılanırsa bile yukarıda verilen örnek Hanbeliler'in Eşarilere bakışını göstermek için yeterlidir. Bu tarz örnekler Yemenlilerin Eşarilik hakkında Eyyûbilerin gelişinden önce bilgi sahibi olduklarını ve hatta Eşariliğin bölgedeki varlığının bir tehlike olarak görüldüğüne işaret etmektedir.

Koyu bir Eşari-Şafii olan Eyyûbilerin kurucusu Selahaddin Eyyûbi (ö. 589/1193), Eşariliği Mısır'da yaymaya çalıştığı gibi fethettiği yerlerde de aynı tutumu sürdürmüştür. Bu dönemde Eşarilere karşı en önemli muhalefet Hanbelilerden gelmiş, Eyyûbi idarecileri ise genellikle Şafii-Eşarileri desteklemiştir. Öyle ki Şafîîler için yaptırdığı medreseye banisi Zeynüddin Ebü'l-Kasım Hibetullah b. Muhammed

⁷⁸ Ümüt Toru, “Eş'arî Âlimlerin Nazarında Hanbelilik ve Hanbeliler(İhtilaflar ve İthamlar)”, **AUID**, C. VI, Sayı: 10, 2018, s. 109-134.

⁷⁹ Fuad Seyyid, **Tarihü'l-mezahib**, s. 77.

⁸⁰ Bkz. Hamısı İddı Hamısı, “Yahya b. Ebi'l-Hayr el-İmrani'nin Zeydileri Eleştirisi”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2021, s. 38.

⁸¹ Yahyâ b. Ebu'l-Hayr el- İmrânî, **el-İntisâr fi'r-red ale'l-Mu'tezileti'l-Kaderiyyeti'l-eşrâr**, thk. Suûd b. Abdulaziz el-Halef. Medine: Edvâu's-selef, 1998, II, s. 554-555.

tarafından Yahudi, Hristiyan ve Hanbelilere giriş yasağı konulmuştur.⁸² Aynı şekilde Hanbeli fakihleri de Eşariliğin yayılışının önüne geçmeye çalışmışlardır. Eşarileri hak yoldan çıkmış olarak görenlerden Seyfü's-Sünne lakaplı Şafii-Hanbeli fakih Ahmed b. Muhammed b. Abdullah el-Bureyhi (ö. 586/1190) Mutezililik ve Eşariliği eleştiren eserler yazmasının yanında, hak yolda olmadıklarını düşündüğü bu kimseleri eserlerini okumaktan men etmiştir.⁸³

Eşarilik-Hanbelilik mücadelesine karşın Yemen'de Eşariliği yayma gayretleri Eyyûbiler sonrasında Resûlîler döneminde de aynen sürdürülmüştür. Buna rağmen Eşariliğin yayılışı beklenildiği kadar hızlı gerçekleşmemiştir. Eşariliğin Yemen'deki gelişimini göstermesi açısından Aden'de Mansuriyye Medresesi müderrislerinden Zeki b. Hasan Ebû Tahir Şemsüddin Beylekani (ö. 676/1277)'ye karşı takınılan tutumu zikretmek yerinde olacaktır. Şafii-Eşari olan Beylekani, Melikü'l-Muzaffer tarafından medreseye müderris olarak tayin edildiğinde ilk olarak usul ve mantık ilminden bahsetmemiş, yalnızca fıkıh kitaplarını okutmuştur. Bu esnada Hanbeli Aden kadısı Muhammed b. Es'ad el-Ansi de ondan Gazalî'nin el-Veciz adlı eserini okumuştur. Beylekani'nin bir süre sonra itikadını ortaya koyup mantık ilmini okutmaya başlamasıyla Muhammed b. Es'ad, ona karşı çıkmış ve Beylekani'yi şehirden ayırmaya zorlamıştır.⁸⁴

Tarihçi Ebu Mahreme; kendisine sorulan bir konuya verdiği yanıtla Beylekani'nin cehaletine dikkat çekilmesi ve yine Beylekani'nin Melikü'l-Muzaffer'in meclisinde iken kendisinden akşam namazını kıldırması istendiğinde bundan kaçınmasının aktararak onun Fatıha suresinden başka sure bilmediğinin iddia edilmesi gibi rivayetlerin Beylekani'ye karşı olan taraflılık ve peşin hükümlülüğün göstergesi olduğunu kaydeder. Zira ona göre el-Veciz ve benzeri eserleri okutan birinin bilgisiz olması mümkün değildir. Ebu Mahreme bu tutumu, Beylekani'nin Eş'ari; Cenedî (ö. 732/1132), Muhammed b. Es'ad, Kadı Baha ve Cibali Yemen fukahasının o asırda Hanbeli olmalarına bağlamaktadır. Aynı şekilde Hazreci (ö.

⁸² Mehmet Kalaycı, **Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2013, s. 174.

⁸³ Cenedî, **es-Sülûk**, I, s. 318-319; Ümit, **Yemen'de Eş'arilik**, I, s. 475.

⁸⁴ Bâ Mahreme, **Tarihu Sagri Aden**, s. 80-81. Cenedî, **es-Sülûk**, I, s. 438-439.

812/1410)'nin, kendi döneminde Ebu Bekir el-Mükerrem ve fakih Ebu Bekir el-Hayyat ve diğerlerinin Eş'ari mezhebine geçtikleri, fakat toplumdaki cehaletten dolayı hayatlarından endişe etmeleri sebebiyle bunu açıklayamadıklarını aktardığını belirtir. Ebu Mahreme (ö. 947/1540), kendi zamanında fukahanın ekserisinin Eş'ari olduklarını ve bunu izhar etmekte bir sakınca görmediklerini ifade eder.⁸⁵

Tüm bu bilgilere bakıldığında Yemen'de Eşariliğin gelişiminin uzun soluklu bir seyir izlediği sonucuna varılır. Yemen'in Eyyûbilerin yönetimine girmesinden önce, hicri altıncı asırdan itibaren Eşariliği benimseyenlerin bölgedeki varlığı ortaya konan eserlerden anlaşılmaktadır. Hakim devletlerce desteklenmesine rağmen yaygınlık kazanması ve Eşarilerin Hanbelilere karşı hayatlarından endişe etmeden itikatlarını açıkça ortaya koyabilmeleri ise daha sonra gerçekleşebilmiştir.

Eşarilik; Doğuda Selçuklular, Zengiler ve özellikle Eyyûbiler döneminden itibaren Şam ve Mısır gibi bölgelerde Şiîliğin alternatifi olarak Ehl-i Sünnetle özdeşleştirilmiştir. Muhatapları çoğunlukla İsmaililer ve Hanbeliler olmuştur. Bu Eşariliğin bölgedeki temsilcilerinin en önemlisi ise Gazali'dir.⁸⁶ Eş'ari mezhebinin temel dayanaklarından biri olan Gazali ile birlikte Eş'arilik-tasavvuf ilişkisi en üst düzeyde ortaya çıkmıştır. Eş'arilik ve tasavvuf birbirine yaklaştırılmıştır. Yemen Eş'ariliği de Gazali çizgisindeki tasavvufi Eş'arilik şeklinde bölgede yer edinmiştir.⁸⁷

Tasavvuf

Hicrî altıncı asırda Yemen'de fakih sûfîlerden oluşan bir topluluk ortaya çıkmış, bazı alimler fıkıh ve tasavvufu mezc etmişlerdir.⁸⁸ Bölgedeki sûfîler genellikle Zebid, Tiham, Hadramevt gibi kendilerine muhabbet duyulan, kargaşadan uzak yerlerde yaşamışlardır. Zeydîlerin yaşadığı kuzey bölgeleri ve Hanbelilerin bulunduğu bölgelerde ise nadir olarak faaliyet göstermişlerdir.⁸⁹ Eyyûbilerin Yemen'i fethi ile

⁸⁵ Bâ Mahreme, **Tarihu Sagri Aden**, s. 81-82; Ümit, **Yemen'de Eş'arilik**, s. 478-479.

⁸⁶ Kalaycı, **Eşarilik Maturidilik İlişkisi**, s. 72-74.

⁸⁷ Kalaycı, **Eşarilik Maturidilik İlişkisi**, s. 230-234.

⁸⁸ Abdullah Muhammed Habeşi, **es-Sûfiyye ve'l-fukaha fi'l-Yemen**, San'a, Mektebetü'l-Cilû'l-Cedîd, 1976/1396, s. 12-13.

⁸⁹ Cemal Abduli, **el-Yemen fi'l-ahdi'l-Eyyûbi**, Tunus, Merkezü'n-Neşri'l-Camii, 2015, s. 551-553; Muhammed Habeşi, **es-Sûfiyye ve'l-fukaha fi'l-Yemen**, s. 21-24.

canlanan tasavvufi hayatla birlikte sûfîler, özellikle Tihame bölgesinde halk üzerinde etkili olmaya başlamışlardır. Bu durumun farkında olan Eyyûbiler, bölgedeki Şîî mezheplerle mücadelede sufilerin tesir gücünden yararlanmıştır.⁹⁰ Aynı şekilde Resûlîler de kuruluşundan itibaren sûfîlerin desteğini almıştır. Yemen'in sûfî büyüklerinden Muhammed b. Ebi Bekr el-Hikemi (ö. 617/1220) ve Muhammed b. Hüseyin el-Beceli'nin (ö. 621/1224) kurucu Ömer b. Ali b. Mansûr ile yakınlıkları bilinmektedir. Öyle ki bu iki sûfî Eyyubilerin zayıfladığı esnada Ömer b. Mansûr'u yönetimi ele geçirmeye teşvik etmişlerdir.⁹¹

İbn Arabi düşüncesi ve eserleri de Yemen'de etkili olmuştur. İbn Arabi düşüncesi ve eserlerinin Yemen'e intikali, Resûlîler devrinde Şeyh Ömer el-Makdisî (?) ve İbn Bâba(Bâne) diye bilinen Muhammed b. Salim b. Ali el-Ansî (ö. 677/1278) aracılığıyla gerçekleşmiştir. Bu iki isim, Taiz'deki Ümmü Sultan(Aliyye) medresesinde müderrislik yaptıkları dönemde derin kelâmî konulara girdikleri gerekçesiyle fakihlerin tepkisiyle karşılaşmış, küfür ve zındıklıkla itham edilmişlerdir. Fakihlerin tepkisinin fiili saldırıya dönüşmesi üzerine Resûlî sultanı Melikü'l-Muzaffer (ö. 694/1295) bu sûfîlerin korunması için bir grup askerini görevlendirmiştir. Ayrıca fukahayı bu tür davranışlardan sakınmaları konusunda uyaran bir risale yazmış ve bu risalenin minberlerden okunmasını sağlamıştır.⁹² İbn Bâba'nın, öğrencisi Ebu Bekir Muhammed b. Ömer el-Hezzazi el-Yahyavi (ö. 709-728?/1309-1327?), hac için Mekke'ye gittiği sırada ünlü sûfîlerle bir araya gelmiş ve İbn Arabi'nin kitaplarına

⁹⁰ Muhammed b. Ahmed el-Akili, **Tarihü'l-Mihlafi's-Süleymani**, Riyad, Dârü'l-Yemame, 1982/1402, I, s. 184-185; Cemal Abduli, **el-Yemen fi'l-ahdi'l-Eyyûbi**, s. 547-48.

⁹¹ Muhammed Habeşî, **es-Sûfiyye ve'l-fukaha fi'l-Yemen**, s. 45-46; Abdulkerim Kasım Said, "es-Sûfiyye fi'l-Yemen", **Mevsuatü'l-Yemeniyye: sin-kaf**, nşr. Ahmed Cabir Afif, San'a, Müessetü'l-Afifü's-Sekafiyye, Beyrut, Merkezü Dirasati'l- Vahdeti'l- Arabiyye, 2003/1423, III, s. 1898; Hazrecî, **el-Ukud**, I, s. 87.

⁹² Cenedî, **es-Sülûk**, II, s. 111-113; İsmail b. Ali Ekva, **el-Medarisü'l-İslamiyye fi'l-Yemen**, s. 82-84; Hüseyin b. Abdurrahman el-Ehdel, **Keşfü'l-gitâ an hakaiki't-tevhid fi'r-red ala İbn Arabi ve takrirri kavaid akaidi Ehli's-Sünne**, thk. Halid Muhammed el-Müellif, Amman, Darül'l-Feth, 2016/1437, II, s. 712; Muhammed Habeşî, **es-Sûfiyye ve'l-fukaha fi'l-Yemen**, s. 73, 111-116; Hasan el-Hazreci, **el-İkdü'l-fâhir**, IV, s. 1912-1916.

ulaşmıştır. Bu kitapları çoğaltıp getirerek İbn Arabi öğretisinin Yemen'e taşınmasına öncülük etmiştir. Hezzâzî'nin vefatıyla bu öğretinin yayılması kesintiye uğramıştır.⁹³

Sekizinci asrın ikinci yarısından itibaren ise Yemen'de İbn Arabi düşüncesi yeniden güç kazanmıştır. Bu durum fukanın tepkisini çekmiştir. Resûlî sultanları fukaha ve sûfîye çatışmasına karşı bir denge politikası uygulamak durumunda kalmışlardır. Bununla birlikte denge politikasının fuhaka veya sûfîye lehine dönüştüğü dönemler de olmuştur.⁹⁴ Durumun sûfîye lehine geliştiği dönemde Resûlî sultanları Melikü'l-Eşref I. İsmail ve Nâsır Ahmed ile yakınlık kuran ve fukahaya karşı desteklerini alan İsmail Cabertî (ö. 806/1403), Ahmed b. Reddad (ö. 821/1418) ve Muhammed b. Ebi'l-Kasım el-Mezcaci (ö. 829/1425) gibi şahıslar sayesinde İbn Arabi düşüncesi yeniden revaç bulmuştur. İbn Arabi eserlerinin sûfîler arasında yayılmasını sağlayan bu kişiler, Abdurrezzak Kâşânî, Dâvud-i Kayserî, Müeyyed Cendî vb. kişilerin Fusûsu'l-Hikem şerhlerini bir araya getirmişlerdir.⁹⁵ Abdülkerim Cîlî (ö. 805/1402), Ahmed Muaybidî (ö. 815/1412), Şeyh Mahmud b. Mahmud Kirmânî (ö. 841/1437) gibi şahıslar İbn Arabi düşüncesinin sonraki savunucuları olmuşlardır.⁹⁶

el-Melikü'n-Nâsır Ahmed'in 827/1424 yılında vefatıyla yerine oğlu Abdullah Mansûr geçmiştir. Abdullah Mansûr'a yakınlığıyla bilinen fakih Ebu Muhammed Şerafeddin İsmail İbnü'l Mukriî el-Yemeni (ö. 837/1433), sûfîlerle mücadelede sultanın desteğini talep etmiştir. Abdullah Mansûr bu amaçla Taiz ve Zebid fukahasından, İbn Arabi düşüncesini benimseyenlerin dini durumları hakkında fetva istemiştir. Fakihlerin bu kişilerin irtidadına hükmetmesi üzerine İbn Arabi takipçilerinden Şeyh Mahmud Kirmânî çağrılarak tevbeye davet edilmiştir. Bir süre tevbe etmiş gibi görünen Kirmânî, Zebid'e tekrar döndüğünde İbn Mukriî'ye karşı bir reddiye kaleme almıştır. İtikadında ısrarcı olan Kirmânî, 841/1437'de ölümüne kadar

⁹³ Cenedî, **es-Sülûk**, II, s.119-120; Muhammed Habeşî, **es-Sûfîyye ve'l-fukaha fi'l-Yemen**, s.74-75.

⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Habeşî, **es-Sûfîyye ve'l-fukaha fi'l-Yemen**, s. 95-168.

⁹⁵ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 704, 710-721; Muhammed Habeşî, **es-Sûfîyye ve'l-fukaha fi'l-Yemen**, s. 49-50, 75-76,

⁹⁶ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s.705-706; Muhammed Habeşî, **es-Sûfîyye ve'l-fukaha fi'l-Yemen**, s. 76-77.

sürekli yer değiştirerek yaşamak durumunda kalmıştır.⁹⁷ Kirmanî gibi önde gelen İbn Arabî takipçilerinin vefatı ve fukahânın sultanlar ile yakınlığı sebebiyle İbn Arabî düşüncesi Yemen’de etkinliğini yitirmiştir.

1.1.1.2.2- Şîiler

Yemen’de Şîî kökenli İsmâiliyye ve Zeydiyye mezhepleri de yayılmıştır.

İsmâîlîler

İsmail b. Cafer’e nispetle İsmâiliyye denilen ve ayrıca Karmatiyye, Batıniyye, Talimiyye, Seb’iyye, Fatimiyye olarak da adlandırılan İsmâiliyye⁹⁸ 268/882 yılından itibaren Yemen’de yaygınlık kazanmaya başlamıştır. İlk olarak Haraz civarında ortaya çıkıp sonrasında el-Mahvit, Hicce ve Hemdan’a yayılmıştır.⁹⁹

İsmâîlî imamı Abdullah b. Muhammed b. İsmail er-Radî (ö. 212/827), Humus civarındaki Seleimiyye’yi imamet merkezi edinerek buradan muhtelif bölgelere ve Yemen’e daîler göndermiştir. Sonraki imamlar Ahmed b. Abdullah et-Taki (ö. 229/943), Hüseyin b. Ahmed el-Mukteda el-Hâdî (ö. 289/901) döneminde de İsmâîlî daveti yayma gayretleri devam etmiştir. Davet, özellikle Suriye, Yemen ve Mağrib bölgelerinde büyük bir gelişme göstermiştir.¹⁰⁰ Bu dönemde Kufe kırsalı ve Yemen’de yüz bin civarında İsmâîlî/Karmatî varlığından söz edilmektedir.¹⁰¹

Yemen’de İsmâîlî daveti, Mansûru’l-Yemen lakaplı Ebu’l-Kasım b. Ferec b. Havşeb b. Zedan el-Kufî ve Ali b. Fadl ile başlamıştır. Başlangıçta İmamiyye’ye bağlı olan İbn Havşeb’in İsmâiliyye’ye geçişi, Hz. Hüseyin’in kabrini ziyaret eden devrin

⁹⁷ İbnü’l-Ehdel, **Keşfü’l-gıta**, II, s. 722-723; . Hüseyin b. Abdurrahman el-Ehdel, **Tuhfetü’z-zemen fi târihi sâdâti’l-Yemen**, thk. Abdullah Muhammed el-Habeşî, Abudabi, el-Mecmaü’s-Sekafî, 2004/1425, II, s. 70-71, 529.

⁹⁸ Bernard Lewis, **el-Haşişîyye: iğtiyali’t-tukus, inde’l-İsmailiyyeti’n-nizariyye**, trcm. Süheyl Zekkar, Beyrut, Dârü’l-Kuteybe, 2004/1425, s. 56, Şerafeddin, **Tarihü’l-fikri’l-İslâmî**, s. 59.

⁹⁹ Şerafeddin, **Tarihü’l-fikri’l-İslâmî**, s. 36, 60.

¹⁰⁰ Mustafa Galip, **Tarihu’d-Daveti’l-İsmailiyye**, (y.y.), Dârü’l-Endülüs, 1979, s. 148-157.

¹⁰¹ Kummî/Nevbahti, **Şii fırkalar=Kitabü’l-Makalat ve’l-Fırak**, çev. Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2004, s. 207.

imamı Hüseyin b. Ahmed ile karşılaşması neticesinde gerçekleşmiştir. İbn Havşeb, eğitimini tamamladıktan sonra Yemen'e gönderilecektir.¹⁰²

Yemenli Ali b. Fadl el-Ceyşâni, 266/879'da Ceyşân'dan hac için yola çıkıp, hac dönüşü Hz. Hüseyin'in kabrini ziyarete geldiğinde karşılaştığı bir İsmâîlî dâîsi aracılığıyla davete katılıp dâî ile birlikte imama gitmiştir. İmam, Ali b. Fadl'dan İbn Havşeb'e itaat etmesini isteyerek ikisini birlikte Yemen'e göndermiştir. Ali b. Fadl ve İbn Havşeb, hac mevsiminde Mekke'ye giderek buradan Yemenli hacılarla birlikte 268/881 yılı başlarında Yemen'e gitmişlerdir. İbn Havşeb Aden-i Lâa'ya; Ali b. Fadl ise Yâfi'ye yönelmiştir.¹⁰³

Başlangıçta züht ve takva ehli görünüp halkın ilgi ve sevgisini kazandıktan sonra davete başlayan İbn Havşeb, halkın itibarını kazanınca onların zekatlarını toplamaya başlamıştır. Misver dağı eteklerinde Aber Muharrem denilen yere bir kale inşa ettirip bir grup adamıyla birlikte buraya yerleşmiştir. Burada düzenli bir ordu kurmaya çalışan İbn Havşeb, bu ordu ile çevre kaleleri ele geçirmeye başlamıştır.¹⁰⁴

Yâfi'ye giden Ali b. Fadl da İbn Havşeb gibi takva ehli görünerek halk nezdinde itibar kazanmıştır. Sonrasında ise kendilerini ve mallarını koruyabilmek için halkı bir kale inşa etmeye ikna etmiştir. Bu kaleyi askeri merkez olarak kullanan Ali b. Fadl, civar bölgelere saldırılar düzenlemeye başlamıştır. Giderek güçlenmiş ve 293/906 yılında San'a'yı ele geçirmiştir.¹⁰⁵ Bu esnada ayrılıkçı tutumlar sergilemeye başlayan İbn Fadl 299/911'de İsmâîlî imamı Ubeydullah el-Mehdi'ye (ö. 322/934) olan biatını bozdu. Şeriatı neshederek mehdilik iddiasında bulundu. İbn Havşeb'e de

¹⁰² Ebû Hanife Nu'man b. Muhammed b. Mansur Kadı Nu'man b. Muhammed, **Risaletu iftitahi'd-dave Risale fi zuhuri'd-da'veti'l-Ubeydiyyeti'l-Fatımiyye**, Beyrut, Dârü's-Sekâfe, 1970, s. 32-38.

¹⁰³ Kadı Nu'man, **Risaletu iftitahi'd-dave**, s. 38-44; Ebû Muhammed Yemeni, **Akaidü's-selase ve's-seb'in fırka**, thk. Muhammed b. Abdullah Gamidi, Medine, Mektebtü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1993/1414, II, s. 702-704.

¹⁰⁴ Ali b. Hasan el-Hazreci, **el-Ascedü'l-Mesbûk fi men Veliyye'l-Yemeni'l-Mulûk**, thk. Süheyl Zekkar, (el-Cami fi ahbari'l-Karâmita içerisinde), Dimaşk, Tekvin, 2007, s. 617-619; Muhammed b. Malik b. Fedail el-Yemani Hammadi, **Batınilerin ve Karmatilerin İç Yüzü**, trc. İsmail Hatip Erzen, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1948, s. 59-66.

¹⁰⁵ Hammadi, **Karmatilerin İç Yüzü**, s. 67-73; Hazreci, **el-Ascedü'l-Mesbûk**, s. 260-26.

iş birliği teklif etti.¹⁰⁶ Ancak İbn Havşeb onun bu teklifini reddedip Ubeydullah'a itaatten ayrılmadı. İbn Fadl, bunun üzerine İbn Havşeb'in Misver dağındaki kalesine saldırmışsa da başarılı olamamıştır. İbn Havşeb 302/914'te vefat etmiştir. Bir süre neredeyse Güney Yemen'in tamamına hakim olan Ali b. Fadl 303/915 yılında zehirlenerek öldürülmüştür.¹⁰⁷ Ali b. Fadl'ın ölümünden sonra yerine Fa'fa lakaplı oğlu Muhammed b. Ali geçmiştir. Ya'furîler emiri Es'ad b. Ya'fur, sefere çıkmış, Muhammed'i ve Karmatilerin birçoğunu kılıçtan geçirmiştir. Ali b. Fadl'ın başlattığı hareketi ve Karmati Devleti'ni 304/916'da ortadan kaldırmıştır.¹⁰⁸

İbn Havşeb'in vefatından sonra yerine Abdullah b. Abbas eş-Şaveri getirildi. İbn Havşeb'in oğlu Hasan, eş-Şaveri'yi öldürüp yerine geçti. İsmâîlî mezhebini de terk eden Hasan, Sünniliğe geçip halkın desteği ile İsmâîlîlere karşı mücadeleye girişmiştir.¹⁰⁹

Mansûru'l-Yemen denilen İbn Havşeb ve taraftarları, Ali b. Fadl ile giriştikleri mücadeleyi kaybetmelerinden sonra önemli bir etkinlik gösterememişlerdir. Hasan'ın eş-Şaveri'yi öldürüp İsmâîlîlikten ayrılması, Yemen İsmâîlîliği için büyük bir darbe olmuştur. Hasan'ın halefi İbrahim b. Abdülhamid eş-Şii de İsmâîlîlere karşı aynı tutumu sürdürmüştür. Bu süreçte takiiye yolunu tutan İsmâîlîler, ortaya çıkan yeni dâîlerin etrafında toplanmışlarsa da bu dâîlerin öldürülmeleriyle tekrar dağılmışlardır.¹¹⁰

¹⁰⁶ Farhad Daftary, **Muhali İslamın 1400 yılı İsmaililer: tarih ve kuram**, çev. Ercüment Özkaya, Ankara, Rastlantı Yayınları, 2001, s. 163; Hazreci, **el-Ascedü'l-Mesbûk**, s.621-622.

¹⁰⁷ Hazreci, **el-Ascedü'l-Mesbûk**, s. 624-626; Ali İmamüddin İdris b. Hasan, **Uyunü'l-ahbar ve fununü'l-aşar fî fezaili'l-eimmeti'l-athar**, thk. Mustafa Galip, Beyrut, Dârü'l-Endelüs, (t.y.), s. 41-43.

¹⁰⁸ Hammadi, **Karmatilerin İç Yüzü**, s. 82-84; Hazreci, **el-Ascedü'l-Mesbûk**, s. 626-627; Muhammed Yemeni, **Akaidü's-selase**, II, s. 711; Yemen'de İsmaililik için ayrıca bkz. Ali Avcu, **Karmatiliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci**, Sivas, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 281-291; Mustafa Öz, **İbn Havşeb-Ali b. Fadl ve ilk Yemen İsmâîlî Devleti**, (y.y., t.y.), s. 1-44.

¹⁰⁹ Hammadi, **Karmatilerin İç Yüzü**, s. 84-87; Hazreci, **el-Ascedü'l-Mesbûk** s. 627-28; İmamüddin İdris, **Uyunü'l-ahbar**, s. 44.

¹¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hammadi, **Karmatilerin İç Yüzü**, s. 88-90; Şerafeddin, **Tarihü'l-Fikri'l-İslami**, s. 91-92; Hüseyin b. Feyzullah Hemdani, Hasan Süleyman Mahmud Cüheni, **es-**

Abbasiler'in San'a valisi Abdullah b. Kahtan b. Ya'fur (ö. 387/997) Sünnilikten ayrılıp İsmaililiğe geçmiş ve Abbasi idaresine isyan etmiştir. Fatımi halifesi el-Aziz'in Yemen daisi olan Abdullah b. Kahtan, hakim olduğu beldelerde Cuma hutbelerinde Fatımi halifelerinin isimlerini okutmaya başlamıştır. İsmâîlîlik, bu dönemde yeniden güç kazanmaya başlamıştır. Sonraki dâîlerden Abdullah b. Zevahi zamanında mezhebe katılanların sayısında büyük artış olmuştur.¹¹¹

Dâî Süleyman b. Abdullah b. Amir ez-Zevâhî'nin, -Harâz bölgesinin nüfuzlu kişilerinden Şafii kadısı Muhammed b. Ali es-Suleyhi'nin oğlu- Ali b. Muhammed ile tanışıp ona İsmâîlîliği benimsetmesi ve vefatından sonra yerini ona bırakması İsmâîlî daveti için önemli bir adım olmuştur. Ali b. Muhammed es-Suleyhi'nin 439/1047'de kurduğu Suleyhiler Devleti¹¹² yüzyılı aşkın bir süre ayakta kalmıştır. Bu hanedanlığın 532/1138'de yıkılmasıyla yerini -İsmâîlîliği benimsemiş- Hemdaniler ve Zürey'iler almış, onlar da Eyyûbiler tarafından ortadan kaldırılmışlardır.¹¹³

Eyyûbiler'in Yemen'i fethinden sonra bölgedeki İsmâîlî varlığı küçük gruplar halinde devam etmiştir. Yemen'in merkeze uzaklığı, dağlık ve engebeli arazisi gibi coğrafi şartlar sebebiyle merkezi otoritenin sağlanmasının zorluğu, İsmâîlî dâîlerin gayretleri ve Kahire'nin destekleri vb. etkenler İsmâîlîliğin tamamen yok olmasının önüne geçmiştir.¹¹⁴

Zeydiler

Yemen'i merkez edinen mezheplerden bir diğeri de Zeydiliktir. Yemen'in önde gelen kabile liderleri, aralarındaki anlaşmazlıkları gidermesi için Yahya b. Hüseyin'i (ö. 298/911) davet etmişlerdir.¹¹⁵ Yahya b. Hüseyin 280/893 yılında Yemen'e gitti;

Suleyhiyyun ve'l-hareketü'l-fatımiyye fi'l-Yemen: 268-626h., Kahire, el-Ma'hedü'l-Hamdâni li'd-Dirasat, 1995, s. 55-58.

¹¹¹ Öz, **İbn Havşeb-Ali b. Fadl**, s. 41-42, İsamuddin Abdurrauf Faki, **Yemen zıllı İslam**, s. 143-144.

¹¹² Feyzullah Hemdani, **es-Suleyhiyyun fi'l-Yemen**, s.64-76; İbü'd-Deyba, **Gurretü'l-Uyun**, s. 185-87, 206-208.

¹¹³ İbnü'd-Deyba, **Gurretü'l-Uyun**, s.242-258-258,272.

¹¹⁴ Feyzullah Hemdani, **es-Suleyhiyyun fi'l-Yemen**, s. 61; Öz, **İbn Havşeb-Ali b. Fadl**, s. 42;

¹¹⁵ Ebû Muhammed Lisanü'l-Yemen Hasan b. Ahmed b. Yakup Hemdani, **Kitabü'l-İklil min ahbari'l-Yemen ve ensâbu Himyer**, thk. Muhammed b. Ali el-Hüseyin el-Ekva el-Hıvali, San'a,

halk orada kendisine biat etti. Bir süre San'a yakınlarındaki Şerefe'de kaldı ve tâbileri arasında itaatsizliğin baş göstermesi üzerine Hicaz'a döndü. Ancak Yemenliler elçi göndererek onu tekrar davet ettiler. Bunun üzerine 6 Safer 284'te (15 Mart 897), dâimî faaliyet merkezi ve başşehir olarak kullanacağı Sa'de'ye gitti. Sa'd ve Rebia kabileleri arasındaki anlaşmazlığı giderip onlardan biat aldı.¹¹⁶ Bundan sonra "emîrül-mü'minîn" unvanı ile birlikte Hâdî-İlelhak lakabını kullandı.¹¹⁷

Yahya b. Hüseyin, zaman zaman isyanlarla karşı karşıya kalmakla birlikte kısa sürede Kuzey Yemen'e hakim olmuştur.¹¹⁸ Güney Yemen'e de hakim olmak isteyen Yahya b. Hüseyin, bu amaçla San'a'ya yönelmiştir. 23 Muharrem 288/901'de San'a'yı ele geçirmiş, kendi adına para bastırıp, hutbe okutmuştur. Ancak San'a hakimiyeti uzun sürmedi. Yafuriler, Âli-Tarif ve Karmatiler ile mücadele etmek zorunda kaldı. San'a'da varlığı kısa süreli olmakla birlikte Sa'da civarındaki hakimiyeti 298/910'da vefatına kadar devam etti.¹¹⁹

Yahya b. Hüseyin'in yerine geçen oğlu Ebû'l-Kasım Muhammed Murtaza, (ö. 310/922) idareyi ele aldıktan sonra liderliği yürütmek istememiş ve 301/913'te kardeşi Nâsır Ahmed b. Yahya (ö. 322/933) liderliğe geçmiştir. Karmatilerle mücadele eden ve onları hezimete uğratan Nâsır Ahmed, Yemen'de Zeydî hakimiyetini

Vizaretü's-Sekafe ve's-Seyyahe, 2004/1425, I. s. 288; Yahya Haddad, **Tarihu'l-âm li'l-Yemen**, II, s.127.

¹¹⁶ Yahya b. Hüseyin, **Gâyetü'l-Emânî**, s. 167-68; Hasan Hidayri Ahmed, **Kıyamü'd-devleti'z-Zeydiyye fi'l-Yemen: 280-298h. / 893-911 m.**, Kahire, Mektebetu Medbuli, 1996, s. 56-65; Ahmed Mahmud Subhi, **ez-Zeydiyye**, Kahire, ez-Zehra li'l-İ'lami'l-Arabi, 1984, s. 139-140.

¹¹⁷ Saffet Köse, "Hâdî-İlelhak, Yahyâ b. Hüseyin", **DİA**, XV, s. 17-18.

¹¹⁸ Ahmed Şevki İbrahim Amerreci, **el-Hayatü's-siyasiye ve'l-fikriyye li'z-zeydiyye fi'l-meşriki'l-İslâmi 132-365 H. / 749-975 M.**, Kahire, Mektebetu Medbuli, 2000, s. 179; Hasan Hidayri Ahmed, **Kıyamü'd-devleti'z-Zeydiyye**, s. 69-82; Yahya Haddad, **Tarihu'l-âm li'l-Yemen**, II, s. 132.

¹¹⁹ Yahya b. Hüseyin, **Gâyetü'l-Emânî**, s. 169-201; Hasan Hidayri Ahmed, **Kıyamü'd-devle**, s. 83-91; Abdülmecid Yemani, **Behcetü'z-Zaman fi tarihi'l-Yemen**, s. 36-37; Yahya Haddad, **Tarihu'l-âm li'l-Yemen**, II, s. 133-138.

pekiştirmiştir.¹²⁰ Nâsır Ahmed'in 322/933'te vefatının akabinde oğulları ve sonraki imamlar arasında ihtilaflar çıktı. İsmâîlî-Fâtımî davetine bağlı olan Suleyhîler 444/1052 yılında bölgeye hâkim oldu. Zeydîlerin siyasi nüfuzları kesintiye uğradı.¹²¹

Mütevekkil Ahmed b. Süleyman'ın 532/1138'de imametini ilanı ile II. Zeydî Devleti kuruldu. İmam Mütevekkil Sa'da, Necran ve San'a'yı ele geçirip 566/1170'de vefatına kadar bu bölgeleri idare etti.¹²² 583/1187'de imametini ilan eden Abdullah b. Hamza 614/1217'de vefat etmiştir.¹²³ Bu tarihten sonra Zeydiler siyasi hakimiyetlerini kaybetmişlerdir. Bir müddet Süleyhîlerin yerine kurulan Hemdânîler'e bağlı olarak yaşamışlardır.

İmamet anlayışları gereği sık sık isyan eden Zeydîler, isyanlarıyla Resûlî ve Tahiri hanedanlıklarını uğraştırmışlardır.¹²⁴

5/11. yy. Yemen Zeydîleri için fikri hareketliliğin zirve yaptığı dönem olmuştur. Kâsım b. Ali el-İyânî'nin (ö. 393-1003) oğlu Hüseyin b. Kâsım'ın (ö. 404/1013) ölmeyip gizlendiği ve ölümünden önce zuhur ederek dünyaya adalet getireceğini iddia eden Hüseyniyye fırkası vardır. Usûlû'd-din konusundaki farklı görüşleriyle dikkat çeken Mutarrif b. Şihab'a nispetle isimlendirilen Mutarrifiyye ve Mutarrifiyye'nin arazların cisimlerle birlikte yaratıldığı fikrine karşı, arazların cisimlerden sonra yaratıldığını (ihtiraa) savunan Muhteria şeklinde itikadi oluşumlar ortaya çıkmıştır.¹²⁵ Yahya b. Hüseyin ile birlikte Yemen'e taşınan Zeydîlik, Zeydî

¹²⁰ Yahya b. Hüseyin, *Gâyetü'l-Emânî*, s. 201-202, 204-215, Yahya Haddad, *Tarihu'l-âm li'l-Yemen*, II, s. 139-142; Abdülmecid Yemani, *Behcetü'z-Zaman*, s. 41.

¹²¹ Yusuf Gökalp, *Şii Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesi Erken Dönem Zeydilik*, Ankara, Araştırma Yayınları, 2014, s. 196-205; Yahya b. Hüseyin, *Gâyetü'l-Emani*, s. 255-256; Yahya Haddad, *Tarihu'l-âm li'l-Yemen*, s. 357-358.

¹²² Yahya b. Hüseyin, *Gâyetü'l-Emânî*, s. 296-318, Yahya Haddad, *Tarihu'l-âm li'l-Yemen*, s.358-367; Abdullah b. Abdülkerim Yemeni Cürafi, *el-Muktetaf min tarihi'l-Yemen*, Beyrut, el-Asrû'l-Hadis, 1987/1407, s. 178; Gökalp, *Zeydilik*, s. 226.

¹²³ Yahya b. Hüseyin, *Gâyetü'l-Emânî*, s. 329-330, Yahya Haddad, *Tarihu'l-âm li'l-Yemen*, s.367-368; Gökalp, *Zeydilik*, s. 226.

¹²⁴ Hüseyin Abdullah el-Ömerî, "Devleti'l-Eimme ez-Zeydiyye es-Seniye", *Mevsuatü'l-Yemeniyye: sin-ze*, II, s. 1525-1526; İlyas Üzümlü, "Zeydîler", *DİA*, XLIV, s. 27.

¹²⁵ Gökalp, *Zeydilik*, s. 226-238.

düşüncesine Yahya b. Hüseyin'in görüşlerinin de eklenmesiyle Hadeviyye olarak da adlandırılmıştır.

Kaynaklarda Zeydiyyenin oluşumuna öncülük eden Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740), Vasil b. Ata (ö. 131/748) ve Ebu Hanife (ö. 150/767) ile irtibatının Zeydiyye mezhebini de etkilediği aktarılmaktadır. Bu irtibatın neticesinde Zeydîler usulde Mutezili furûda Hanefi görüşlerden etkilenmiştir.¹²⁶ Ancak Zeydiyye ve Mutezile etkileşimini Zeyd b. Ali ve Vasil b. Ata'ya dayandıran bu yaklaşım tarihi gerçeklerle örtüşmemektedir. Zira hicri üçüncü asrın başlarına kadar Zeydiyye'nin Mutezilî fikirlerden etkilendiğini söylemek pek mümkün değildir. Aksine hicri ikinci asırda Mutezile, mefdulün imametinin meşruluğu anlayışı konusunda Zeydî fikirlerden etkilenmiştir. Hicri üçüncü asra gelindiğinde ise Kasım b. İbrâhîm er-Ressî (ö. 246/860) Mutezili fikirlere paralel bir yaklaşım gösteren Zeydi isim olmuştur. Kasım er-Ressî kendisinden sonraki Zeydilerin Mutezili ilkeleri benimsemesine de zemin hazırlamıştır.¹²⁷ Dolayısıyla Zeydiyye ve Mutezile irtibatında karşımıza çıkan isim Kasım er-Ressî olmaktadır. Zeydîlerin usulde Mutezili furûda Hanefi görüşlerle etkileşimi Zeydiyye'nin Ehl-i Sünnete en yakın Şîî mezhep olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Örneğin; Şafii tabakat yazarlarından İbn Semüre (ö. 586/1190'dan sonra), Zeydîlik ve İsmâîlîliğin Yemen'de ortaya çıkışını karşılaştırarak Zeydî davetini "ehven-i fitne" olarak adlandırmaktadır.¹²⁸

İbâdiyye

Hicri ikinci asırda bu bölgede yer alan mezheplerden bir diğeri de İbâdiyye'dir. Bölgede İbâdîliğin ortaya çıkış tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte bölgeye yayılması Ebû Hamza el-Muhtar b. Avf'ın, 129/746'da Hadramevtli İbâdi Abdullah b. Yahya el-Kindi (ö. 130/748) ile tanışıp ona biat etmesi ile olmuştur. Talibu'l-Hak unvanını alan Abdullah b. Yahya, San'a'yı ele geçirmiş, akabinde İbâdilîlik bütün Yemen'de etkisini göstermiştir. Ancak Abdullah b. Yahya'nın Ebu Hamza (ö.

¹²⁶ Bkz. Şehristani, **Milel ve Nihal**, Çev. Mustafa Öz, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2008, s. 141-142, Muhammed Ebu Zehra, **İmam Zeyd**, Çev. Salih Parlak, Ahmet Karababa, İstanbul, Şafak Yayınları, 1993, s. 48-51; Abdülazîz Mekalîh, **Kıraa fî fikri'z-Zeydiyye ve'l-Mutezile**, Beyrut, Dârü'l-Avde, 1982, s. 16; Hasan Hudayri Ahmed, **Kıyamü'd-devle**, s. 145, 158.

¹²⁷ Bu konuda bkz. Mehmet Ümit, **Zeydiyye-Mutezile Etkileşimi**, İstanbul, İsam Yayınları, 2010.

¹²⁸ İbn Semüre, **fukahai'l-Yemen**, s. 75,79; Hasan Hudayri Ahmed, **Kıyamü'd-devle**, s. 144.

130/748) liderliğindeki bir grubu kendi adına faaliyetlerde bulunmaları için Mekke'ye göndermesi üzerine Halife Mervan b. Muhammed (127-132/744-750), duruma müdahale etmesi için Muhammed b. Atıyye es-Sa'di'yi görevlendirmiştir. Yapılan savaşta Ebû Hamza ve beraberindekilerin birçoğu öldürülmüştür. Ordunun Mekke'den sonra Yemen'e ulaşmasıyla San'a ve çevresinde yaşayan İbâdilerden kurtulabilenler Hadramevt ve Umman'a kaçmışlardır. Abdullah b. Yahya'nın ölümüyle de Yemen ve Hadramevt İbadiliği tamamen dağılmıştır.¹²⁹

Kısaca özetlendiğinde Yemen'de ilmî ve mezhebî gelişim; hicri birinci asırdan itibaren hadis rivayetleri ve Mekke-Medine ulemasının görüşlerine paralel olarak şekillenmiştir. Hanefilik ve Malikilik de bölgede hakim iki Sünnî mezhep olarak varlığını sürdürmüştür. Hicri üçüncü asırda ise bölgedeki Abbasî nüfuzunun zayıflaması ve coğrafi şartlarının uygunluğu farklı mezheplerin dikkatlerini Yemen'e çekmiştir. Bu dönemde Yemen farklı mezhep ve hanedanlıkların nüfuz mücadelesi verdikleri bir alana dönüşmüştür.

Üçüncü asırdan itibaren bölgeye giren Şafîlik, Hanefi ve Maliki mezheplerinin yerini büyük oranda almıştır. Bölgede hakim mezhep konumuna gelen Şafîliler'in büyük çoğunluğu hicri altıncı asra kadar itikadi olarak Hanbeliliği benimsemişlerdir. Eşariliğin bölgede ortaya çıkış tarihi net olarak bilinmemekle birlikte, yazılan eserlerden Eyyûbiler'in Yemen hakimiyeti öncesinde bölgedeki varlığı anlaşılmaktadır. Eşarililiğin bölgede yayılmaya başlamasıyla birlikte Hanbeli çizgide kalmayı sürdüren Şafîliler ile Eş'ariliği benimseyenler arasında birtakım ihtilaflar meydana gelmiştir. Eyyûbiler ve Resûlîler döneminde bölgedeki tasavvufi hayat canlanmış, Resûlîler devrinde İbn Arabi düşüncesi ve eserleri buraya taşınmıştır.

Hicri ikinci asırda, bir dönem İbâdî faaliyetleri görülmekle birlikte İbâdîlik burada kalıcı olamamıştır. İsmâîlîlik ve Zeydîlik ise uzun süre varlığını devam ettiren, bölgedeki sosyal ve siyasi gelişmelerde etkin rol oynayan iki mezhep olmuştur.

Bu çok mezhepli durum bölgedeki siyasi ve fikri hayatın şekillenmesinde de etkili olmuştur. Sünnîliği, İsmâîlîliği ve Zeydîliği benimsemiş devletler sürekli olarak

¹²⁹ Halife b. Hayyat, **Tarîhu Halife b. Hayyat**, çev. Abdulhalik Bakır, Ankara, Bizim Büro Basımevi, 2001, s. 461; Gökalp, **Zeydîlik**, s. 26-27; Ethem Ruhi Fıçlalı, **İbadiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1983, s. 91-95.

siyasi ve fikri alanda birbirleriyle mücadele içinde olmuşlardır. Bu mücadeleler mezhepler arasında olduğu gibi zaman zaman aynı mezhep mensupları arasında da olagelmıştır. Önemli Zeydî isimlerden Cafer b. Ahmed b. Abdisselam b. Ebi Yahya et-Temîmî, (ö. 573/1177) Mutarrifî fikirlere sahip birisi iken sonradan Muhterî olmuştur. Senâ'da kurduğu medrese de yetiştirdiği öğrencileri ile Mutarrifîlerle mücadele etmiş, “Risâle fi’r-Red ale’l-Mutarrafiyye” isimli bir reddiye yazmıştır.¹³⁰ Aynı zamanda Şafîîler ve Hanbelîlerle de mücadele içinde olan Yahya et-Temîmî, “ed-Damiğ li’l-bâtıl min mezâhibi’l-Hanebil” isimli bir eser kaleme almış ve Şafîî-Hanbelî alim Yahya b. Ebî’l-Hayr İmranî’yi münazaraya davet etmiştir. İmranî de ona “el-İntisâr fi’r-red ale’l-kaderiyyeti’l-eşrâr” isimli eseri ile cevap vermiştir.¹³¹ Yine Yemen Zeydî Devletinin kurucusu Yahya b. Hüseyin, İsmâîlîlerle hem askeri hem de fikri olarak mücadele etmiştir. Bu amaçla “Bevâru’l-Karamita” ve “er-Red Ale’l-İmamiyye” adlı iki eser telif etmiştir. Karşılıklı reddiyeler dışında Zeydî ve İsmâîlî mezhebi mensupları arasında münazaralar da gerçekleştirilmiştir.¹³²

Sonuç olarak, Yemen hicri üçüncü asırdan itibaren siyasi ve fikri açıdan yeni bir döneme girmiştir. Yaşanan fikri hareketlilik ve çeşitliliğin getirdiği kültürel zenginlik, ilmî anlamda gelişmeye imkan sağlamıştır. Diğer taraftan da bu farklılıklar siyasi istikrarsızlığın temel nedenlerinden biri olagelmıştır.

¹³⁰ Gökalp, **Zeydilik**, s. 236; Muhammed Habeşi, **Mesadiru’l-Fikri’l-İslamiyye fi Yemen**, s. 106.

¹³¹ Muhammed Habeşi, **Mesadiru’l-Fikri’l-İslamiyye**, s. 105; İbn Semüre, **fukahai’l-Yemen**, s. 180; Ayrıca bkz. Hamısı İddı Hamısı, “Yahya b. Ebi’l-Hayr el-İmrani’nin Zeydileri Eleştirisi”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2021.

¹³² Hasan Hidayri Ahmed, **Kıyamü’d-devle**, s. 149.

1.2- İBNÜ'L-EHDEL'İN HAYATI VE EĞİTİMİ

1.2.1- Hayatı ve Eğitimi

Tam adı, Hüseyin b. Abdurrahman b. Muhammed b. Ali b. Ebû Bekr b. Şeyh el-Kebîr İbnü'l-Ehdel'dir.¹³³ İbnü'l-Ehdel, “Tuhfetü'z-zemen fî târihi sâdâti'l-Yemen” adlı eserinde nesebi ve hayatına dair bilgiler verir. Bu bilgiler eğitimi, hocaları, öğrencileri, okuduğu, telif ettiği eserler ve ilmî seyahatlerini içermektedir. Kendi ifadesiyle takriben 779/1377 yılında Yemen'de Zebid'e bağlı Kahriyye'de (Kuhziyye) (القحرية) doğmuştur.¹³⁴

İbnü'l-Ehdel'in Muhammed b. Yusuf el-Cenedî'den (ö. 732/1332) aktardığına göre nesebi, Cafer es-Sadık yoluyla Hz. Ali'ye dayanır.¹³⁵

Büyük dedelerinden Ebu Bekir b. Ali b. Ömer b. Muhammed (ö. 700/1300), Yemen'in en meşhur sûfîlerinden sayılmaktadır. El-Ehdel diye bilinen Ali b. Ömer'in (590-690?/1193-1291)¹³⁶ tasavvuf ehli birisi olduğu ve Irak'tan Yemen'e geldiği söylenmektedir.¹³⁷

İbnü'l-Ehdel, eğitimine doğum yeri olan Kuhriyye'de başladı. 795/1393 yılında Merâve'a'ya (المراوة) gidip fakih Ali b. Âdem ez-Zeylaî'nin derslerine katıldı. Burada birçok fıkıh kitabını okudu. Hocaları arasında ailesinden Ebu Bekir b. Ebi'l-Kasım b. Ömer b. Ali İbnü'l-Ehdel vardır. 797/1396 yılında dedesinin derslerine

¹³³ Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehavi, **ed-Davü'l-lâmi**, Kahire, Mektebetü'l-Kudsi, 1354, III, s.145; Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehavi, **et-Tibrü'l-mesbûk fî zeyli's-Sülûk**, Kahire, Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, [t.y.] 431 s.358. Ayrıca bkz. İsmail b. Ali Ekva, **Hicerü'l-ilmî ve meakiluhu fî'l-Yemen**, Beyrut, Dârü'l-Fikri'l-Muasır, 1995/1416, I, s. 45; Abdalbârî Tahir, “el-Ehdel”, **Mevsuatü'l-Yemeniyye: elif-te**, I, s. 415.

¹³⁴ Bkz. İbnü'l-Ehdel, **Tuhfetü'z-Zemen**, II, s.251-257

¹³⁵ İbnü'l-Ehdel, **Tuhfetü'z-zemen**, II, s. 238

¹³⁶ Diyanet İslam Ansiklopedisi İbnü'l-Ehdel maddesinde, dedelerinden Muhammed el-Ehdel'den dolayı İbnü'l-Ehdel diye tanındığı yazılmaktadır.

¹³⁷ Cenedî, **es-Süluk**, II, s. 360; Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ahmed b. Abdüllatif Zebidi, **Tabakatü'l-Havas ehlü's-Sıdk ve'l-İhlas**, Beyrut, ed-Dârü'l-Yemeniyye, 1986, s.195

katılan İbnü'l-Ehdel, dedesinden çok istifade ettiğini ve ona Akîdetü'l-Yafiî'yi okuduğunu ifade eder.¹³⁸

İbnü'l-Ehdel, 798/1396 Recep ayında Ebyâtü Hüseyin'e intikal etmiş ve orada Muhammed b. İbrahim el-Urzî ve Ali b. Ebû Bekir el-Ezrak'tan (ö. 809/1407) fıkıh tahsiline devam etmiştir.¹³⁹ Nur Ali b. Ebû Bekir'in derslerinde büyük başarı gösteren İbnü'l-Ehdel, hocasının hayatta iken kendisine fetva izni verdiğini ve huzurunda bir mesele hakkında onun fetvasını istediğini aktarmaktadır.¹⁴⁰

Zebîd'de Ebu'l-Abbas Ahmed İbnü'r-Reddâd (ö. 821/1418), Ali b. Ömer el-Kureşî (ö. 821/1418), Kadı Cemaleddin en-Nâşiri (ö. 874/1469), İmam Muhammed b. Nureddin el-Mevzi'î (ö. 825/1421), Ebû Bekir el-Hâzirî, Muhammed b. Musa ez-Züvâlî (ö. 790/1388) gibi âlimlerden tasavvuf, fıkıh, tefsir ve hadis kitaplarını okumuştur.¹⁴¹ Yedi defa hac için Mekke'ye gitmiş ve bir süre Medine'de mücavir olarak kalmıştır. Bu esnada Ebû Hâmid Cemâleddin b. Zahîra (ö. 817/1414), Ebü't-Tayyib Takiyyüddîn el-Fâsî (ö. 832/1429), Zeynüddin Ebubekir el-Merağî, Ebi Hamid el-Matari (ö.807/1404) Mecdüddîn Muhammed b. Yakup eş-Şirâzî el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), Şemsüddîn İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) gibi birçok âlimle görüşmüş ve bu âlimlerden icazet almıştır.¹⁴²

İbnü'l-Ehdel, dini ilimler, dil ve edebiyat gibi çeşitli alanlarda okuduğu seksenden fazla eser adı zikretmektedir. Ayrıca ismini zikretmediği birçok tasavvuf ve rekaik kitapları, şerhler, hadis, cerh-tadil, tarih ve tabakât, ensab, milel-nihal vb. alanlarında okunmaya değer bulunduğu kitapları okuduğunu ifade eder. Bu eserlerin bir kısmını farklı hocalarla tekrar okumuş, bir kısmını ezberlemiştir. Okuduğunu ifade ettiği eserlerden bazıları şöyledir.

Fıkıh ve fıkıh usulüne dair Ebu İshak eş-Şirazi'nin (ö.476/1083) et-Tenbîh, el-Mühezzep ve el-Lüma adlı eserleri, hocası Ali el-Ezrak'ın Muhtasar el-Mühimmât ve

¹³⁸ İbnü'l-Ehdel, **Tuhfetü'z-zemen**, II, s.246-251; İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gtâ an hakaiki't-tevhid fi'r-red ala İbn Arabi ve takriri kavaid akaidi Ehli's-Sünne**, thk. Halid Muhammed el-Müellif, Amman, Darül'l-Feth, 2016/1437, I, s. 227; es-Sehavi, **ed-Dav'ül-lâmi**, III, s. 145.

¹³⁹ es-Sehavi, **ed-Dav'ül-lâmi**, III, s.145.

¹⁴⁰ İbnü'l-Ehdel, **Tuhfetü'z-zemen**, II, s.252.

¹⁴¹ İbnü'l-Ehdel, **Tuhfetü'z-zemen**, II, s. 251-253.

¹⁴² İbnü'l-Ehdel, **Tuhfetü'z-zemen**, II, s. 255.

en-Nefâis'i, Abdülgaffâr b. Abdilkerîm b. Abdilgaffâr el-Kazvînî 'nin (ö. 665/1266) el-Hâvî'ni, İshak b. Yusuf es-Sardefî'nin (ö. 500/1107) el-Kâfî fî'l-ferâiz'ini okumuştur.

Tefsir ve kıraat ilimlerine yönelik; Vâhidi (ö. 468/1076), Zemahşeri (ö. 538/1144), Keşaî (ö. 680/1281), Fahreddin Razi (ö. 606/1210), el-Ferrâ' el-Begavî'nin (ö. 516/1122) tefsirlerini, Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî'nin (ö. 560/1165) Aynü'l-meânî fî tefsîri's-seb'î'l-mesânî'sini, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) et-Teysir ve el-Mukni eserlerini ve İbnü'l-Cezeri'nin İddetü'l-Hısn el-Hasîyn'ini okumuştur.

Hadis kitapları, şerhleri ve mustalahıyla ilgili; Nevevi'nin (ö. 676/1277) Ezkar, et-Tibyan, Erbaîn'i ve Şerh-i Nevevi'si, Buhari, Müslim, Tirmizi, Ebû Davud, Nesai ve İmam Malik'in hadis kitapları okuduğu eserlerdendir. Beyhaki'nin (ö. 458/1066) Sünen'i ve Şuab'ül-İman'ı, İbn Battal el-Kurtubî'nin (ö. 449/1057) Şerhi, Kadı İyaz'ın (ö. 544/1149) İkmal el-Muallim'i, Ebu Hafs Ömer b. Ali İbn Nahvi'nin (ö. 804/1401) Şerhi, Şemsüddîn el-Kirmânî (ö. 786/1384) Şerhi, Şerh-i İbn Hacer, Şerh-i Zerkeşi, Tahrîc-i Ehâdisi'l-İhya ve Tahrîci Ehâdisi'l-Mühezzep, Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 405/1014) el-Medhal, Ulumü'l-Hadis ve el-Müstedrek'i ve Ferrâ el-Begavî'nin Mesabihi's-sünne'si okuduğu eserlerdendir.

Akaid, milel-nihal, tasavvuf, rekaik ve siyere dair okuduğu bazı eserler de şöyledir. Gazali (ö. 505/ 1111) Bidayetü'l-Hidaye, Minhacü'l-Abidin, İhya-ı Ulumü'd-Din, Kadı İyaz eş-Şifa, Meşariku'l-Envar, Abdülkerim Kuşeyri (ö. 465/1072) er-Risale, Şihabüddin Sühreverdi (ö. 632/1234) Avarifu'l-Maârif, İbn Ataullah el-İskenderî (ö. 709/1309) el-Letaifü'l-minen, Ebi Süleyman el-Bâhîlî (ö. 733/1333) Uyunü'l-Hakaik, Beyhaki el-Esma ve es-Sıfat, Esma ve Sıfat şerhleri, İbn Hişam es-Sire, Şehristani (ö. 548/1153) el-Milel ve'n-Nihal, Yafî (ö. 768/1366) el-Merhem, el-İrşad vb.dir.

Muhtasaru'l-Hasen, Mukaddimetü İbn Hacı, Mukaddimetü İbn Bâsed, Maksurat-ı İbn Derîd, Nizamü'l-Garip, Kifayetü'l-Mütehaflz, Farabi'nin ed-Divan'ı, ve Sıhahu'l-Cevher dil ve edebiyata dair okuduğu eserlerdendir.¹⁴³

¹⁴³ İbnü'l-Ehdel, **Tuhfetü'z-zemen**, II, s.251-255.

İbnü'l-Ehdel, çağının tartışmasız en büyük şeyhi kabul edilen ve ünü dilden dile dolaşan, akli ve nakli ilimlerde temayüz etmiş meşhur alimlerden birisi olmuştur.¹⁴⁴ Ebyâtü Hüseyin'de ikamet ettiği sırada ders verme ve fetva faaliyetleri dışında eser telifiyle ilgilenmiştir.¹⁴⁵ Birçok öğrenci İbnü'l-Ehdel'den ders ve icazet almıştır. Bu öğrencilerden bazıları; Seyyid Muhammed b. Abdurrahim b. Haccac (ö 852/1448),¹⁴⁶ Abdurrahman b. Ali b. el-Fakih Muhammed Urzi (ö. 839/1435),¹⁴⁷ Muhammed et-Tayyip b. Ebi Bekr b. İbrahim,¹⁴⁸ Ahmed b. Ebi Bekr,¹⁴⁹ Muhammed b. Ebi Bekr,¹⁵⁰ Ahmed b. Ali (ö. 831/1427)¹⁵¹dir.

İbnü'l-Ehdel, hayatını ilme ve Ehl-i Sünnet müdafaasına adanmıştır. Ömrü bid'atlerle, gulât kabul ettiği tasavvufi gruplarla ve bilhassa İbn Arabi takipçileriyle mücadele ile geçmiştir.¹⁵² 855/1451'de 9 Muharrem Perşembe sabahı Şerce bölgesindeki Ebyâtü Hüseyin'de vefat etmiş ve orada defnedilmiştir.¹⁵³

1.2.2- Eserleri

Küçüklüğünden itibaren ilme meraklı bir kişiliği olan İbnü'l-Ehdel, hayatı boyunca bu merakının peşinden gitmiştir. Geniş ilmi birikimi sayesinde birçok eser telifinde bulunmuştur.

¹⁴⁴ Muhammed b. Ali eş-Şevkani, **el-Bedrü't-tali bi-mehasin men ba'de'l-karni's-sabi**, Kahire, Matbaatü's-Saade, 1348, I, s. 219.

¹⁴⁵ Mustafa Öz, "İbnü'l-Ehdel", **DİA**, XXI, s. 22; Hayreddin Zirikli, **el-A'lâm: kamusu teracim li-eşheri'r-ricalve'n-nisa**, Beyrut, (y.y.),(t.y.) II, s. 259.

¹⁴⁶ İbnü'l-Ehdel, **Tuhfetü'z-zemen**, s. 170-171.

¹⁴⁷ İbnü'l-Ehdel, **Tuhfetü'z-zemen**, s. 174.

¹⁴⁸ İbnü'l-Ehdel, **Tuhfetü'z-zemen**, s. 182.

¹⁴⁹ İbnü'l-Ehdel, **Tuhfetü'z-zemen**, s. 194-195.

¹⁵⁰ İbnü'l-Ehdel, **Tuhfetü'z-zemen**, s. 203-204.

¹⁵¹ İbnü'l-Ehdel, **Tuhfetü'z-zemen**, s. 207.

¹⁵² İsmail b. Ali Ekva, **Hicerü'l-ilmi**, s. 46.

¹⁵³ es-Sehavi, **ed-Dav'ül-lâmi**, III, 147; es-Sehavi, **et-Tibrü'l-Mesbuk**, s. 358; eş-Şevkani, **el-Bedrü't-tali**, s. 219; Bağdatlı İsmail Paşa, **Hediye'tü'l-Arifin**, **Esmâü'l-Müellifin ve Âsarü'l-Musannifin**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1951, I, s. 315.

İbnü'l-Ehdel, otobiyografisinde ilmi durumuna ilişkin bilgiler verir. Eş'ari imamların, Hanefî âlimlerin, Sünnî Hanbelîler ve Haşvî Hanbelîlerin akidelerine vakıf olduğunu belirtir. Her fırkadan bid'at mezheplerini tanıdığını, fıkıh, hadis, tefsir, kelam âlimlerinin ıstılahlarına hakim olduğunu zikreder. Tasavvuf ilminin inceliklerine vukufiyetiyle, muhakkik sûfler ile sûfilik taslayanları (mustasvıf) ayırt edebildiğini, onların sözlerindeki müşkilatı incelediğini, sözlerinin içerdiği gizli manalara muttali olduğunu dile getirir. Felsefecilerin hali, diğer küfür ve bidat olarak nitelenmesi gereken durumlar hakkında bilgi sahibi olduğunu ifade eder.¹⁵⁴

İbnü'l-Ehdel'in muhtevası hakkında fikir sahibi olduğumuz eserlerine bakıldığında eserlerinin onun bu ifadelerini desteklediği görülür. Tuhfetü'z-zemen'de eserlerinin bir listesi yer alır.¹⁵⁵ Keşfü'l-Gıta'yı tahkik eden Halid Muhammed el-Müellif, bu eserler hakkında bilgi vermektedir.

Muhtasar-ı Tarihi'l-Yafiî: müellifin ilk eseridir. Abdullah b. Es'ad el-Yâfiî'nin Mir'âtü'l-cenân adlı tarih kitabının muhtasarıdır. Gırbelü'z-Zemen olarak da bilinir. 823 yılında yazımı tamamlanan eser, Yahya b. Ebî Bekr el-Amiri (ö. 894/1488) tarafından ihtisar edilmiştir. Eser, Abdurrahman b. Yahya el-İryani tarafından Gırbelü'z-Zemen fî vefayâti'l-Ayan ismi ile 1984'te neşredilmiştir.¹⁵⁶

Tabakâtü'l-Eimmeti'l-Eş'ariyye: yazımı 824'te tamamlanmıştır. Günümüze ulaştığına dair bir kayda rastlanmamıştır.

İddetü'l-Mensuh: Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin en-Nâsih ve'l-mensûh adlı eserinin muhtasarıdır. Yazımı 826'da tamamlanan eserin Mektebetü Câmî'i San'a el-Garbiyye'de hadis kitapları bölümünde (Nu.1188) ve Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Nu. 303, Bağdatlı Vehbi Efendi) birer nüshası mevcuttur.¹⁵⁷

el-Kifaye fî tahsini'r-rivaye: yazımı 828'de tamamlanmıştır. Eser Ebi'l-Kasım b. Ahmed'in (ö. 844/1440) Recep ve Şaban namazlarının müstahap olduğunu göstermek üzere bir eser yazması ve uydurma hadislerden deliller getirmesi üzerine ona

¹⁵⁴ İbnü'l-Ehdel, **Tuhfetü'z-zemen**, II, 251-255.

¹⁵⁵ İbnü'l-Ehdel, **Tuhfetü'z-zemen**, II, s. 255-257.

¹⁵⁶ Yahya b. Ebî Bekr el-Amiri, **Gırbelü'z-Zemen fî vefayâti'l-Ayan**, nşr. Abdurrahman b. Yahya el-İryani, tashih, Muhammed Naci, Dımaşk, Zeyd b. Sabit, 1985/1405.

¹⁵⁷ Mustafa Öz, "İbnü'l-Ehdel", **DİA**, XXI, s. 22.

reddiye olarak yazılmıştır. Hadis ilmine dair bir eser olup bazı raviler ve rivayetler hakkında bilgiler vermektedir. Eserde ayrıca muammerundan gelen rivayetlerin geçersizliği ortaya konulmuştur.¹⁵⁸

Kitabü'r-rü'ye ve'l-kelam: 828 yılında tamamlanmıştır. Rü'yetin imkanı, ahirette ve dünyada, uyku ve uyanıklık halinde gerçekleşmesi meselesini ele alan bir eserdir.¹⁵⁹ İskenderiye Kütüphanesi'nde (Nu. 297,22) bir nüshası bulunmaktadır.

er-Resâilü'l-marziyye fî nusratı mezâhibi'l-Eş'ariyye ve beyanı fesâdi'l-haşviyye: Keşfü'l-gıta'ya giriş niteliğinde, 10 varaklık muhtasar bir eserdir.¹⁶⁰

et-Tenbihât ale't-Teharrüzi fî'r-rivâyât: küçük bir risaledir.

Cevâb-ı mes'eleti'l-kader: Cebriyye'ye reddiye olarak yazılmıştır. On varaktır.

el-İşârâtü'l-vecîze ile'l-meâni'l-azize fî şerhi esmâü'l-hüsnâ.

el-Lüm'a el-Muknia fî marifeti'l-fırakı'l-mübtedia: Yafii'nin Merhemü'l-İlel adlı eserinin muhtasarıdır.¹⁶¹ Yemen'de Mektebetü Câmi'i San'a, Hadramevt'te Mektebetü Âli Yahya ve Mektebetü'l-Ahkaf'ta birer nüshası mevcuttur. Eserde yetmiş üç fırka Havâric, Mutezile, Şia ve Mürcie olarak dört ana grupta ele alınmıştır. Her fırka kendi içinde on sekiz fırkaya ayrılarak fırka büyüklerinin isimleri ve diğer fırkalardan farklılaşan itikatlarına yer verilmiştir. Yetmiş üçüncü fırka ise Ehl-i Sünnet ve'l-cemaattir.¹⁶² Eser, Mervan b. Muhammed b. Abdülhadî el-Ruhayli tarafından 2021 yılında neşredilmiştir.¹⁶³

Kaside fî'l-hassi ale'l-ilmî: Şeriat ve tasavvufun dayanakları, şatahatın hükmü, İbn Arabi, İbnü'l-Fârız ve takipçilerinin sapkınlıkları ve bunların sapkınlıklarını bilmeyenlerin mazur görülmesi hakkında yaklaşık 30 varaklık bir eserdir.¹⁶⁴

¹⁵⁸ İbnü'l-Ehdel, **Tuhfetü'z-zemen**, II, s. 157.

¹⁵⁹ es-Sehavi, **ed-Dav'ül-lâmi**, III, 146; İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 347.

¹⁶⁰ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 448.

¹⁶¹ Abdullah Muhammed Habeşi, **Masadiru'l-fikri'l-İslami**, Beyrut, el-Mektebetü'l-Asriyye, 1988/1408, s. 132.

¹⁶² İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 531.

¹⁶³ İbnü'l-Ehdel, "el-Lüm'a el-Muknia fî marifeti'l-fırakı'l-mübtedia", nşr. Mervan b. Muhammed b. Abdülhadî el-Ruhayli, Camiatü'l-İslâmiyye, Külliyyeti'd-Da've ve'l-Usûli'd-Din, **Mecelletü'l-buhus ve'd-diraset eş-Şer'iyye**, Sayı: 19, 2021, s. 7-83.

¹⁶⁴ İbnü'l-Ehdel, **Tuhfetü'z-zemen**, s. 256.

Matâlib ehli'l-karbe fi şerhi Duâi Ebî Harbe: Ebî Harbe diye bilinen Muhammed b. Yakup'un (ö. 724/1323) "Duâ" adlı eserinin¹⁶⁵ şerhidir. İbnü'l-Ehdel'in sûfîlerin durumu hakkında bilgi verip onlardan muhalif olanları reddettiği önemli kitaplarındandır. Eserde, Hızır'ın durumuna ve nübüvvetinin ispatına dair bilgiler verilmiş, hayatta olduğu iddiaları reddedilmiştir.¹⁶⁶ Mektebetü Câmî'i San'a (Nu. 88) ve Harvard kütüphanesinde birer nüshası bulunmaktadır. 441 varaklık geniş hacimli bir eserdir.

Misbâhü'l-karî: Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Kirmânî'nin (ö. 786/1384) Buhari Şerhi'nin muhtasarıdır.

Muhtasar-ı kitab-ı gayetü's-sevvele fi hasâisu'r-rasul: İbnü'l-Mülakkın diye bilinen Ebu Hafs Ömer b. Ali İbn Nahvi'nin (804/1401) eserinin¹⁶⁷ muhtasarıdır. Bu eserde hadis rivayetleri üzerinden Şafii fikhına göre vacipler, haramlar ve mübahlar ortaya konulmuştur. Eserin son bölümü Hz. Peygamberin fazilet ve kerametine ayrılmıştır. İbnü'l-Ehdel esere bazı ilavelerde bulunmuştur.

Muhtasar min fetavâ-i İbn Teymiyye: İbn Teymiyye'nin muhalea, talak, yemin ve kefarete meselelerine ilişkin verdiği fetvaların muhtasarıdır.¹⁶⁸

Takribü's-sevvele: Yafii'ye karşı yapılan eleştirilere cevap olarak yazılmıştır.

el-Mutrib li's-semiîn: Yafii'nin Ravzu'r-reyyahin eserinin muhtasarıdır.

el-Bâhir fî menâkıb eş-Şeyh Abdülkadir.¹⁶⁹

el-Kavlü'n-nadır ale'd-deâva'l-feriga bi hayati Ebi'l-Abbas el-Hıdır: eserde, Hızır gibi uzun süre yaşadığı iddia edilen kişiler hakkındaki rivayetlerin zayıflığı ortaya konmaktadır.¹⁷⁰

¹⁶⁵ Muhammed b. Yakup Ebî Harbe, **Duâ Hatmü'l-Kur'an el-Meşhûr**, Kahire, Mustafa el-Babi el-Halebi, 1926.

¹⁶⁶ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 798.

¹⁶⁷ Ebu Hafs Ömer b. Ali el-Ensari, **Gayetü's-sevvele fi hasâisu'r-rasul**, thk. Abdullah Bahrudin Abdullah, Beyrut, Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye, 1993.

¹⁶⁸ İbnü'l-Ehdel, **Tuhfetü'z-zemen**, II, s. 257.

¹⁶⁹ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 63-66.

¹⁷⁰ Mustafa Öz, "İbnü'l-Ehdel", **DİA**, XXI, s. 22

Tuhfetü’z-zemen fî tarihi sâdâti’l-Yemen: Cenedi’nin es-Sülûk fî tabakati’l-ulema ve’l-Mülûk adlı eserinin muhtasarıdır. Özellikle ikinci kısımda Cenedi’den sonraki olaylarla ilgili birçok eklemelerde bulunulmuştur.¹⁷¹ Eser, Abdullah Muhammed Habeşi tarafından 2004 yılında neşredilmiştir.¹⁷²

1.2.2.1- Keşfü’l-Gıtâ ve Özellikleri

İbnü’l-Ehdel Keşfü’l-gıtâ’nın mukaddimesinde eserine verdiği ismi zikretmektedir. Kitabın içeriğine dair genel bir fikir veren bu isim; Keşfü’l-Gıtâ an hakaiki’t-tevhîd ve akâidi’l-muvahhidîn ve zikri’l eimmeti’l-Eş’ariyyîn ve men halefehum mine’l-mübtediîn ve beyâni hâli İbn Arabi ve etbâihi’l- mârikîn ve beyâni küfri’l-haşviyyeti’l-müşebbiheti ve’l-mücessimeti ve’l-hululiyyeti ve’l-ittihadiyyeti ve’l-mülhidin mine’l-mutasavvifeti’l-mârikîn ve sairî’l-mürtedîn ve’l hassi alâ mülâzemeti’s-sünneti ve’s-selefi’s-salihîn’dır.¹⁷³ Eserlerinin bir listesine yer verdiği Tuhfetü’z-zemen’de ise kısaca Keşfü’l-Gıtâ fî hakaiki’t-tevhîd ve akâidi’l-muvahhidîn ve beyâni eimmeti’l-Eş’ariyyîn ve men halefehum mine’l-mübtediîn ve’l-mülhidîn şeklinde kaydetmektedir.¹⁷⁴

İbnü’l-Ehdel eserin yazılış gayesini, “cehalet ve fitneler çoğalıp insanlar günaha teşvik edilmeye başlayınca Allah bana içerisinde nasihatın yer aldığı, sahih tevhidin beyan edildiği, cehalet ve çarpıtmaların üzerindeki örtünün kaldırılıp şüphelerin giderildiği bir eser telif etmemi ilham etti” sözleriyle ortaya koymaktadır.¹⁷⁵ Eserini, “hakikati izah amacının neticesi olan, tevhidin hakikatini ve muvahhidlerin akidesini, bidatçilerin ve mülhidlerin hallerini ortaya koyan, Ehl-i Sünnetin sadrına şifa, bidat ve ilhad ehlinin başlarını yere eğen alanında tek” olarak nitelemektedir. Usul ve fûru meseleleri, sûfîliği ve ehl-i tarikin ıstılahlarını, İttihadiyye mezhebini ve her fırkadan bidat mezheplerini taassup ve tarafgirliğe düşmeden ortaya koyan bu eserin, dünyevi

¹⁷¹ Habeşi, **Masadiru’l-İslami**, s. 471.

¹⁷² Hüseyin b. Abdurrahman el-Ehdel, **Tuhfetü’z-zemen fî târihi sâdâti’l-Yemen**, thk. Abdullah Muhammed el-Habeşi, Abudabi, el-Mecmaü’s-Sekafi, 2004/1425.

¹⁷³ İbnü’l-Ehdel, **Keşfü’l-gıtâ**, I, s. 162-163

¹⁷⁴ İbnü’l-Ehdel, **Tuhfetü’z-zemen**, II, s. 256.

¹⁷⁵ İbnü’l-Ehdel, **Keşfü’l-gıtâ**, I, s. 161.

bir çıkar için değil, yalnızca Allah'ın rızasını kazanmak için telif edildiğini kaydetmektedir.¹⁷⁶

İbnü'l-Ehdel'in cehalet ve fitnelerin çoğalmasından kastının gulâtı sûfiyye özelinde İbn Arabî'nin görüşlerinin ve eserlerinin Yemen'de yaygınlık kazanması olduğu anlaşılmaktadır. İbnü'l-Ehdel'in bu eseri, Yemen'de Resûlîler döneminde tasavvufun güçlenmesi ve tasavvufa felsefi fikirlerin dahil olmasıyla hicri yedinci yüzyılın başlarında gün yüzüne çıkan fukaha ve sûfiyye ihtilafının¹⁷⁷ tezahürlerinden biridir. Bölgedeki fukaha ve sûfiyye arasındaki ihtilafın bir reddiye geleneğini ortaya çıkardığını söylemek mümkün gözükmemektedir.¹⁷⁸ İbnü'l-Ehdel'in, Zebîd'deki hocalarından İmam Muhammed b. Nureddin el-Mevzi'î de bu ihtilafın neticesinde İbn Arabî'ye reddiye olarak "Keşfü'z-zulme an hazihi'l-ümme" ismini verdiği bir eser telif etmiştir.¹⁷⁹ İbnü'l-Ehdel'in eserine 'Keşf'ül-Gıtâ' ismini vermesi ve yine reddiye tarzında bir eser kaleme alması da hocasından ve bu gelenekten ilham aldığını göstermektedir.

Tashihi yaklaşık on yıl süren eserin yazımı, 12 Zilhicce 829/1426 tarihinde tamamlanmıştır.¹⁸⁰ Müellif, bazı düzenlemeler ve eklemelerle, 830/1427 yılında esere son şeklini vermiştir.¹⁸¹ Eser, ilk olarak Ahmed Bekir Mahmud tarafından 1964'te Tunus'ta neşredilmiştir. Bu neşirde, Tunus'taki Dârü'l-Kütübi'l-Vataniyye nüshasını kullanan muhakkik, eserin Berlin ve İstanbul nüshalarının varlığından haberdar olmakla birlikte bu nüshalara ulaşma imkanı bulamadığını belirtmektedir. Bu nüshada müstensihden kaynaklanması muhtemel bazı hataların bulunduğunu ifade ederek diğer nüshalara ulaşabilen araştırmacıları eseri yeniden neşretmeye davet etmektedir.¹⁸²

¹⁷⁶ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıtâ**, II, s. 943.

¹⁷⁷ Abdulkarim Kasım Said, "es-Sûfiyye fi'l-Yemen", **Mevsuatü'l-Yemeniyye: sin-kaf**, nşr. Ahmed Cabir Afif, San'a, Müessetü'l-Afifü's-Sekafiyye, Beyrut, Merkezü Dirasati'l- Vahdeti'l-Arabiyye, 2003/1423, III, s. 1898.

¹⁷⁸ Abdullah Muhammed Habeşî, **es-Sûfiyye ve'l-fukaha fi'l-Yemen**, s. 95-107.

¹⁷⁹ Abdullah Muhammed Habeşî, **es-Sûfiyye ve'l-fukaha fi'l-Yemen**, s. 99.

¹⁸⁰ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıtâ**, II, s. 944.

¹⁸¹ İbnü'l-Ehdel, **Tuhfetü'z-zemen**, II, s. 256.

¹⁸² İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıtâ**, thk. Ahmed Bekir, Tunus, (y.y.), 1964, s. 3.

Eserin bizim de kaynak olarak kullandığımız ikinci neşri, Halid Muhammed el-Müellif tarafından 2016 yılında iki cilt halinde yapılmıştır.

Eserin varlığı tespit edilmiş sekiz yazma nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalardan beşi ülkemiz kütüphanelerindedir. Eserin ülkemizdeki yaygınlığı ilgi duyulan bir eser olduğunu göstermektedir.

Bu nüshalardan üç tanesi İstanbul'da Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir. Buradaki nüshaların ilki (Nu.003144Fatih) 184 varaktan oluşan tam bir nüshadır. Her varak 25 satır her satır ortalama 12 kelimeden oluşur. Nüshanın sonunda tensihinin 24 Zilhicce 884'te Yahya b. Şerafeddin Muhammed b. Ali b. Hatim b. Ahmed b. İzzeddin b. Muhammed Hasan el-Bekri tarafından yapıldığı yazmaktadır. Ancak eserin muhakkiki el-Müellife göre bu nüsha, iyi durumda bulunması ve müstensihinin isminin hatalı yazılması nedeniyle h. 1000 yılından sonraki bir zamana ait olmalıdır.¹⁸³

Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki ikinci nüsha (Nu.000497Reisülküttap) 205 varaktan oluşan tam bir nüshadır. Her varak 23 satır her satır ortalama 10 kelimeden oluşur. İstinsahı İbrahim b. İmran b. Hasan er-Rabat Burhaneddin el-Bakaî tarafından 1149 yılında tamamlanmıştır.¹⁸⁴

Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki üçüncü nüsha (Nu.000498Reisülküttap), 175 varaktan oluşur. Müstensihi Yahya b. Şerafeddin'dir.

Dördüncü nüsha, Çankırı İl Halk Kütüphanesi'ndedir.(Nu.000229) 139 yapraktan oluşur.

Beşinci nüsha, Katamonu il halk kütüphanesindedir.(1217/22Kastamonu Yek)

Altıncı nüsha, Tunus nüshasıdır (Nu. 10362). Özellikle son kısımlarından bazı yerleri silinmiş olan nüshanın müstensihinin İbnü'l-Ehdel'in torunu Hüseyin b. Sadık el-Ehdel olduğu anlaşılmaktadır. Her biri 18x26 ebatlarında 171 varaktan oluşan tam bir nüshadır. Her varak 27 satırdan her satır yaklaşık 10 kelimeden oluşmaktadır.¹⁸⁵

Yedinci nüsha, Almanya'da Berlin Devlet Kütüphanesi'ndedir (Nu. 2109). Müstensihi ve tarihi bulunmayan nüshanın ilk yarısı da kayıptır. Tunus nüshasına

¹⁸³ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 131-133.

¹⁸⁴ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 135-136.

¹⁸⁵ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 133-135.

uygun olan nüsha, ikinci yarından başlamakta ve 170. varakta sona ermektedir. Bazı sayfaların ilk satırları silinmiş olan nüshadaki her varak 21 satırdan her satır ortalama 15 kelimedenden oluşmaktadır.¹⁸⁶

Sekizinci nüsha, Kahire’de Dârü’l-Kütüb ve Vesâiki’l-Kavmiyye’de kelim bölümündedir (Nu. 142). İlk varakta kitabın ismi ve müellifi yer almaktadır. Müstensihî ve tarihi bulunmayan nüshada telif tarihi ve müellifin vasiyetinin olduğu kısımlar da eksiktir. 152 varaktan oluşmaktadır. Her varak 25 satır her satır ortalama 12 kelimedenden oluşur.¹⁸⁷

Yukarıda da değinildiği gibi Resûlîler Devleti’nde ilmî, iktisadi ve kültürel alanda büyük gelişmeler yaşanmış, kütüphaneler yaygınlaşmıştı. Bu dönemde yaşayan İbnü’l-Ehdel, bu sayede birçok esere ulaşma imkanı bulmuştur. Eserini oluştururken birçok kaynaktan faydalanmıştır. Kullandığı kaynakların tamamına ulaştığı anlaşılan İbnü’l-Ehdel, doğrudan nakillerde bulunmaktadır. Ayrıca nakillerin yapıldığı eserler ve bölümlerine dair bilgiler vermektedir. Son derece ilmî bir üsluba sahip olduğu görülen İbnü’l-Ehdel, çarpıtma, tahrif vb. yollara sapmadan olanı olduğu gibi aktarmış, ardından eleştiri yoluna gitmiştir. İbnü’l-Ehdel’in yararlandığı ve nakilde bulunduğu kaynaklar çoğunlukla okuduğunu ifade ettiği eserlerden oluşmaktadır. Genel olarak yararlandığı kaynaklar şu şekildedir.

Tefsir kitabı olarak Vahîdî’nin (ö. 468/1075) Tefsirü’l-Vasît’ini tercih etmiştir. Hadis ve şerhlerinde ise; Sahihayn, Sünen’i-Erbaa, Muvatta, İbn Battal el-Kurtubî (ö. 449/1057), Şemsüddîn el-Kirmânî (ö. 786/1384) ve Nevevi (ö. 676/1277) şerhlerini kullanmıştır. Hattabi’nin (ö. 388/998) Mealimi’s-Sünen’i, Ferrâ el-Begavî’nin (ö. 516/1122) Mesabihi’s-Sünne’si, Ebu Abdullah Halimi’nin (ö. 403/1012) el-Minhac fi Şuabi’l-İman’ı, Beyhaki (ö. 458/1066) ve Abdülcelil b. Musa el-Kasri’nin (ö. 608/1211) Şuabi’l-İman’ı genellikle faydalandığı eserlerdir.

Akaid ve fırak alanında ise Beyhaki’nin el-Esma ve’s-s-Sıfat’ı, Kuşeyri ve Fahreddin Razi’nin (ö. 606/1209) Şerhü’l-Esmai’l-Hüsna’sı, Teftâzânî’nin Şerhi’l-Akaidi’l-Nesefiyye, Yafii’nin (ö. 768/1366) el-Merhem’i kullandığı kaynaklardan bazılarıdır. Fıkıh ve fıkıh usulü ile alakalı Nevevi et-Tenbih, Ebu İshak eş-Şirazi

¹⁸⁶ İbnü’l-Ehdel, **Keşfü’l-gıta**, I, s. 135.

¹⁸⁷ İbnü’l-Ehdel, **Keşfü’l-gıta**, I, s. 136.

(ö.476/1083) el-Mühezzep, Taceddin Sübki (ö. 771/1370) Cem'u'l-Cevami, Zerkeşi (ö. 794/1392) Teşnifü'l-Mesâmi yararlandığı eserlerdendir. Tasavvuf, siyer ve rekaik alanında Gazali (ö. 505/ 1111) İhya-u Ulumi'd-Din ve Minhacü'l-Abidin, Kuşeyri Risale, Şihâbüddîn es-Sühreverdi Avarifü'l-Maarif, İ'lamü'l-Hüda, Necmüddîn es-Sühreverdi Adâbü'l-Mürîdîn, Kadı İyaz (ö. 544/1149) Şifa ve Kûtü'l-Kulûb, İsnevi (ö. 772/1370) ve Taceddin Sübki'nin tabakatlarından faydalanmıştır.

Keşfü'l-gitâ'nın yazımında Yafii'nin el-Merhem isimli eserine benzer bir yöntemin izlendiğini söylemek mümkündür. Zira İbnü'l-Ehdel, yetmiş iki fırka hakkında olan bu eserin yöntemini takdir etmektedir. Yafii'nin öncelikle şariat ve usul ulemasının kelamını aktardığı ve daha sonra onlara muvafakat eden sûflerin sözlerine yer verdiğini belirtir.¹⁸⁸ İbnü'l-Ehdel'in de aynı metodu benimsediği görülmektedir.

Eserin tertibinde, yazılış gayesi olan sahih akidenin ortaya konulup tevhid ehlinin bid'atlerden ve küfürden sakındırılması amacına uygun bir sıra takip edilmiştir.

Beş bölüme ayrılan Keşfü'l-gitâ'da ilk olarak sahih akide ve tasavvuf ortaya konulmuş, ardından kendi eserleri üzerinden muhaliflerin görüşleri ve yöntemleri aktarılmıştır. Sonrasında ise bu görüşlerin reddedilme gerekçeleri ve geçersizliği ortaya konulmuştur. Akideleri Ehl-i Sünnet itikadına muhalif kabul edilen kişilerin dini durumlarıyla ilgili değerlendirmelerde bulunulmuştur. Birinci kısımda Sünni akide ve tasavvuf ortaya konulmuştur. İkinci kısımda ise İmam Eş'ari'nin fazileti anlatılıp Eş'ari imamlar tanıtılmıştır. Ayrıca İbnü'l-Ehdel'in, Haşviyye olarak isimlendirdiği Eşarilere muhalefet eden bazı Hanbelilere ve aşırı sûflere değinilmiştir. Üçüncü kısımda, İbn Arabi ve takipçilerinin öne çıkan bazı görüşleri kendi eserlerinden aynen aktarılmış, bu görüşler çürütülmeye çalışılmış ve bu fikirlerin sahih akideye uygun olmadıkları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Dördüncü kısımda ise İbn Arabi hakkında verilen fetvalara yer verilmiştir. İbn Arabi ve takipçileri, Haşviyye, Müşebbihe, Mücessime, Hululiyye, İsmailiyye vb. mezheplerin görüşleri arasında mukayeseler yapılarak bu grupların İslamın dışına çıktıkları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Kitabın son bölümü olan beşinci kısımda sünnete ve icmaya uymanın, bid'atlerden sakınmanın gerekliliği üzerinde durulmuş, müellifin vasiyetine yer verilmiştir.

¹⁸⁸ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gitâ**, I, s. 419-423.

İKİNCİ BÖLÜM

İBNÜ'L- EHDEL'E GÖRE SÜNNİ AKİDE VE TASAVVUF

İbnü'l-Ehdel Şafii-Eşari mezhebi kimliğe sahip bir alimdir. Tasavvuf ehli bir aileye mensuptur. Kendisi de hocalarından Ebu Bekir b. Ebi'l-Kasım b. Ömer b. Ali İbnü'l-Ehdel'e biat etmiştir.¹⁸⁹ İbn Arabi düşüncesinin revaç bulduğu bir dönemde yaşayan İbnü'l-Ehdel'e göre bidatler çoğalmış, insanlar ilhada düşmüştür. Bu sebeple insanların Sünni akideye çağrılmaya, bidat ve ilhad ehlinden sakındırılmaya ihtiyaçları vardır. Bu ihtiyacı giderecek kimseler ise alimler ve sultanlardır. İbnü'l-Ehdel bu amaçla eserine Allah'ın alimler ve sultanlar aracılığıyla dinini koruyacağını belirterek başlar. Bu görüşünü ayet ve hadislerle delillendirir. Aşırıya kaçanların (gâlîn) tahrifleri, batılı savunmaların seçimleri ve cahillerin tevillerine karşı ilmi müdafa edenlerden bahseder. Burada bazı alimlerin görüşlerinden nakillerde bulunur. Ona göre bu alimler ilmi müdafa eden kimselerdir. Bu alimlerden Ebu Talib el-Mekki'ye (ö. 386/996) göre sözü edilen aşırıya kaçanlar sünen ve asar konusunda haddi aşanlar; batılı savunmalar rey ve kıyasla bidatler ortaya çıkaranlar; cahiller ise sûfîlerin şatahat ehlidir.¹⁹⁰ Ayrıca ilmi taşıyan, adalet ehli halef alimlerinden bahsedilmektedir. Bu alimler, dinde bid'atler ihdas etmeyen ve selef-i salihinin yoluna uyan muhaddis, müfessir ve fukaha olarak zikredilmektedir.¹⁹¹

İbnü'l-Ehdel'e göre bidatler ihdas edenlerden biri İbn Arabi'dir. İbnü'l-Ehdel, İbn Arabi'yi dini kökünden kazımaya çalışmakla itham eder. Onun, insanlar arasında ihtilaflar meydana getirip kitapları aracılığıyla insanların zihinlerini karıştırdığını belirtir. Bu duruma rağmen İbn Arabi'nin Muhyiddin lakabıyla anılmasını da hayretle karşılar. Muhyiddin lakabını hakeden, adalet ehli alimlerden olduğuna kanaat getirdiği bazı şahısların isimlerini zikreder. Bu şahıslar; Numan(Ebu Hanife), İmam Malik, Ahmed b. Hanbel ve imamınız dediği İmam Şafii gibi fakihler, Süfyan es-Sevri (ö. 161/777), Davud İsbahani (ö. 284/897), Buhari, Müslim, Ebu Davud, Tirmizi, Nesai

¹⁸⁹ İbnü'l-Ehdel, **Tuhfetü'z-zemen**, II, s. 247.

¹⁹⁰ Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Harisi Ebû Talib el-Mekki, **Kutü'l-kulub fî muameleti'l-mahbub**, Kahire, Mustafa el-Babi el-Halebi, 1961/1381, I, s. 356. Burada aşırıya kaçanların şatahat ehli olduğu ifade edilmektedir.

¹⁹¹ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 152-153.

gibi muhaddisler, müfessirlerin büyüklerinden Muhammed b. İbrahim en-Nisaburi es-Salibi (ö. 427/1035), Vahidi (ö. 468/1075) ve Ferrâ el-Begavî (ö. 516/1122), mütekellimundan imamımız dediği Eşari (ö. 324/935), onun öğrencileri ve mezhebinin alimleri olan Ebi'l-Hasan el-Bahili (ö. 370/980), Bakıllani (ö. 403/1012), İbn Furek (ö. 406/1015), Ebu İshak eş-Şirazi (ö.476/1083), Gazali (ö. 505/1111), Fahreddin Razi (ö. 606/1209), Kazvini (ö. 665/1266), Nevevi (ö. 676/1277) gibi şahıslar ve dini-dünyevi ahkamı ortaya koyan fukahadır.¹⁹²

İbnü'l-Ehdel'in örnek olarak sıraladığı bu isimler, aynı zamanda Keşfü'l-Gıta'da görüşlerinden faydalanılan kaynak isimleri oluşturmaktadır. Keşfü'l-Gıta'da zikredilen bu alimlerin görüşleri mezcedilerek Sünni akide ve tasavvuf ortaya konulmuştur. Buradan hareketle tezimizin bu bölümünde, İbnü'l-Ehdel'in mezhebi kimliği, Sünni akide ve tasavvuf ortaya konulmaya çalışılacaktır. Ayrıca İbnü'l-Ehdel'in Ehl-i Sünnet mezheplerini Eşarilik çatısı altında uzlaştırma gayretine değinilecektir.

2.1- İBNÜ'L-EHDEL'E GÖRE SÜNNİ AKİDE

2.1.1- Kelam İlmine Bakışı

İbnü'l-Ehdel, kelamcıların kelam ilmini aşırı yücelttiğini, bir grubun da kelam tahsilini haram kabul ettiğini belirtir. Bu düşüncenin yanlışlığına dikkat çekerek kelam ilminin kendi başına ne yüceltilecek ne de yerilecek bir ilim olmadığını ifade eder. Ona göre kelam ilminin zararlı olan yönü; akaide dair şüphe oluşturmaması, kesinliği ortadan kaldırması, insanlar arasında ihtilaflara yol açarak veya cedel neticesinde bidatçilerin bidatlerine karşı taassuplarını artırmasıdır. Kelamın faydası ise bidatçilere karşı halkın itikadını korumasıdır.

Kelama başvurulabilecek durumlar Gazali'nin görüşleri bağlamında şu şekilde ortaya konulmuştur. Avama kelam ilminin öğretilmesi onlara zarardan başka bir şey getirmez. Bu sebeple kelam ilminden uzak tutulmalıdırlar. Ancak bidatlere inanıyorlarsa ikna edici, nazik bir dille, ayet ve hadislerden deliller getirilerek Hakka çağırılırlar. Bu yol bu kişiler için mütekelliminun yolu olan cedelden daha faydalıdır.

¹⁹² İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 156-159.

Öte yandan bidat ve cedel ehlerinden olan kimselere cedel ile karşılık verilmesi gerekir. Aynı şekilde bir belde de bidatler yaygın ise itikatlarını koruyabilmeleri için gençlere kelam öğretilmesinde sakınca yoktur. Kelam, tıpkı bir ilaç gibi ihtiyacı olana ihtiyacı kadar verilmesi gereken bir ilimdir. Her bir belde de kelam ilmini bilen bir kişinin olması farz-ı kifaye olarak kabul edilmektedir.¹⁹³

İbnü'l-Ehdel, Gazali'nin kelama ilişkin görüşlerine katılmaktadır. Ona göre kelam halkın saf itikadını bozup zihinlerde şüphe oluşturabilecek nitelikte bir ilimdir. Ancak zihinlerde varolan şüpheleri gidermenin yolu da yine kelam ilminden geçmektedir. Kelam uleması fırkaların dışında Yahudiler, Hristiyanlar ve Mecusilere karşı da İslam'ı savunmaktadır.¹⁹⁴ Buna göre kelam, bidat ve cedel ehline karşı başvurulmuş bir ilim olmasının yanı sıra ihtiyaç durumunda itikada yönelik şüphelerin giderilmesinde de faydalanılması gereken bir ilim niteliği kazanmaktadır.

2.1.2- Marifetullah

Marifetullah, Allah'ın zatı, sıfatları, fiilleri ve isimleri hakkındaki bilgidir.¹⁹⁵ İbnü'l-Ehdel'e göre mükellefler üzerine vacip olan ilk şey marifetullah, Resulünü ve dinini bilmektir. Sonra Allah'a kulluk gelmektedir.¹⁹⁶ İbnü'l-Ehdel, Beydavi (ö. 685/1286), İz b. Abdisselam (ö. 660/1261), Nevevi, İbn Abbas, Beyhaki (ö. 458/1066), Gazali, Abdülcelil b. Musa el-Kasri (ö. 608/1211) gibi birçok alimin görüşlerinden yararlanarak bu meseleyi açıklamıştır. Naklettiği ayet ve hadislerden hareketle bu görüşünü delillendirmiştir. “Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.”¹⁹⁷ mealindeki ayet bunlardan biridir. İbnü'l-Ehdel, bazı tefsircilerin “kulluk etsinler” ifadesini “Allah'ı bilsinler, tanısinlar, birlesinler” şeklinde tefsir ettiklerini beyan etmiş ve amel için bilmenin gerekli olduğuna işaret

¹⁹³ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 186-189; İmam Gazzali, **İhya (muhtasar ihyau ulumi'd-din tercümesi)**, Çev. Mustafa Çağrı, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020, s. 130-134.

¹⁹⁴ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 532-533, 535.

¹⁹⁵ Süleyman Uludağ, “Marifet”, **DİA**, XXVIII, s. 54-55.

¹⁹⁶ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s.167.

¹⁹⁷ Zariyat, 56.

etmiştir.¹⁹⁸ Marifetin Allah'ın isimlerini ve sıfatlarını bilmekle gerçekleşeceğini, yaratılmışlardan hareketle yaratıcıya ulaşılacağını ortaya koymuştur.¹⁹⁹

2.1.3- Nazar ve İstidlal

Marifete ulaşma hem kelimciler hem de mutasavvıflar tarafından mükellefin ilk görevi olarak kabul edilmektedir. Bu konudaki ayırım marifetullahı ulaşmada izlenilecek yöntemde olmaktadır.²⁰⁰ İbnü'l-Ehdel, bazı kelimcilerin vacip olan ilk şeyin nazar ve istidlal olduğunu savunduklarını kaydeder. İbnü'l-Ehdel, bu görüşün zamanın felsefe kitaplarından alınmış, içinde iyi niyet barındırmayan hatalı bir görüş olduğu düşüncesindedir. Mutezile ve ashabımız dediği Eşariler içerisinde marifetullahı ulaşılması için nazar ve istidlalde bulunmayı zorunlu kabul edenlerin görüşünü doğru bulmaz.²⁰¹ Marifetin nazara önceliği konusunda ısrarcı olan İbnü'l-Ehdel; Gazali, Ebu Süleyman Hattabi (ö. 388/998), Beyhaki, Kadı İyaz (ö. 544/1149), Fahreddin Razi, İbnü'l-Cevzi (ö. 597/1201), İz b. Abdisselam, Nevevi, Abdülcelil Kasri, Takiyüddin Sübki (ö. 756/1355), Taceddin Sübki (ö. 771/1370) gibi alimlerin de bu görüşte olduklarını ifade eder.²⁰²

İbnü'l-Ehdel'in kelam ilmine bakışı, nazar ve istidlale bakışını da etkilemiştir. Ona göre nazar ve istidlalde bulunmak İz b. Abdisselam ve Nevevi'nin kabul ettiği gibi²⁰³ sadece içinde şüphe barındıran kişiler için şüphelerini giderecek nispete gereklidir. İbnü'l-Ehdel, nazarla ilgili insanın çocukluktan yetişkinliğe gelişim çağlarına işaretlerle farklı görüşler ortaya koymuştur.²⁰⁴ Marifetin naslarda da geçtiği gibi

¹⁹⁸ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s.167-173.

¹⁹⁹ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 172-173; Gazali, **Minhacü'l-Abidin**, Beyrut, Dâru'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 2001, s. 70.

²⁰⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Şaşa, **Kelam ve Tasavvuf Açısından Marifetullah**, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık, 2018.

²⁰¹ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 171; Nevevi, **Sahih-i Müslim Şerh-i Nevevi**, Kahire, el-Matbaa el-Mısriyye el-Ezher, 1929/1347, I, 210-211.

²⁰² İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 182-183.

²⁰³ Bkz. Nevevi, **el-Mecmu' şerhi'l-Mühezzep li's-Şirazi**, thk. Muhammed Necip Mutî, Riyad, Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003/1423, I, s. 62-63.

²⁰⁴ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 176-177.

fitri olduğunu ve İslam'ın zihnine yerleşmesi için konuşmaya başladığında çocuğa kelime-i şahadetin öğretilmesi, buluş çağına geldiğinde ise manasının anlatılması gerektiğini belirtmektedir. Bu aşamada kişinin kendi başına araştırma yapmasına, nazar ve istidalde bulunmasına gerek yoktur. İbnü'l-Ehdel, bu kimselerin Bedevi Araplar gibi, zanna yer bırakmayan tasdik ve ikrarını yeterli görmektedir. Tasdik ve ikrardan sonra kişinin bu tasdik gereği olan şeyleri öğrenip amel etmesi gerekmektedir.²⁰⁵ Kişiler, amel için gerekli olan şeyleri kendine kendilerine tahkike ulaşarak ya da alimlere sorarak, onlardan ders alarak öğrenebilir.²⁰⁶

Küçüklükten itibaren öğrenilmesi gereken inanç esasları kısaca özetlenmiştir. İbnü'l-Ehdel, Gazali'nin akideyle ilgili verdiği bilgileri naklederek ona bazı ilavelerde bulunmaktadır.²⁰⁷ Buna göre çocuklara anlamlarını bilmeseler de inanç esasları öğretilmelidir. Çocukların büyüdükçe yavaş yavaş inanç esaslarının anlamlarına nüfuz ederek taklitten kurtulması gerekir. Taklitten kurtulup tahkiki imana ulaşma ise Kur'an, hadis, tefsir okuyarak ve ibadetlerle gerçekleştirilmelidir. Bu amaçla kelimeler ve cedele başvurmaya gerek yoktur. Ayrıca Bedevi Araplar örneğinde de olduğu gibi tahkiki imana ulaşma dünya işleriyle ilgilenen avam için gerekli görülmemiştir.²⁰⁸

İbnü'l-Ehdel, tahkiki imana ulaşılması için okunması gereken tefsir, hadis kitapları ve şerhlerinin Vahidi, Begavi gibi Ehl-i Sünnet imamlarına ait eserler olması gerektiğine işaret eder. Zira ona göre, Mutezile ve Hanbeliler gibi bidatçiler de Kur'an'ı ve hadisleri kendi itikat ve mezheplerine göre tahrif ettikleri tefsir ve hadis şerhleri yazmaktadır. İbn Arabi ve benzerleri gibi mülhidler ise bunların en aşırıya gidenleridir. Müminlerin, bidatçilerin kitaplarından bu şekilde sakındırılmaları gereklidir.²⁰⁹ Burada İbnü'l-Ehdel'in bidatçilere özellikle de İbn Arabi'ye karşı olan tutumu hissedilmektedir. Ayrıca Hanbeliler ifadesiyle Hanbelilerin tamamının kastedilmediği açıktır. Zira O, daha sonrada değinileceği gibi İmam Eşari ve Ahmed b. Hanbel'in aynı itikad üzere olduklarını belirtmektedir. Ayrıca teşbih ve teciime

²⁰⁵ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s.173-176.

²⁰⁶ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 176; Abdulkerim Kuşeyri, **Kuşeyri risalesi**, trc. Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergah Yayınları, 1981, s. 592.

²⁰⁷ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 190-198; Gazzali, **İhya**, I, s. 121-163.

²⁰⁸ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 198-201.

²⁰⁹ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 202.

düşmüş, kendilerini Ahmed b. Hanbel'in müntesibi olarak gören Haşvi Hanbeliler'den bahsetmektedir.

2.1.4- İman - İslam

İbnü'l-Ehdel, İman ve İslam'ı Ebû Abdillâh el-Halîmî el-Cürcânî'nin (ö. 403/1012) "el-Minhac fî şuabi'l-iman" adlı eserinden yararlanarak şu şekilde ortaya koymuştur. İman ve İslam tek bir dine ait iki ibaredir. Her müslüman mümin, her mümin de müslümandır. Bu iki ibare tek bir şey gibi birbirine bağlıdır. İslam imanın zahiridir ki bu organların amelleridir. İman ise İslamın batınıdır ve kalplerin amelleridir. İman ve İslam'ın aynı şey olduğu söylenemeyeceği gibi birbirinden farklı olduklarını da söylenemez. İslam ve iman aynı anlama gelecek şekilde kullanıldığı gibi zaman zaman farklı anlamlarda da kullanılmıştır. Örneğin "Bedeviler iman ettik dediler. De ki: iman etmediniz. Öyleyse iman ettik demeyin teslim olduk deyin."²¹⁰ ayetinde iman ve İslam farklı anlamlarda kullanılmıştır. Lut kıssasının anlatıldığı "Orada bulunan müminleri çıkardık. Zaten orada bir hane dışında müslümanlardan kimseyi bulamadık."²¹¹ Ayetinde ise mümin ve müslüman aynı anlamda kullanılmıştır.²¹²

İman-ı "billah" ve "lillah" arasında bir ayrıma gidilmiştir. İman-ı "billah" Allah'ın vahdaniyetini itiraf, iman-ı "lillah" Allah'ın birliğini kabul etmek ve emirlerine itaattir. Gizli ve açık olarak ikiye ayrılır. Gizli olanı niyet, vacip, mübah ruhsat ve benzerine inanmaktır. Açık olan ise temizlik, namaz, zekat, oruç vb. gibi zahir olan amellerdir. İman-ı billah asıldır ve kişiyi Müslüman kılan şeydir. İman-ı lillah ferdidir ve imanı kemale ulaştıran şeydir. İmanın eksilmesi aslın fûrûdan ayrılmasıdır. Fûrûya dair amellerin imanla birlikte terk edilmesi kişiyi asi kılarken, terk ile birlikte inkarı ise küfürdür.²¹³

²¹⁰ Hucurat/14

²¹¹ Zariyat/35-36

²¹² İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 229-230; Ebû Abdillâh Hüseyin b. Hasen b. Muhammed b. Halîm Halîmî Cürcânî Hâlîmî, **el-Minhac fî şuabi'l-iman**, thk. Hilmi Muhammed Fûde, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1979/1399, I, s. 42-43.

²¹³ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 231-232; Hâlîmî, **el-Minhac**, I, s. 48.

2.1.4.1- İmanın Artıp Eksilmesi

İbnü'l-Ehdel'e göre Müminler, iman ve amel bakımından birbirlerinden farklılaşmaktadır (tefadül). Bir kişinin imanının Melekler ve peygamberlerin imanına denk olduğunu söylemesi haramdır. Müminlerin iman açısından derecelerinin farklılığı imanın yetmiş küsur şubeye ayrıldığını belirten hadis bağlamında delillendirilmiştir. Buna göre iman taatlerle artar, masiyetlerle azalır. Allah'ı ve Resulü'nü tasdikin kendisi eksilmez.²¹⁴ İbnü'l-Ehdel, imanın tasdik, ikrar ve amel olduğu görüşünü benimser. İmam Malik'in imanın eksilmesi konusunda tevakkuf ettiğini belirtir. Zira tasdik eksilmesi imanda şüphe oluşması demektir. İmam Malik'in, Haricilerin günahkar müminleri tekfir etmelerine muvafakat şeklinde yorumlanacağı çekincesiyle tasdik eksilmesi konusunda tevakkuf ettiği söylenmiştir. Ayrıca İmam Malik'in imanın eksilmesini kabul ettiğine dair görüşü de nakledilmektedir.²¹⁵

İmanın şubeleri konusuna da değinen İbnü'l-Ehdel, altmış küsur ve yetmiş küsur olarak iki farklı rivayet olduğunu belirtmekte ve Kadı İyaz'ın doğrusunun yetmiş küsur olduğu görüşünde olduğunu aktarmaktadır.²¹⁶ İmanın Şubeleri hakkında Ebu Hatim b. Hibban (ö. 354/965), Hâlimî (ö. 403/1012), Beyhaki ve Abdülcelil Kasri'nin eser telifinde bulunduklarını haber vererek Kasri'nin Şuabü'l-İman'ında yer verilen iman şubelerini listelemektedir.²¹⁷

Görüldüğü gibi İbnü'l-Ehdel, iman ve İslam konusunda farklı kişilerden nakillerde bulunmuştur. İslam ile zahir, iman ile de bâtının kastedildiği şeklinde bir yorumda bulunmakla birlikte ikisi arasında kesin bir ayrıma gitmemiştir. İmanın

²¹⁴ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gîta**, I, s. 234-236; Hâlimî, **el-Minhac**, I, s. 51.

²¹⁵ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gîta**, I, s. 236-237; Kadı İyaz, **Tertibü'l-medarik ve takribü'l-mesalik li ma'rifeti a'lâmi mezhebi Malik**, thk. Ahmed Bekr Mahmûd, Beyrut, Daru Mektebeti'l-Hayat, 1967, I, s. 174.

²¹⁶ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gîta**, I, s. 241; Kadı İyaz, **İkmalü'l-Mu'lim bi-fevaidi Müslim**, thk. Yahya İsmail, Mansure, Dârü'l-Vefa, 1998/1419, I, s. 271-272.

²¹⁷ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gîta**, I, s. 241-245; Ebû Muhammed Abdülcelil b. Musa b. Abdülcelil Kasri, **Şuabü'l-iman**, thk. Eymen Salih Şa'ban, Seyyid Ahmed İsmail, Kahire, Dârü'l-Hadis, 1996/1417, I,II, s. 138-592.

artacağı görüşüne katılırken eksilmesi meselesinde, İmam Malik'in Hariciler'e benzemek endişesi ile görüş belirtmekten sakındığını aktarmakla yetinmiştir.

2.1.4.2- Mukallid ve Çocukların İmanı

İbnü'l-Ehdel, Eşarilerin çoğunluğunun mümeyyiz çocuğun imanını geçersiz kabul ettiklerini belirtir. Bununla birlikte bazılarının Hz. Ali'nin on yaşında müslüman olmasından hareketle mümeyyiz çocuğun imanını geçerli saydıklarını da ekler.

Mukallidin imanı meselesi Beyhaki'nin görüşü bağlamında ele alınmıştır. İbnü'l-Ehdel, bir kişinin şahadet getirip İslam'ı benimsemesiyle muvahhid mümin olduğunu belirtmektedir. Ancak bu aşamada iki mesele ortaya çıkmaktadır.

Birincisi, kendisinde İslam'ın doğruluğuna ilişkin kesin bir inanç bulunmayan, ailesi ve beldesinin inancını kabul eden mukallidin dini durumudur.

İkincisi ise doğru olma ihtimalini düşünerek, ihtiyaten müslümanlara uyan şüphecilerin imanı meselesidir. Bu iki durumda olan kişilerin imanı geçersizdir.

Gerçek mümin, mukallid ve şüphecisi olmayan Resul'ün risaletine kesin olarak iman ettikten sonra davetine icabet ederek Allah'a iman edendir. İmanın ikinci adımı Allah'ı ve Resul'ünü delilleriyle tanımak ve bildirilen her şeyi kabul edip emir ve nehiyelerine uymaktır.²¹⁸ Bir kişinin imanı bu iki durumda sahih olmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken bir nokta vardır. Ailesi veya beldesinin inancını taklit eden mukallid ve ihtiyaten müslümanlara uyan kişilerin imanının geçersiz sayılmasının nedeni taklidi iman değildir. Bu tarz kimseler kesin bir inançlarının bulunmaması ve taklidi imana şüphenin eşlik etmesi sebebiyle kafir sayılırlar. Zira yukarıda da değinildiği gibi dünya işleri ile meşgul olan avamın taklidi imanı geçerli kabul edilmiştir.

2.1.5- Tevhid

İmam Eşari, el-İbane'de haktan yüz çeviren, doğru yoldan ayrılmış bidatçiler olarak nitelediği Kaderiyye, Mutezile, Cehmiyye, Haruriyye, Revafız ve Mürcie gibi gruplara karşı çıkmıştır. İbane'de bu gruplar Kur'an'ı kendi görüşlerine göre tevیل etmeleri, rü'yeti, şefaati, kabir azabını inkarları, Kur'an'ın mahluk olduğu iddiasında

²¹⁸ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 232-234; Ebû Bekr Ahmed b. El-Hüseyn b. Ali Beyhaki, **Şuabü'l-İman**, thk. Ebû Muhammed Zaglul, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990, I, s. 92-101.

bulunmaları, şer olan fiillerini kulların kendilerinin yarattığını ileri sürmeleri, günahkarların ebedi cehennemde kalacağını iddia etmeleri, haberi sıfatları inkar etmeleri veya kendilerine göre tevil etmeleri nedeniyle eleştirilmişlerdir.²¹⁹ İbnü'l-Ehdel eserinde el-İbane'nin bu bölümünü aynen nakletmiştir. Burada bahsedilen bu gruplara ve gulât-ı sūfîyyeye karşı Eşariliği ve Ehl-i Sünnet akidesini ortaya koymuştur. Bununla birlikte o, çok fazla ayrıntıya girmemiş, herhangi bir delil getirme yoluna gitmeksizin inanılması gereken meseleleri zikretmekle yetinmiştir. İtibar ettiği ve yararlandığı kaynak isimlerden de anlaşıldığı üzere sūfilik ve hadis taraftarı bir Eşarilik ortaya koymuş, felsefî ve derin kelami meselelere neredeyse hiç değinmemiştir.²²⁰

2.1.5.1- Allah'ın Varlığı

İbnü'l-Ehdel, Allah'ın zatının hâdislerden ve hâdislere teşbihinden tenzihine, ezeli ve ebedi oluşuna vurgu yapmaktadır. İbnü'l-Ehdel'in bu yaklaşımını kısaca şöyle özetlemek mümkündür. Allah; vardır, birdir, doğmamış ve doğurulmamıştır. Cevher, cisim ve araz değildir. O, hiçbir şeye benzemez, hiçbir şey de O'na benzemez. Cihet, yer ve gök onu kuşatamaz. O, zaman ve mekanı yaratmadan önce de vardı, şimdi de ilk başta olduğu gibidir. Alemleri hiçbir şeye ihtiyaç duymaksızın yaratandır. Yaratılmışları ve onların fiillerini yaratan, rızıklarını ve ecellerini takdir edendir. Her nimet O'nun fazlı, her ceza adaletidir. O, yaptıklarından hesaba çekilmez. Hayır ve şer O'ndandır. İlmi, külli ve cüz'i her şeyi kuşatır. Rıza ve muhabbet, meşîet ve iradede farklıdır. Allah kullarının küfrüne razı olmaz. Kastettiği mana ve söylediği vecihte, temas, istikrar, temekkün, hulul ve intikal olmaksızın arşa istiva etmiştir. Allah'ın vechi, keyfiyeti meçhul iki eli ve iki gözü vardır. Allah'ın sıfatları/isimleri zatının ne aynı ne gayridir. Allah'ın ilmi vardır. O iştici, görücü ve kuvvet sahibidir. İştmesi ve görmesi organlar aracılığıyla değildir. Musa ile kadim kelamı ile harf ve sese ihtiyaç duymaksızın konuşmuştur.²²¹

²¹⁹ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 276-283; Ebü'l-Kâsım Ali b. El-Hasan b. Hibetullah İbn Asakir ed-Dimaşki, **Tebyinu kezibi'l-müfteri fima nusibe ile'l-imam Ebi'l-Hasan el-Eş'ari**, thk. Enes Muhammed Adnan eş-Şerfavi, Beyrut, Dârü'l-Kitabi'l-Arabi, 1984/1404, s. 309-325.

²²⁰ Benzeri Eşariler için bkz. Kalaycı, **Eşarilik Maturidilik İlişkisi**, s. 186-192.

²²¹ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 284-285, 349-351, 374-375; İbn Asakir, **Tebyin**, s. 318-320.

2.1.5.2- Esmâ ve Sıfatlar

İbnü'l-Ehdel, Allah'ı tanımanın Allah'ın esmâ ve sıfatlarını bilmekle mümkün olacağı görüşündedir. Allah'ın isimleri Kitap, Sünnet ve İcma ile sabittir ve tevkifidir. Tevkifilik, Allah'ın isimlerinin bilinmesinin Allah'ın bildirmesine yani naslara bağlı olması demektir.²²² İbnü'l-Ehdel, imamların Allah'ın naslarda belirtilen isim ve sıfatlarla nitelenebileceği görüşünde olduklarını belirtir. Kullanılması yasaklanan vasıflandırmalardan ise sakınılmalıdır. Herhangi bir izin veya yasaklama olmayan kemal sıfatlarıyla vasıflandırılması konusunda alimlerin ihtilaf ettiklerini kaydeder. İbnü'l-Ehdel, bu ihtilafı şeriatin belirlemesinden önce eşya hakkında bir hüküm verilememesine bağlamaktadır.²²³

İbnü'l-Ehdel, zati sıfatların Eşari imamların üzerinde ittifak ettikleri gibi Hayat, İlim, Kudret, Kelam, İrade, Semi ve Basar olmak üzere yedi tane olduğunu belirtir. Beka sıfatının, zati sıfat olup olmadığı konusunda ise ihtilaf bulunduğunu kaydeder. İmam Eşari ve Eşarilerin çoğunluğu Beka sıfatını kabul ederken Bakıllani, Cüveyni, Fahreddin Razi ve Beydavi bu sıfatı nefyetmişler ve Allah'ın zat üzerine zait bir Beka sıfatıyla değil zatıyla baki olduğunu ifade etmişlerdir.²²⁴

2.1.5.2.1- Haberi Sıfatlar, Tefviz, Tevil

İbnü'l-Ehdel; istiva, nüzül, meci', kurb, vecd, ayn, yed gibi haberi sıfatların tevili ve tefvizi konusunda Eşari imamların ihtilafa düştüklerini belirterek bu iki görüşü uzlaştırma yoluna gitmiştir. Tefviz, Allah'ın zâtı ve sıfatlarının mahiyeti hakkındaki bilgiyi Allah'ın ilmine havale etmek anlamına gelir. Selef ulemâsınca benimsenmiştir.²²⁵ İbnü'l-Ehdel'e göre tefviz, Ehl-i Sünnet mezhebinin asıl yolu, tevil ise belirli şartlar ve durumlarda başvurulabilecek ferdidir. Tefvizi seçenler bu sıfatlarla kastedilen manaların herkesçe bilinen mahlukata ait vasıflardan başka anlamlara geldiğini kabul etmekte ve Allah'ı hâdislerin özelliklerinden tenzih etmektedirler.

²²² Bekir Topaloğlu, "Esmâ-i Hüsnâ", *DİA*, XI, s. 410.

²²³ İbnü'l-Ehdel, *Keşfü'l-gıta*, I, s. 485-486; Nevevi, *Sahih-i Müslim Şerhi* II, s. 90-91.

²²⁴ İbnü'l-Ehdel, *Keşfü'l-gıta*, I, s. 225-226; Mehmet Keskin, *İmam Eşari ve Eşarilik*, İstanbul, Düşün Yayıncılık, 2013, s. 199-202.

²²⁵ İlyas Çelebi, "Sıfat", *DİA*, XXXVII, s. 102.

Tefvizi benimseyenler, haberi sıfatların tafsilini bilmemenin imana hâlel getirmediği konusunda ittifak etmişlerdir.²²⁶

İbnü'l-Ehdel, bu konuyla ilgili Hattabi, Begavi, Cüveyni, Nevevi, Kadı İyaz, Halimi, Beyhaki gibi iki farklı yolu seçen müfessir ve muhaddislerden nakillerde bulunur. Tefviz yolunu seçenleri Haşviyye'ye benzeme ve onların itikadına düşme konusunda uyarır. Zira ona göre Haşviyye'den bazıları Allah'ı cihet, harf, savt gibi hâdislerin özelliklerinden ve mahlukatın sıfatlarından tenzih ettiklerini ifade etmelerine rağmen kalplerinde teşbihi gizlerler.²²⁷

İbnü'l-Ehdel, selefin yolu olan tefviz için “eslem” ifadesinin kullanıldığını belirtmekle birlikte, halefin müşebbihe karşısında tevil yolunu benimsediğini kaydetmektedir. Bu sebeple belirli şartlarda tevil yapılmasına izin verilmiştir. Buna göre teville başvuracak kişinin Arap dilini ve tevil için gerekli ilimleri iyi bilmesi, yapılan tevilin de Allah'ın Celaline uygun olması gerekir.²²⁸ Arap dil yapısına uygun bir şekilde tevil imkanı varsa teville başvurulabilir. Tevil imkanı yok ise kastedilen manaya iman ettik denilerek tevilden sakınılmalıdır. Müteşabihata icmali olarak iman etmek yeterlidir. Bu imana zarar vermez.²²⁹ İbnü'l-Ehdel'e göre müteşabih başka manalara ihtimali olan, Allah'ın kendi ilmine tahsis ettiği ve yarattıklarından kimsenin muttali olamadığı şeydir. Şirazi ve Begavi bu görüştedir.²³⁰ Cüveyni, tevil yolunu seçenlerdendir. O, Haşviyye'den bazılarının Allah'ın yer kapladığı ve cihet olarak yukarıda olduğunu öne sürdüklerini belirtir. Hakikat ehlinin Allah'ı mütehayyız olma

²²⁶ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 424; Taceddin İbnü's-Sübki, **Cemu'l-Cevâmi' fi Usûlü'l-Fıkh**, thk. Abdülmenam Halil İbrahim, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Baskı, 2004/1424, s. 124.

²²⁷ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 425-432.

²²⁸ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 433.

²²⁹ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s.374-375, 434-438; Taceddin İbnü's-Sübki, **Cemu'l-Cevâmi'**, s. 124; Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah Zerkeşi, **Teşnifü'l-mesami' bi-cem'i'l-cevami' li-Tacettin es-Sübki**, thk. Seyyid Abdülazîz, Abdullah Rebi, Kahire, Müessesetu Kurtuba, 1999/1419, IV, s. 677-680.

²³⁰ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 505-506. Bkz. Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesud el-Begavi **Tefsirü'l-Begavi:Meâlimü't-tenzîl**, thk. Halid Abdurrahman el-Ak, Mervan Süvâr, Beyrut, Dârü'l-Marife, 1987/1407, I, s. 278-279; Zerkeşi, **Teşnifü'l-mesami'**, I, s. 390-391.

ve cihetle sınırlamaktan tenzih ettiklerini kaydeder. Müteşabih ayetlerden örneklerle tecsimden korunmak için müteşabihatın tevlinin gerekliliğini ortaya koyar.²³¹

2.1.5.3- Kelamullah

İbnü'l-Ehdel, kalamullah meselesini kalam sıfatı ve Kur'an'ın yaratılmış olup olmaması bağlamında ele almıştır. Buna göre Allah, zatıyla kaim ve kadim bir kelamla mütekellimdir. Harf ve seslere ihtiyaç duymaz. Kelamı mahluk değildir.²³² Kur'an, mushaflara yazılan, dilimizle okunan ve kalplerimizde mahfuz olandır. Allah'ın kelamı nifak ehlinin ve Haşvilerin iddia ettiği gibi, mürekkeple sayfalarla yazılmış ve okunan(kariden çıkan ses) değildir. Yazılan şey kulların fiillerindendir ve kulların fiilleri kadim olarak tasavvur edilemez. Ancak Allah'ın kelamına delalet ettiği için ihtiram gösterilmesi gerekir.²³³ Allah'ın kadim kelamının, telaffuz edilen lafızla aynı olması mümkün değildir. Telaffuz edilen, mürekkeple yazılan hâdis lafız ve şekillerden farklıdır. Lafız ve şekillerin hâdis olması aklen zorunlu ve naklen sabittir. Kur'an'ın harfler ve sestten mürekkep mushaflarda olduğu görüşü doğru değildir. Mushaflarda olan sadece harflerdir, ses yoktur. Kur'an, hulul olmaksızın mushaflara yazılı olandır.²³⁴

İbnü'l-Ehdel, kalamullah meselesini bu şekilde ortaya koymakla birlikte bu mesele hakkında Şihâbüddîn es-Sühreverdî'nin görüşüne de yer verir. Sühreverdi, bu meselenin öğrenilmesinin zorunlu olmadığı kanaatindedir. Bir kişinin Kur'an'ın Allah'ın kelamı olduğuna inanması, Allah'ın emir ve yasaklarına uymanın gerekliliğinin bilincinde olması, koyduğu hükümlere iltizam göstermesi yeterlidir. Böyle bir kişinin kıdem-hudus, tilavet-metluy, harf-savt gibi meseleleri bilmemesi ona zarar vermez. Kendisine gerekli olan bir şeyi de kaçırmış olmaz. Sühreverdi'ye göre

²³¹ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 426-427; Cüveyni, **Kitabü'l-İrşad**, thk. Ahmed Abdurrahim es-Sayi', Kahire, Mektebetü's-Sekafe ed-Diniyye, 1. Baskı, 2009/1430, s. 44-47.

²³² İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 371.

²³³ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 352; Ebû Nasr Taceddin İbnü's-Sübki Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkafi Sübki, **Tabakatü's-Şafiyyeti'l-Kübra**, thk. Mahmûd Tanahi, Abdulfettah Muhammed el-Huly, Kahire, İsa el-Babi el-Halebi, 1964/1383, VIII, s. 219.

²³⁴ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 357-360; Taceddin İbnü's-Sübki, **Tabakat**, VIII, s. 223-225.

böyle kişilere bu meselelerden bahsedilmezse yüz yıl yaşasalar bile bu konular akıllarına gelmez ve sağlam olan yol da budur.²³⁵

2.1.5.4- Rü'yetullah

İbnü'l-Ehdel, rü'yetin mahiyeti ve keyfiyetine ilişkin İmam Eşari, Gazali, Fahreddin Razi, Nevevi gibi kimselerin ifadelerini aktarır. Allah'ın ahirette, herhangi bir kaşılaşma, cihet ve suret olmaksızın keyfiyeti meçhul bir şekilde, dolunayın görüldüğü gibi müminlerce görüleceği görüşüne katılır. Rü'yet'in dünyada gerçekleşmeyeceğini belirterek muhakiklerden hiç kimseden Allah'ın dünyada görüleceğine dair bir bilgi gelmediğini ifade eder. Bu sebeple dünyada Allah'ı gördüğünü iddia eden kimselerin yalanlanması gerektiğini belirtir. “Mes'eletü'r-Rü'ye” adlı eserinde bu konuları ele aldığını kaydeder.²³⁶

2.1.5.5-Fiiller

Kulların imanı, İslamı ve bütün taatleri Allah'ın yaratması ve kulun kesbi ile meydana gelir.²³⁷ Kafirin ve küfrünün yaratıcısı Allah'tır. Buna göre meydana gelen her şey Allah'ın kudreti ve iradesiyledir Allah, kulun kesbinin de yaratıcısıdır. Kullarına kesbetme kudreti olan istitaatı vermiştir. Allah mükteseb değil, yaratıcıdır. Kul yaratıcı değil, iktisab edendir.²³⁸

Yaratılanlardan hiçbirinin Allah'ın takdir ettiğinden başka kudreti yoktur. Allah hâlik ve kâdirdir. Kâdirin kudretini ve failin fiilini yaratandır.

İbnü'l-Ehdel, Allah'ın fiillerinin zulümle nitelenemeyeceğini de ortaya koymaktadır. Allah kafiri ve küfrünü yaratıp iman etmesini emreder. Kulların fiillerinin yaratılmış olması kulun sorumluluğunu ortadan kaldırmaz. Zira Allah hâlik,

²³⁵ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gîtâ**, I, s. 332; Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer b. Muhammed b. Abdillâh b. Ammûye el-Kureşî el-Bekrî es-Sühreverdî, “İ'lâmü'l-hüda ve akidetü erbabi't-tüka”, **el-Meşrik**, Haziran 1964, s. 273-274.

²³⁶ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gîtâ**, I, s. 295, 340-347; Ebü'n-Necib Sühreverdî, **Âdâbü'l-mürîdîn= yol ahlakı**, Çev. Süleyman Gökbulut, İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2014 s. 36; Şihâbüddîn es-Sühreverdî, **İlâmü'l-hüda**, s. 276-277.

²³⁷ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gîtâ**, I, s. 240.

²³⁸ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gîtâ**, I, s. 380; Taceddin İbnü's-Sübki, **Cemu'l-Cevâmi'**, s. 132.

kul kâsibtir.²³⁹ İbnü'l-Ehdel kulların fiillerini, said ve şakinin daha çocuk doğmadan belli olduğunu ifade eden hadis bağlamında ele almaktadır.²⁴⁰

2.1.5.6- Rızıklar ve Ecel

Kulların rızıkları ve ecelleri Allah tarafından takdir edilir. Helal ve haram olan her şey rızıktır. İster helal ister haram olsun herkes kendisi için takdir edilen rızık yer. Yaratan, rızık veren, öldüren ve yeniden diriltten Allah'tır. Dolayısıyla ölen veya öldürülen herkes kendi eceli ile ölmüştür.²⁴¹

2.1.6- Nübüvvet

İbnü'l-Ehdel'e göre Peygamberler, Allah'ın dini ve dünyevi ahkâmını bildirmek için gönderdiği elçilerdir. Ancak Peygamber göndermek Allah üzerine farz değildir. Allah, insanları peygamberlerin diliyle kulluğa davet eder. Peygamberleri mucizeler ve açık seçik delillerle desteklemiştir. Mucizeler tahaddi ile ortaya çıkan harikulade olaylardır. Bununla birlikte Nübüvvet mucizeyle değil, Allah'ın Peygamberleri göndermesiyle sabittir. Hz. Muhammed, (sav) Nebilerin sonuncusudur. Bütün cinlere ve insanlara gönderilmiştir. Hz. Muhammed, (sav) bütün aleme üstün kılınmıştır. Daha sonra diğer Nebiler ve melekler gelir.²⁴²

2.1.7- Ahiret

İbnü'l-Ehdel, ahiret ahvaline ilişkin inanılması gereken meselelere kısaca yer verir. Kabir azabı, nimeti ve sorgusunun, haşr, hesap, mizan ve sıratın hakikat

²³⁹ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I. s. 332-335; Şihâbüddîn es-Sühreverdî, **İlâmü'l-hüda**, s. 271-273.

²⁴⁰ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 302-303, 375; Ebü'n-Necib Sühreverdî, **Âdâbü'l-mürîdîn**, s. 44; Taceddin İbnü's-Sübki, **Cemu'l-Cevâmi'**, s. 125.

²⁴¹ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 289, 375-377; İbn Asakir, **Tebyin**, s. 324; Taceddin İbnü's-Sübki, **Cemu'l-Cevâmi'**, s. 125-126.

²⁴² İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 303-304, 372, 376-377; Ebü'n-Necib Sühreverdî, **Âdâbü'l-mürîdîn**, s. 45; Taceddin İbnü's-Sübki, **Cemu'l-Cevâmi'**, Şihâbüddîn es-Sühreverdî, **İlâmü'l-hüda**, s. 125-126.

olduğunu kaydeder. Nimet ve ceza, ruh ve beden için geçerlidir. Haşr, cismani olacaktır.²⁴³

2.1.7.1- Cennet ve Cehennem

İbnü'l-Ehdel, Ehl-i Sünnet imamlarının ve Sünni mutasavvıfların Cennet ve Cehennem'in varlığının hakikati, halihazırda yaratılmış olduğu, Cennet nimetleri ve Cehennem azabının sonsuzluğuna ilişkin görüşlerine katılmaktadır. Kafirler Cehennemde ebedi olarak kalacaklardır. Büyük günah işleyenler ve bidat ehli ise yalnızca günahları nispetinde Cehennemde kalırlar.²⁴⁴

İbnü'l-Ehdel, gayba ilişkin bilgilerin haber yolu ile bilinebileceğini ifade etmektedir. Akıl gayba ilişkin meseleleri idrak etmekte yetersiz kalır. Bu sebeple açıkça cennetlik veya cehenemlik oldukları haber verilenler dışında kimsenin ahiretteki durumuna ilişkin hükümde bulunulmamalıdır.²⁴⁵

2.1.8- İmamet ve Fazilet Sırası

İbnü'l-Ehdel, mefdul bile olsa bir imam tayin edilmesi gerektiği görüşündedir. Yöneticiye karşı ayaklanmanın caiz olmadığını belirtir. Sultanlar istikametten ayrıldıklarında onlara karşı isyan edenlerin hata ettiklerini, silahlı mücadeleye girilmemesi ve bu tür ayaklanmalara destek verilmemesi gerektiğini kaydeder. Gerek sevap gerekse günah işleyenin peşinde cemaatle Cuma, bayram ve diğer namazlar kılınır.²⁴⁶

İbnü'l-Ehdel, selefte muhabbet duyulması gerektiğini ifade eder. Ümmetin en hayırlıları Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'dir. Hz. Aişe üzerine atılan bütün iftiralar beridir. Sahabiler arasında olanlar konusunda yorum yapılmaz. Ebu Hanife, İmam Malik, İmam Şafii, Ahmed b. Hanbel, Evzâî (ö. 157/774), Süfyân es-Sevrî el-Kûfî (ö. 161/778), Süfyân b. Uyeyne b. Meymûn el-Hilâlî (ö. 198/814) gibi

²⁴³ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 288-291, 335-336, 378; İbn Asakir, **Tebyin**, s. 322, 324; Şihâbüddîn es-Sühreverdî, **İlâmü'l-hüda**, s. 281-282; Taceddin İbnü's-Sübki, **Cemu'l-Cevâmi'**, s. 127.

²⁴⁴ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 296, 337-338; Ebü'n-Necib Sühreverdî, **Âdâbü'l-mürîdîn**, s. 37; Şihâbüddîn es-Sühreverdî, **İlâmü'l-hüda**, s. 282-283.

²⁴⁵ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 338-340; Şihâbüddîn es-Sühreverdî, **İlâmü'l-hüda**, s. 282.

²⁴⁶ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 287-288, 296; İbn Asakir, **Tebyin**, s. 323-324.

ümmetin imamı hidayet üzeredir. Eşari Ehl-i Sünnet imamıdır. Şeyh Cüneyd-i Bağdadi'nin yolu sağlam bir yoldur.²⁴⁷

2.1.9- Dört Mezhep Takipçilerinin İmamı Olarak Eş'ari

Bilindiği gibi Ehl-i Sünnetin iki ana itikadi fırkası olan Eşarilik ve Maturidilik temelde ortak kabul edilmekle birlikte aralarında bir takım ihtilaflar da mevcuttur. Altı ile yetmiş üç²⁴⁸ arasında değişen sayılarda zikredilen bu ihtilafların²⁴⁹ bir kısmı lafzi kabul edilirken bir kısmı da ana konulardan sayılmıştır. Öte yandan bu ihtilafları uzlaştırmaya çalışanlar da olmuştur. Örneğin; Mısır ve Şam bölgesinde Şîliğe karşı Ehl-i Sünnet mezhepleri üst bir çatı altına toplanmaya çalışılmıştır. Bu sebeple alt mezhebi farklılıklar uzlaştırılma yoluna gidilmiş ve bu tutum yazılan eserlere yansımıştır.²⁵⁰ Ayrıca Hanbelilerin, sekizinci asırda Şam'da, Hanefiler ve Şafiiler ile yaşadıkları gerilimler bölgedeki Hanefiler ve Şafiileri ortak bir zemine yaklaştırmıştır.²⁵¹ Taceddin İbnü's-Sübki bu dönemin uzlaştırıcı isimlerden birisidir. O, dört mezhep alimlerinin çoğunluğunun Eşari'nin tabilerinden sayılması gerektiği kanaatindedir. Ona göre Malikilerin tamamı, Şafiilerin çoğunluğu, itizale düşmemiş Hanefiler ve tecsim görüşünde olmayan Hanbeliler Eşari itikadındandır.²⁵² Sübki ayrıca, Hanefiler'in ve Eşarilerin akidelerinin bir olduğunu beyan etmek üzere İmam Maturidi'ye nisbet edilen "el-Akide" adlı eseri "es-Seyfu'l-meşhûr fî şerhi Akîdeti Ebî Mansûr" adıyla şerhetmiş, Şafii, Hanefi ve Malikilerin Eşari akidesi üzerinde

²⁴⁷ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gîtâ**, I, s. 378; İbn Asakir, **Tebyin**, s. 322-323; Taceddin İbnü's-Sübki, **Cemu'l-Cevâmi'**, s. 127-128.

²⁴⁸ Ahmet Vehbi Ecer, **Büyük Türk Alimi Matûridi**, İstanbul, Yesevi Yayıncılık, 2007, s. 87.

²⁴⁹ Bu konuda yazılan eserlerle ilgili bkz. Mehmet Emin İzzî, **Eşariye ve Maturidiye Arasındaki Görüş Farklılıkları(Erbeûne Mesail)**, Çev. A. Bülent Baloğlu, (y.y.),(t.y.), s. 12-15; Emrullah Yüksel, **Maturidiler ile Eşariler Arasındaki Görüş Ayrılıkları**, İstanbul, Düşün Yayıncılık, 2012, s. 48-49.

²⁵⁰ Kalaycı, **Eşarilik-Maturidilik**, s. 25-27.

²⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kalaycı, **Eşarilik-Maturidilik**, s. 207-216.

²⁵² Taceddin İbnü's-Sübki, **Tabakat**, III, s. 365, 377-378. Ayrıca bkz. Takıyyüddin Ali b. Abdilkafi b. Ali Sübki, **er-Resâilü's-Sübkiyye fî'r-Redd ala İbn Teymiyye ve Tilmizihi İbn Kayyim el-Cevziyye**, nşr. Kemal Ebu'l-Müna, Beyrut, Alemü'l-Kütüb, 1983/1403; s. 84.

oldukları görüşünü yinelemiştir.²⁵³ Bu uzlaştırmacı tutum İbnü'l-Ehdel'de de görülmektedir.

İbnü'l-Ehdel, Eşari alimler aracılığıyla akidesini ortaya koymasının yanında bu akidenin yalnızca Eşarilerin benimsediği bir akide olmadığına da işaret etmektedir. Ona göre Hanefi, Maliki, Şafii mezhebine uyanların çoğunluğu ve Abdulkadir Geylani, İbnü'l-Cevzi gibi fûrû meselelerde Hanbeli olan bazı alimler, itikadi meselelerde İmam Eşari'nin menheci üzeredir. Ayrıca İmam Eşari ve İmam Ahmed aynı akidede birleşirler. Ancak sonradan Hanbeliler ve Eşariler arasında harf, ses, cihet vb. konularda ihtilaflar meydana gelmiştir. İbnü'l-Ehdel bu sebeple muhaliflerin akidelerine yer vermeyip Eşari akideyi ortaya koymakla yetindiğini ifade eder. Dört mezhebe uyanların itikatlarının İmam Eşari'ye mutabık olduğunu göstermek üzere bir Maliki ve iki Hanefi alimin akidesine yer verir.²⁵⁴

İbnü'l-Ehdel'in akidesini naklettiği Maliki alim, Ebû Muhammed Abdullah b. Ebî Zeyd Abdirrahmân el-Kayrevânî en-Nefzî (ö. 386/996)'dir. İbn Ebî Zeyd, mezhepte müctehid sayılmış ve döneminde yaşadığı bölgede Malikiler'in lideri olarak kabul görmüştür. Hâricîler'in ve Şîî-Fatımiler'in Kuzey Afrika'da hakimiyet kazandığı bir dönemde yaşamıştır. Onlara karşı mücadele etmiş, mezhebini ve Ehl-i Sünnet'i savunmuştur. Bu mücadele ortamında fıkha dair yazdığı er-Risâle adlı eserinin başına bir akide bölümü eklemiştir. O, ayrıca Râfizîliği kabul edenlerin dinden çıktığına dair fetva vermiş, Ehl-i Sünnet ve Şîa arasındaki ihtilâflara ilişkin risâleler yazmıştır. er-Risâle'nin, Fatımiler'in ilk başkadısı ve meşhur İsmâilî davetçi Kadî Nu'mân tarafından aynı dönemde fıkha dair yazılan ve başına akide bölümü eklenen De'â'imü'l-İslâm'a reddiye olarak yazıldığı söylenmektedir.²⁵⁵

²⁵³ M. Saim Yeprem, **Mâturidî'nin Akîde Risâlesi ve Şerhi**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2000, s. 61-62.

²⁵⁴ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 381.

²⁵⁵ Yunus Apaydın, "İbn Ebû Zeyd", **DİA**, XIX, s. 451; Ali Hakan Çavuşoğlu, "er-Risâle", **DİA**, XXXV, s.119.

İbnü'l-Ehdel, İbn Ebî Zeyd'in er-Risale'nin başına eklediği akide bölümüne eserinde yer verir.²⁵⁶

Akidesine yer verdiği Hanefi alimlerden ilki Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî et-Tahâvî (ö. 321/933)'dir. İbnü'l-Ehdel, İmam Şafii'nin talebesi Müzeni'nin, Tahavi'nin dayısı olduğunu ve Tahavi'ye Şafii mezhebini öğrettiğini ifade eder. Tahavi'nin aynı zamanda Hanefi mezhebinde yetkinleştiği ve mezhep olarak Hanefiliği benimsediğini kaydeder.

Tahavi, el-Akidetü't-Tahaviyye adıyla meşhur olan Beyânü aķideti Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a adlı eserinin mukaddimesinde Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin akaide ilişkin görüşlerine yer vermiştir. Temel inanç meselelerini değerlendirme ve temellendirmede bulunmaksızın nakletmekle yetinmiştir.²⁵⁷ İbnü'l-Ehdel, Tahavi akidesini eserinde nakletmektedir.²⁵⁸

Akidesine yer verilen ikinci Hanefi alim, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî es-Semerkandî (ö. 537/1142)'dir.

Nesefî, akidesinde ilk olarak alemin hakikatının sabit olduğu ortaya koyar. Bilgi vasıtalarının; duyular, doğru haber ve akıl olduğunu belirterek ilhamın bilgi kaynağı olamayacağına işaret eder.

İbnü'l-Ehdel, Nesefî'nin ilhamın doğrudan bilgi kaynağı olamayacağı görüşüne katılmakla birlikte inkarına da karşı çıkmaktadır. Ona göre ilham, kalpte bulunan, kalbi mutmain eden, Allah'ın bazı kullarına has kıldığı şeydir. Ancak kimi mutasavvıfların inandığının aksine hüccet olarak kabul edilemez. Kalbe gelen havatırın şariate uygun olup olmadığına bakılması ve buna göre değerlendirilmesi gereklidir.²⁵⁹

²⁵⁶ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıtâ**, I, s. 381-385; Ebû Muhammed Abdullah b. Ebî Zeyd Abdirrahmân Kayrevânî Nefzî İbn Ebû Zeyd, **Metnü'r-Risâle**, Rabat, Vizaretü'l-Evkaf ve'ş-Şuuni'l-İslamiyye, 1987/ 1407, s. 9-13.

²⁵⁷ Arif Aytekin "el-Akidetü't-Tahâviyye", **DİA**, II, s. 259.

²⁵⁸ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıtâ**, I, s. 386-397; Ebû'l-Hasan Sadreddin Ali b. Muhammed İbn Ebû'l-İz, **Şerhu'l-Akidetü't-Tahaviyye**, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin, Şuayb el-Arnaut, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1987, I,II.

²⁵⁹ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıtâ**, I, s. 406-407

İbnü'l-Ehdel, Nesefî akidesinin metnine de kitabında yer verir.²⁶⁰

İbnü'l Ehdel, Eşari ve Nesefî'nin aralarındaki ihtilafların usulüddine ait ana konularda değil kelamın fûru meselelerinde olduğunu kaydederek Eşarilik ve Hanefiliği uzlaştırmaya çalışır. Bu ihtilafların yedi veya biraz daha fazla olduğunu söylediğini ve bazılarının lafzi olduğunu ifade eder. Tâceddin es-Sübki'nin, el-Şaşıdetü'n-nûniyye²⁶¹sinde bu ihtilafları ortaya koyduğunu belirtir. Sübki, ihtilaflı meseleleri; imanda istisna, irade-rıza, mukallidin imanı, kesb, marifetin akıl ile mi nas ile mi gerçekleşeceği, fiili sıfatların kıdemi(tekvin), mushaflarda yazılı lafızların Allah'ın kelimasının aynı olup olmaması, isim-müsemma şeklinde zikreder.

İbnü'l-Ehdel, Sübki'nin Hanefiler'e nispet ettiği mushaflarda yazılı olan Allah'ın kelimasının aynısıdır sözünün Hanefilere nispetinin bilinmediğini, bu itikatta olanların Hanbeliler olduğunu ifade eder. Hanefiler, Nesefî Akidesinde de geçtiği gibi Allah'ın kelimasının hulul olmaksızın mushaflarda yazılı olduğu görüşündedirler.²⁶²

İbnü'l-Ehdel, Eşariler ve Hanefiler arasındaki ihtilaf meselelerinden biri olan, Hanefilerin tekvin sıfatını zati kıdemi bir sıfat olarak kabul etmelerine de değinmektedir. Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) Nesefî akidesi şerhinde, Eşarilerin Tekvin'in Kudret ve İrade sıfatlarından farklı bir sıfat olduğuna dair bir delil bulunmadığına ilişkin görüşlerini naklettiğini ve Eşarilerin görüşüne meylettiğini²⁶³ kaydetmektedir. İbnü'l-Ehdel'e göre bu nedenle bu ihtilaf lafzi bir ihtilafı ve tamamen ortadan kalkmış ya da önemsizleşmiştir.²⁶⁴ Aynı şekilde Taceddin İbnü's-Sübki de Seyfü'l-Meşhur'da Tekvin ve Mükvevven konusunda Eşariler ve Hanefiler'in görüşlerini aktarır ve iki tarafın görüşleri üzerinde değerlendirmeye gider. Nihayetinde iki tarafı uzlaştıran Taceddin İbnü's-Sübki, bu ihtilafın basit bir ihtilaf olduğu sonucuna varır.²⁶⁵

²⁶⁰ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 398-405.

²⁶¹ Bkz. Sübki, **Tabakat**, III, s. 379-389.

²⁶² İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 407-413.

²⁶³ Bkz. Sa'deddin Mesud b. Ömer b. Abdullah Teftâzânî, **Şerhü'l-Akaidi'n-Nesefi**, İstanbul, Hacı Muharrem Efendi Matbaası, 1294, s. 31-34.

²⁶⁴ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 414-415.

²⁶⁵ Yeprem, **Mâtûrîdî'nin Akîde Risâlesi**, s. 76-79.

İbnü'l-Ehdel bu ihtilafın lafzi bir ihtilaf olduğunu göstermek üzere bazı Eşari isimler üzerinden konuyu detaylandırır. İbnü'l-Ehdel'in kaydettiğine göre Ebu Süleyman Hattabi, Beyhaki, Begavi gibi birçok Eşari imam, fiillerin kadim bir sıfat olmasını reddetmiştir. Çünkü fiiller bir başkası aracılığıyla meydana gelirler ve bu sebeple hâdistirler. Allah ise hâdislere mahal olmaz. Eşari imamlardan Beyhaki; Allah'ın sıfatlarını iki kısma ayırır. Zati sıfatlar, ezeli ve ebedidir. Yaratma, rızık verme, diriltme, öldürme gibi fiili sıfatlar ise hâdistir. Ancak Allah; hâlik, râzık isimlerine yaratma olmaksızın yaratma kudreti manasında ezelden beri sahiptir.²⁶⁶ İbnü'l-Ehdel, Beyhaki'nin fiili sıfatlara bu şekildeki yaklaşımının Tahavi'nin "Allah, kendisini Rab kabul eden yokken de Rab, yaratılanlar olmadan da yaratıcıdır." ifadesiyle²⁶⁷ aynı anlama geldiğini ifade eder. Böylece iki mezhep arasında orta yol bulunmuştur. İmam Begavi'ye göre de Allah yaratılanlar olmadan da yaratıcı, mülk olmaksızın malik, ba's vakti gelmeden de bâistir. Allah'ın isimleri kulların isimlerine benzemez. Allah'ın fiilleri isimlerinden türemiştir. Kulların isimleri ise fiillerinden türemiştir. Allah'ın bir fiili hudusu nedeniyle yeni bir isminin ortaya çıkması caiz değildir. Sıfatlar ne zatının aynı ne de gayrıdır. O kendisini nasıl vasıflandırdıysa öyledir.²⁶⁸ Beyhaki, muhakkiklerin Allah ezelde yaratıcı değildi demeyi reddettiklerini, bunun yerine yaratıcımız ezelde yaratmaya kudreti olduğu halde yaratmamıştır dediklerini ifade eder.²⁶⁹ İbnü'l-Ehdel'e göre bütün bu ifadelere bakıldığında bu konudaki ihtilafın lafzi olduğu sonucuna varılmaktadır. Begavi, Tahavi ve onların görüşüne katılanlarla birlikte bu ihtilaf ortadan kalkmıştır.²⁷⁰

İbnü'l-Ehdel'in uzlaştırmacı tutumunda İmam Eşari ve Eşarilik merkeze alınmaktadır. Bu durumda İmam Eşariden çok daha önce yaşamış mezhep imamlarının İmam Eşari'nin menheci üzere olmaları nasıl mümkün olabilir sorusu gündeme gelmektedir. Bu meselenin anlaşılabilmesi için İbnü'l-Ehdel'in ortaya koyduğu Eşari

²⁶⁶ Beyhaki, **el-Esma ve's-sıfat**, thk. İmamüddin Ahmed Haydar, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-Arabi, 1985, I, s. 188-189.

²⁶⁷ İbn Ebü'l-İz, **Şerhu'l-Akideti't-Tahaviyye**, I, s. 116.

²⁶⁸ Begavi, **Şerhü's-sünne**, thk. Şuayb el-Arnaut, Muhammed Züheyr eş-Şaviş, Beyrut, Mektebetü'l-İslami, 1983/1403, I, s. 179-180.

²⁶⁹ Beyhaki, **Şuabü'l-İman**, I, s. 143.

²⁷⁰ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 414-418

akidesinin niteliğine bakılmasında fayda vardır. İbnü'l-Ehdel, daha önce de değinildiği gibi derin kelami tartışmalara girmeyen ve İbane'yi merkeze alan bir Eşarilik ortaya koymaktadır. Bu doğrultudaki Eşarilik akidesi ve İbnü'l-Ehdel'in aktardığı diğer mezhep akideleri arasında belirgin bir fark bulunmamaktadır. Zira eserde ortaya konan Eşarilik ve bu Eşariliğe mutabık oldukları gösterilmek üzere nakledilen diğer metinler yalnızca inanç esaslarıyla sınırlıdır. Bu metinlerde yer verilen esaslar dört mezhebin tasdik ettiği temel inanç meseleleridir. Dolayısıyla İbnü'l-Ehdel'in ortaya koyduğu Eşari akidesi ve diğer mezhep akideleri aynı zamanda Ehl-i Sünnet akidesini oluşturmaktadır. İbnü'l-Ehdel'in, Taceddin İbnü's-Sübki gibi isimleri de örnek olarak Ehl-i Sünnet mezheplerini tek bir çatı altında birleştirmeye çalıştığı ve çatı olarak da Eşariliği tercih ettiği anlaşılmaktadır. Bu tercihte İbnü'l-Ehdel'in Eşari kimliğinin ve Eşariliğin yaygın olduğu bir bölgede yaşamasının etkili olduğu aşıkardır. Çünkü ona göre Eşarilik; İmam Eş'ari'ye müntesip, akli ve nakli birleştiren, usulü'd-dinde muhakkik imamlardan oluşur. Eşariler, Ehl-i Sünnetin önde gelenlerinden ve şeriatin koruyucularındandır.²⁷¹

2.2- İBNÜ'L-EHDEL NAZARINDA TASAVVUF

2.2.1- Sünni Tasavvuf ve Sûfîler

İbnü'l-Ehdel, sûfîlerin akidesine geçmeden önce hakikat ve şeriatî İz b. Abdisselam vasıtasıyla ortaya koymaktadır. Buna göre kalbin ıslahı; kalbin Allah'tan uzaklaştıran her şeyden temizlenmesi, O'na yaklaştıran hal, söz ve amellerle terbiye edilmesi ve sıkılmaksızın devamlı bir yöneliş içinde olmakla gerçekleşir. Bunun bilincinde olmak ise hakikat ilmi olarak adlandırılır. Hakikat, şeriatin dışında değildir.²⁷² İbnü'l-Ehdel de hakikatin şeriate muhalif olmasının mümkün olmadığını belirtir. Yalnızca mülhidler, kandırılmışların ya da melahideyi taklit eden cahillerin

²⁷¹ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 523.

²⁷² Ebû Muhammed İzzeddin Abdülazîz b. Abdüsselam b. Ebü'l-Kâsım Sülemi İbn Abdüsselam, **Kavaidü'l-ahkâm fî masalihi'l-enam**, Beyrut, Dâru'l-Marife, II, s. 179.

böyle bir şeye inanabileceğini kaydeder. Sünni mutasavvıfların yoluna şeriat ve hakikati birleştiren Eşari imamlardan bir grubun akidesi ile tabi olunabileceğini ortaya koyar.²⁷³ Bu girişle Sünni tasavvufun sınırları ortaya konulmaktadır. Bu bağlamda Sünni tasavvuf, hakikat ve şeriatin iç içe olduğu tasavvuf anlayışı olmaktadır. Şeriatin dışında kalan veya şeriate muhalif bulunan tasavvufi anlayışlar ise Sünni tasavvufun dışında bırakılmaktadır.

İbnü'l-Ehdel, Sünni tasavvufun şeriate muhalif olmadığını göstermek üzere hakikat ve şeriatı birleştiren bazı Eşari sûfîlerin itikatlarına yer vermiştir. Nakledilen bu akide metinleri Eşari itikadıyla uyum göstermektedir.

Bu sûfîlerden ilki Ebü'l-Kâsım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî (ö. 465/1072)'dir. Kuşeyri, sûfîlerin tasavvufi anlayışlarını sağlam esaslar üzerine bina ederek akidelerini bidatlerden koruduklarını, selef ve Ehl-i Sünnet gibi, teşbih ve tatilden uzak tevhid anlayışını benimsediklerini ifade eder. Bu tevhid anlayışı, kadimi hâdisten ayırmak ve Allah'ın tek olduğunu bilmek, yarattıklarından hiçbirine benzemediğine, tasvir ve temsil edilemeyeceğine inanmaktır. Allah'ı çevreleyecek cihet, keliması için harf ve ses yoktur. Allah cihetler, harfler ve sesler yokken de zatı ve sıfatlarıyla bilinmiştir. Allah'ın kullarına farz kıldığı ilk şey marifettir.

Sûfîler Allah'ın ezeli ve ebedi, zatının ne aynısı ne de gayrı sıfatları olduğuna, haberi sıfatların tevil edilmeden kabul edilmesi gerektiğine, cisim, cevher ve araz olmadığına, tasavvur ve tahayyülden uzak olduğuna itikat ederler. Allah, zamandan ve mekandan münezzehtir. Hâdislere mahal teşkil etmez. Yaptıklarından hesaba çekilmez, fiillerini illetsiz olarak yapar. Ahirette görülecektir. Kudreti ve ilmi her şeyi kuşatmıştır. Kullarının iyi ve kötü bütün fiillerinin yaratıcısıdır. Alemde meydana gelen her şey daha önceden takdir edilmiştir. Peygamber göndermek Allah'a farz değildir. İnsanları peygamberlerin diliyle kulluğa çağırır. Peygamberleri mucizelerle desteklemiştir. Ümmeti yanlışta birleşmekten korumuştur. İslam'ı bütün dinlere üstün kılmıştır.²⁷⁴

²⁷³ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 204.

²⁷⁴ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 205-225; Kuşeyri, **Risale**, s. 97-107.

İbnü'l-Ehdel'in akidesine yer verdiği sûfîlerden ikincisi Ebü'n-Necîb Ziyâuddîn Abdülkâhir b. Abdillâh b. Muhammed b. Ammûye el-Bekrî es-Sühreverdî (ö. 563/1168)'dir. Ebü'n-Necib es-Sühreverdi, Âdâbü'l-Mürîdîn'in girişinde sûfîlerin itikatta mezheplerini ortaya koymuştur. Ayrıca fakr, tasavvuf, melâmet ve kerâmet hakkında bilgi vermiş, tasavvuf-şeriat ilişkisine değinmiştir. Mutasavvıfların ahlak, hal ve makamlarını beyan etmiştir. İlim, nefis, sohbet, sefer, sema, giyim, yeme, uyuma, hastalık vb. meselelerde sûfîlerin adabına yer vermiştir.²⁷⁵

Ebü'n-Necib es-Sühreverdi'ye göre bir şeye talip olan kimsenin o şeyin mahiyetini ve hakikatini bilmesini şarttır. Bu nedenle tasavvuf yoluna girecek kişilerin bu yola girmeden önce sûfîlerin zahir ve bâtın hakkındaki inanç, adap ve ıstılahlarını öğrenmeleri gerekmektedir. Tasavvuf yoluna girecek kişiler ancak bu şekilde hakiki sûfîleri tanıyabilir ve onların yoluna uyabilirler. Ebü'n-Necib Sühreverdi bu amaçla eserinde, tasavvuf yoluna girecek kimseler için sûfîlerin inanç, adap ve ıstılahlarını açıklamaktadır. Ayrıca hakikat iddiasında bulunanların çokluğundan dolayı gerçek hakikat ehlinin bilinmemesinden şikayet etmektedir.

Ebü'n-Necib Sühreverdi, şer'i hükümlerin öğrenilip tatbik edilmesinin önemine dikkat çeker. Sûfîlerin, şeriate uygun amelde bulunabilmek için şeriatin hükümlerini, helal ve haramları öğrenmeleri gerekir. Şeriatin kendilerinden öğrenileceği alimler ise ashabü'l-hadis, fakihler ve alim sûfîlerdir. Sûfîler, muhakkik fukaha ve ashabü'l-hadis ile müttefiktir, onların icmalarına uyarlar. Fukaha ve ashabü'l-hadis in ihtilafa düştükleri meselelerde evla olan görüşü tercih ederler. Tevile başvurmazlar. Sûfîler, fakihlerin müşkile düştükleri bazı ilimleri bilirler. Sûfîler, sûfî olmayan ulema ile onların ilimlerinde ortaklırlar. Ancak veraset ilmi ile onlardan farklılaşır. Veraset ilmi dini hakkıyla bilip anlatmaktır. Bu sebeple hadislerle ilgili meseleler hadisçilere, fıkıh meseleleri fukahaya, tasavvufî meseleler de sûfîlerin imamlarına sorulmalıdır.²⁷⁶

²⁷⁵ Bkz. Ebü'n-Necib Sühreverdi, **Âdâbü'l-mürîdîn = yol ahlakı**, Çev. Süleyman Gökbulut, İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2014.

²⁷⁶ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 293-316; Ebü'n-Necib Sühreverdi, **Âdâbü'l-mürîdîn**, s. 33-54.

İbnü'l-Ehdel tasavvuf imamlarına bir şerh koyma ihtiyacı hissetmektedir. Ona göre sûfilerin imamları, şatahat ve aşırılıklara düşmemiş muhakkik Kuşeyri, Sühreverdî gibi kişilerdir.²⁷⁷ Gerçek tasavvuf onlardan öğrenilir.

Akidesine yer verilen üçüncü sûfî Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer b. Muhammed b. Abdillâh b. Ammûye el-Kureşî el-Bekrî es-Sühreverdî (ö. 632/1234)'dir. İ'lâmü'l-hüda ve akidetü erbabi't-tüka adlı eserinde sûfilerin akidesine yer vermiştir. İbnü'l-Ehdel, bu eserlerden uzun metinler nakletmektedir.²⁷⁸

Ebi Süleyman Davud b. Ömer b. İbrahim el-Bahili Şazili (ö. 733/1333) Uyûnü'l-hakâik adını verdiği eserinde akidesini beyan etmiştir. Bu akidede inanılması gereken hususlar ayrıntıya girmeden verilmiştir. İbnü'l-Ehdel bu akideden de nakilde bulunmuştur.²⁷⁹

2.2.1.1- Sûfilerin Tevhid Anlayışı

İbnü'l-Ehdel, yükümlü olunan tevhid anlayışını kelime-i tevhid olarak ortaya koymuştur.²⁸⁰ İbnü'l-Ehdel'e göre selef ve Ehl-i Sünnet imamları tevhid hakkında tamamı sahih olan birçok görüş ortaya koymuştur. Bunların haricinde bidatçi sûfilerden bir grup da tevhidi açıklamaya çalışmıştır. Ancak onlar tevhidi; felsefe, cebr, irca ve itizal anlayışlarına göre beyan etmişler ve bu sebeple hataya düşmüşlerdir. Kusurları ayırt edemeyen, zihin karışıklığı içerisinde olan kişiler de bidatçi sûfilerin bu sözlerine kanıp mezhepleri hakkında şüpheye düşmüştür. Bu sebeple her söz şeriatin ölçüsüne göre değerlendirilmelidir.²⁸¹

İbnü'l-Ehdel tevhidin bazı kısımlara ayrıldığını kaydeder. Bunlardan en temeli, tevhidi umum ve hususa göre kısımlandırmadır. Umumi tevhid, Müslümanların genelinin tevhidi olan, Allah'ın vahdaniyetine ve Hz. Muhammed'in risaletine şahitlik

²⁷⁷ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 313.

²⁷⁸ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 328-348; Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer b. Muhammed b. Abdillâh b. Ammûye el-Kureşî el-Bekrî es-Sühreverdî, "İ'lâmü'l-hüda ve akidetü erbabi't-tüka", **el-Meşrik**, Haziran 1964, s. 265-283.

²⁷⁹ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 368-373; Davud b. Ömer b. İbrahim Bahili Şazili Davud b. Mahilla, **Uyûnü'l-hakâik**, tahkik. Muhammed Abdülkadir Nassar, Kahire, Darü'l-İhsan, 2015.

²⁸⁰ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 246; Kadı İyaz, **İkmalü'l-Mu'lim**, I, s. 272.

²⁸¹ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 246.

etmek ve bunu kalp ile tasdik etmektir. Tevhidi hassa ise umumi tevhide ilave olarak Hakk'ı ibadetler ile birlemek ve ihlastır. Her şeyin Allah'ın elinde olduğuna, hayır ve şerrin O'nun takdiri ile gerçekleştiğine, yaratan ve idare edenin Allah olduğuna ve hiçbir ortağı bulunmadığına inanmaktır.²⁸²

İbnü'l Ehdel, sûfîlerin tevhid hakkındaki görüşlerini ayrıntılı bir şekilde ortaya koyar. Kuşeyri,²⁸³ Kadı İyaz,²⁸⁴ bunlardan bazılarıdır. Sûfîlerin hatalı bulduğu bazı görüşlerini ise eleştirir. Abdülcelil Kasri eleştirdiklerinden biridir.

Abdülcelil Kasri tevhidi; tevhid-i ef'al, tevhid-i sıfat ve tevhid-i zat olmak üzere üç kısma ayırır.

Tevhid-i ef'al, bütün fiil ve hareketleri Allah'ın fiillerinin tecellileri olarak görmek anlamına gelir. La faile illallah ifadesiyle özetlenir.

Tevhid-i sıfat, bütün kuvvet ve idrakleri, bunlara nispet edilen sıfatları Allah'ın tecellileri şeklinde görmektir. La mevsufa illallah ifadesi bunu anlatır. Bu kalplerin ilmidir. İlmi sıfat yalnızca ariflerde bulunur. Allah bu ilmi arif müminlere has kılmıştır. Onlar durumları olduğu gibi müşahade ederler. Allah ahirette tecelli edeceği gibi dünyada da onların kalplerine tecelli eder.

Tevhid-i zat, varlıkta sadece Allah'ın ve O'nun çeşitli mertebelerdeki tecellilerinin bulunduğunu müşahade etmektir. Bu tevhidi bilmenin yolu Allah'ın fiilleri hakkında düşünmek, nazar ve istidlalde bulunmaktır. Tevhid-i ef'al ve tevhid-i sıfattan sonra bu tevhidin ilmine vakıf olunabilir. Bunun dışında bir yolla ona ulaşmaya çalışan teşbih ve ittihada düşer. Bu sebeple Peygamber, Allah'ın yarattıkları hakkında düşünün, zatı hakkında düşünmeyin buyurmuştur.

Tevhidi müşahadede yedi makam vardır. Birincisi herhangi bir araştırma yapmadan, duyduğunu tasdik eden, kalpleriyle tevhide bağlananlardır. İkincisi duyduklarına araştırma ve istidlali ekleyenlerdir. Kelamcıların çoğu bu gruptadır. Üçüncüsü mevcudatı görmekten icadı görmeye terakki edenlerdir. Dördüncüsü eşyada

²⁸² İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 246-247; Gazali, **İhya**, I, s. 53.

²⁸³ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 247-248, 260-261; Kuşeyri, **Risale**, s. 474; Kuşeyri, **et-Tahbir fi't-tezkir**, thk, İbrahim Beyuni, Kahire, Dârü'l-Kitabi'l-Arabi, 1968, s. 79.

²⁸⁴ Kâdî İyaz, **Şifa-i şerif şerhi: eş-Şifa bi-ta'rifi hukuki'l-Mustafa**, tercüme ve şerh, Mehmet Yaşar Kandemir, İstanbul, Tahlil Yayınları, 2012/1433, I, s. 521-522.

Allah'ı görenlerdir. Beşinci, altıncı ve yedinci makamdakiler, tevhid makamına erişmişlerdir. Bu makama muhabbet, istiğrak makamlarından sonra ulaşılır.²⁸⁵

İbnü'l-Ehdel, Gazali'nin tevhidi dört mertebede ele aldığını kaydeder. Gazali, tevhidin dördüncü mertebesinin sıddıkların yani tevhidde fena bulanların mertebesi olduğunu belirtmektedir. Bu mertebedekiler yalnızca Allah'ı görürler. Allah dışında hiçbir şeye muttali olmazlar. Bu birlik insan örneğiyle açıklanmaktadır. Buna göre bir insanın cüzlerden oluştuğu kesin olmasına rağmen insana bakıldığında o bir olarak görülür. Kimsenin aklına onun cüzlerden oluştuğu gelmez. Örneğin bir insanın eline baktığımızda et, sinir, adale görmeyiz. Bunun yerine hayat, irade, ilim ve kudret sıfatlarının tesirinin zuhurunu görürüz. Gazali bu şekilde “Onlar yalnızca Allah'ı görürler, onunla birlikte hiçbir şeyi görmezler” sözünü açıklığa kavuşturmaktadır.²⁸⁶

İbnü'l-Ehdel, Gazali ve Kasri'nin işaret ettiği bu görüşün kabul edilebilmesi için kitap, sünnet ve selef imamlarının sözlerine uygun olması gerektiğini belirtir. Ancak ona göre bu sözler ehli ittihadın sözlerine benzemektedir ve kabul edilmesi mümkün değildir. Bu sözler, üzerinde yeterince düşünülmeden, nereye varacağına dikkat edilmeden söylenmiş ve sonuçta aşırıların, mülhidlerin sözlerine benzer ifadeler ortaya çıkmıştır. Sûfîler bu sözlerin delalet ettiği manaları gözden kaçırarak bu tür sözleri nakletmişlerdir.²⁸⁷ Bu sebeple nakledilen her sözün, nakleden kişiye bakılmaksızın şeriate mutabık olup olmadığına bakılmalıdır.

İbnü'l-Ehdel'in eleştiride bulunduğu diğer bir isim Hacı Abdullah Herevi²⁸⁸ (ö. 481/1089)'dir.

²⁸⁵ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 465-473; Ebû Muhammed Abdülcilil b. Musa b. Abdülcilil Kasri, **Şuabü'l-iman**, thk. Eymen Salih Şa'ban, Seyyid Ahmed İsmail, Kahire, Dârü'l-Hadis, 1996/1417, I, s. 108-133.

²⁸⁶ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 473-478; Gazzali, **İhya**, IV, s. 353-357.

²⁸⁷ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 478-479.

²⁸⁸ Abdullah b. Muhammed el-Herevi, Herat'ta Hanbelilik taraftarlığı yapan muhaddis, müfessir ve meşhur bir sûfîdir. Herevi, sıfatlar konusundaki görüşleri nedeniyle 430 yılında Mücessime ve Müşebbihe'den olmakla itham edilerek Gazneli Sultan Mesud'a şikayet edilmiştir. 433-435 yılları arasında Şekivan'a sürgüne gönderilmiştir. Eşari kelam anlayışının yaygın olduğu Selçuklular zamanında bazı kalamcılar ve halk tarafından sohbetleri engellenmiştir. Şafiiler ve Hanefiler tarafından vezir Nizamü'l-Mülk'e şikayet edilmiştir. Nizamülmülk'ün emriyle 458/1066'da Herat'tan Belh'e sürülmüştür. Bkz. Ferhat Koca, **İslam Hukuk Tarihinde Selefî Söylem Hanbelî Mezhebî**, Ankara,

Herevi, tevhidi üç bölüme ayırmıştır. İlki, Allah'ın varlığına ve birliğine, Peygamberin Allah'tan getirdiği her şeye şehadet etmektir. Bu duyma ile vacip olan avamın tevhididir.

İkincisi, hakikatlerle sabit olan havasın tevhididir. Bu tevhid görünür illetleri düşürür, akli tartışma ve delillendirmeden uzaktır. Bu tevhidde delile ihtiyaç duyulmaz. İletlerin marifetine ulaşılır ve hadesin düşürüldüğü yola girilir.

Üçüncüsü, hâssu'l-havasın tevhididir. Bu tevhid, Allah'ın kendisine has kıldığı ve kadrinin gereği olarak sahip olduğu tevhiddir. Kullarından bazılarına bu tevhidden bir lâiha göstermiştir. Fakat bu sırların vasfedilmesini ve ifşasını yasaklamıştır²⁸⁹

İbnü'l-Ehdel'e göre Herevi'nin bu üçlü taksiminden tamamıyla sahih olan birinci tevhiddir. O, şeriatin zahirine de batınına da mutabıktır. İkinci tevhiddeki sebeplerin düşürülmesinden kasıt Rabbani iradenin onlara galip gelmesi, ilahi meşietin yerine gelmesi ve sebeplerin yaratıcısının Allah olduğunun ispatı ise bu doğru olur. Bunun dışında sebeplerin düşürülmesi Cebriyye ve Cehmiyye'nin, özellikle de İbn Arabi ve benzerleri gibi mutasavvıfların yoludur.

Hâssu'l-havasın tevhidi olan üçüncü kısımdaki hadesin düşürülmesi ve kıdemin isbatı, "tevhid kadimi hâdislerden ayırmaktır"²⁹⁰ sözünün tahrif edilmiş halidir. Hadesin düşürülmesi doğrudan doğruya mahlukatın varlığını inkar demektir. Mahlukatin varlığını inkar kul için doğru olmaz, aksine kulun mahlukatı farketmesi ve müşahade etmesi gerekir.²⁹¹

İbnü'l-Ehdel'e göre Sünniler, ehl-i ittihad ve Haşviyye'nin kitaplarında buldukları şeylere aldanıp onların sözlerini nakletmekte, bu sözlerin manasını ve tehlikelerini gözden kaçırarak kendi sözlerine dahil etmektedirler. Örneğin Herevi'nin tevhidin üçüncü kısmına dair görüşünü müteahhirinin büyükleri nakletmiş ve kabul

Ankara Okulu Yayınları, 2002, s. 69-70; Ebû Abdullah b. Osman Zehebi, **Tezkiretü'l-huffaz**, Beyrut, Dâru İhyâi'tüTürasi'l-Arabî, 1956, III, s. 1187-1188; İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıtâ**, I, s. 255-256.

²⁸⁹ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıtâ**, I, s. 248-250; Hace Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Ensârî Herevi, **Menâzilü's-sâirin: Tasavvufta yüz basamak**, trc. Abdürrezzak Tek, İstanbul, Nizamiye Akademi, 2019, s. 161-163.

²⁹⁰ Kuşeyri, **Risale**, s. 97.

²⁹¹ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıtâ**, I, s. 250-251.

etmişlerdir. Oysa bu kısımlandırma doğru değildir. Bunların bilinmesi ve yanlışla düşmekten korunulması gereklidir.²⁹²

İbnü'l-Ehdel'in kaydettiğine göre İbn Arabi ve takipçileri Menazilü's-sâirin kitabına ilgi göstermişlerdir. İbn Tilimsânî (ö. 690/1291) ve diğer bazı kişiler bu kitabı şerhetmişlerdir.²⁹³ Bu kitabın şarihleri vahdet-i vücûd vb. iddialarıyla ilhada dalmışlardır. Bu kişiler kimi zaman alemin kıdemini iddia etmişler ve yaratılmışların Hakkın vasıflarıyla vasıflanmasına cevaz vermişler kimi zaman da alemin varlığını inkar ederek alemin hayalden ibaret olduğunu, gerçek varlığın bir tek Allah olduğunu öne sürmüşlerdir. Onlara göre Allah, her mevcudun aynıdır.

İbnü'l-Ehdel, bu kişilerin yukarıdakilere benzer başka sözlerinin de olduğunu ifade eder. Onlar mezheplerini felsefeciler, Sufestaiyye, Batıniyye, Cebriyye ve Cehmiyye'den türetmişler, onlara uydurmuşlardır. İbnü'l-Ehdel'e göre bu kişiler mezheplerine hakikat görünüşü vermektedir. Fakat aslında onların mezhepleri, akli başında kişilerin hemen farkına varacağı çelişkiler ve yanlışlıklarla doludur.²⁹⁴

İbnü'l-Ehdel, İbn Arabi'nin ve Müşebbihe, Mücessime ve İttihadiyye'den taraftarlarının büyük bir cehalet içinde olduklarını ve Allah'a apaçık bir iftira attıklarını belirtir. İbnü'l-Ehdel'e göre İbn Arabi ve taraftarları Allah'ı hakkıyla bildikleri iddiasındadırlar. Gerçekte ise ne Allah'ı ne de İslam'ın hakikatini bilebilmişlerdir. Kimi zaman çirkin bir teşbihte bulunmuşlar kimi zaman da açıkça tecsime yönelmişler, bazen de halık ve mahlukun ittihadını açıklamışlardır.²⁹⁵

Görüldüğü gibi İbnü'l-Ehdel tevhidi ortaya koyarken avamın tevhidini öne çıkarmaktadır. Havas veya hâssu'l-Havas'sın tevhidi şeklinde nitelenen tevhidi, sûfîlerin hal ve makamlarını kabul etmekle birlikte teşbih ve ittihada düşme ihtimaline karşı müslümanları uyarmaktadır. Bundan korunmanın yolu olarak da her şeyde şeriatin ölçü alınmasını göstermektedir.

²⁹² İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 254-257.

²⁹³ Ebû İsmail el-Herevi, **Menâzilü's-sairin ile'l-hakkı'l-mübîn**, şerh. Afifüddin Süleyman b. Ali b. et-Tilimsani, nşr. Abdülhafız Mansur, Tunus, Dârü't-Türki, 1989, I, II.

²⁹⁴ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 257-260.

²⁹⁵ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, 264.

2.2.2- Bazı Tasavvufi İstilahlar

İbnü'l-Ehdel, sûfîlerin fena-beka, marifet, tahkik, telbis, vücûd, tecrid, tefrid, cem, tevhid gibi bazı ıstilahlar kullandıklarını belirtir. Ona göre bu ibarelerden bir kısmında gulât-ı sûfîyye ve muhakkik sûfîlerin kelimeleri birbirine karışmıştır. Hatta gulât-ı sûfîyyenin aşırılıkları birbiri üzerine eklenmiş ve bazıları dinden çıkma noktasına gelmiştir. Bu sebeple onların sözleri şeriatin ölçüsüne göre ele alınmalıdır.²⁹⁶ O, bu amaçla sûfîlerin bazı ıstilahlarına yer vermiş, yanılığa düştükleri noktalara işaret etmiştir. Fena-beka bu ibarelerdendir.

Kötü huyların yok olması fena, yerlerine iyi davranışların gelmesi beka demektir. Tasavvufi anlamda fena, kulun kendi vasıflarından sıyrılmasıdır. Kulun kendi vasıflarının yerine Allah'ın sıfatlarıyla vasıflanması da beka olmaktadır.²⁹⁷ Kuşeyri'ye göre fena kötü sıfatların ortadan kalkıp iyi sıfatların ortaya çıkmasıdır. Kul nefsinden ve nefsanî vasıflarından fani olur ve hakkın sıfatlarıyla beka bulur(vasıflanır).²⁹⁸

İbnü'l-Ehdel, Kuşeyri'nin hakkın sıfatları ile beka bulur, sözünün veya buna benzer ifadelerin tevil edilmesi gerektiğini belirtir. Çünkü kulun Allah'ın zati ve kadim sıfatlarıyla vasıflanması caiz değildir. Haşviyye ve İttihadiyye'den buna cevaz verenlerin tekfir edilmesi gereklidir.²⁹⁹

Kuşeyri'ye göre baki bekalığın kendisine ait olduğu kimse demektir. Beka, Allah'ın zatının sıfatlarındandır. Mahlukatın Allah'ın zatının sıfatlarıyla nitelenmesi caiz değildir. Hâdis sıfatların kadim bir zat ile kaim olması caiz olmadığı gibi, kadim sıfatların hâdis bir varlığın zatıyla kaim olması da caiz değildir. Bu temel ilkenin korunması tevhidin kendisidir. Bu ilkenin aksini iddia eden dinin dışına çıkmış olur. Bu ilkeyi reddedenlerin sözleri; Hristiyanların, kadim kelime İsa'nın zatıyla meydana gelmiştir şeklindeki sözlerinden daha çirkindir. Bu Allah'ın zatının hâdislere hululünü caiz gören Hululîyye'nin görüşüdür. Onlar bu görüşlerinde, “Ben kulumu sevdiğimde

²⁹⁶ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 442-443.

²⁹⁷ Süleyman Uludağ, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, Kabalcı Yayıncılık, 2012, s.70.

²⁹⁸ Kuşeyri, **Risale**, s. 144.

²⁹⁹ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 443-444.

onun gören gözü, işiten kulağı olurum’’³⁰⁰ hadisini dayanak almışlardır. Ancak bu hadis Hululiyye’nin itikadına dayanak olamaz. Zira Allah benim görmemle görür, benim işitmemele işitir dememiştir, aksine benimle işitir demiştir. Allah’ın zatının hâdis bir varlık için işitme ve görme olması mümkün değildir. Bu sebeple bu hadisin sahih bir şekilde tevil edilmesi gerekir. Böylece bu hadis kulun bilmesinin, imanının ve ruhunun mahluk olmadığı görüşünde olanlara delil olmaktan çıkar.³⁰¹

İbnü’l-Ehdel, bu konu üzerinde önemle durmasının sebebinin kendi asrında yaşayan, tahkik ve tahsil sahibi olmayanların aldatılmalarının önüne geçmek olduğunu ifade etmektedir. Onların muhakkik olmamaları neticesinde kafa karışıklıkları artmıştır.

İbnü’l-Ehdel, Kuşeyri’nin işaret ettiği Allah’ın kadim sıfatlarını hâdislere nispet edenlerin Haşviyye olduğunu ifade etmektedir. İbnü’l-Ehdel’e göre Haşviyye, okuyucunun lafzı ve yazılan harfler kadimdir demiş yani harf ve seslerin kadim olduğunu iddia etmiştir. Bu görüş sonrasında ittihadı yani yaratıcı ve yaratılanın bir olduğu inancına dönüşmüştür. Bu itikad apaçık bir küfürdür. Bu İbn Arabi ve takipçilerinin inancıdır.³⁰²

2.2.2.1- Şathiyye

Şathiyye/şatahât, sûfîlerin sekr, vecd, cezbe, galebe, inbisat, istiğrak, cem‘, fenâ ve tevhîd-i zâtî gibi kendilerini kontrol edemedikleri tasavvufî hallerde söyledikleri sözleri karşılayan tasavvuf ıstılahıdır.³⁰³ Zahiren şeriate aykırı olan ‘‘Ene’l-Hak’’, ‘‘Sübhani mâ a’zame şânî’’, ‘‘Bir denize daldım ki, Nebiler sahilinde durdu’’ gibi sözler şatahata örnektir.³⁰⁴

Gazali İhya’da şatahatın iki sınıfa ayrıldığını ifade etmektedir. Birincisi, sûfîlerin Allah’a olan aşklarını ifade eden, sûfîleri gereksiz sözler ve zahiri amellerden müstağni kılan vuslat iddialarıdır. Sûfîlerden bazıları Allah ile birleşip aralarındaki perdenin kalktığı, Allah’ı gördüklerini ve ilahi hitaba mazhar olduklarını iddia edecek

³⁰⁰ Buhari, **Rikak**, 38.

³⁰¹ İbnü’l-Ehdel, **Keşfü’l-gıta**, I, s. 446-447; Kuşeyri, **et-Tahbir**, s. 93-94.

³⁰² İbnü’l-Ehdel, **Keşfü’l-gıta**, I, s. 448.

³⁰³ Uludağ, ‘‘Şathiye’’, **DİA**, s. XXXVIII, 370.

³⁰⁴ Uludağ, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, s. 328.

kadar ileri gitmişlerdir. Onlar Allah bize böyle söyledi, biz de böyle dedik diyerek kendilerini Hallac ve Beyazîd'a benzetmeye çalışmışlardır. Gazali, bu tür sözlerin avama büyük zararlar verdiğini belirterek bu tür sözler söyleyenleri öldürmenin gerekliliğini belirtir. Öte yandan Gazali, Beyazî'ti bu tür kimselerden ayırmaktadır. Ona izafe edilen sözlerin gerçekliğine karşı çıkmakta, velev ki ondan bu tür sözler duyulmuş olsa bile bunları Allah'tan hikaye yoluyla söylemiş olabileceğini ve bu sözleri ona nispet etmenin doğru olmayacağını ifade etmektedir. Beyazî'nin "sübhani" sözünü "Gerçek ibadete layık Allah benim, bana itaat edin"³⁰⁵ ayetini onun ağzından duymaya benzetmektedir.³⁰⁶ İbnü'l-Ehdel, Şihabüddin Sühreverdi ve Ebü'n-Necib Sühreverdi'nin de benzer görüşte olduklarını hatırlatmaktadır. Buna göre bu tür sözler bir tür zihin karışıklığı, şuur kaybı, vecd ve sekr hallerinin galip gelmesi nedeniyle meydana gelmektedir. Bu haliyle bu sözler ne kabul edilir ne de reddedilir.³⁰⁷

Şatahatın ikinci manası ise anlaşılmayan kelimelerden, faydasız, üstü kapalı ibarelerden meydana gelen sözlerdir. Bu tür sözler iki sebeple ortaya çıkar. Birincisi kişinin akli dengesini yitirmesi ve hayalinin karışması nedeniyle ne dediğini kendinin de bilmemesinin neticesinde ortaya çıkan sözlerdir. Şatahatın çoğunluğu bu şekilde ortaya çıkar. İkinci sebep ise kişinin bir şeyler anlaması fakat anladığını ifade edecek kelimeleri bulamamasıdır. Bu tür sözler, insanların zihinlerini karıştıran veya dinleyenleri murad olunmayan manaları anlamaya ve kendilerine göre tevillerde bulunmaya sevkeden faydasız ifadelerdir.³⁰⁸

İbnü'l-Ehdel, hocası Muhammed b. Nureddin İbnü'l-Hatip el-Mevzi'î'nin İbn Arabî'nin Fususü'l-Hikem'ine bir reddiye yazdığını ve bu eserde şatahatı iki kısımda ele aldığını belirtir. Birinci kısım sûfîlerin zuhûl halinde söyledikleri şathiyelerdir. Böyle sûfîler sekr halinden ayıldıklarında şeriatin yolunda giderler ve şeriatten hiçbir şeyi inkar etmezler. Ehl-i tarikin bir kısmı bu tür şatahatın mazur görülmesi gerektiği

³⁰⁵ Taha, 14.

³⁰⁶ Gazali, *İhya*, I, s. 57-58.

³⁰⁷ İbnü'l-Ehdel, *Keşfü'l-gıta*, II, s. 609-610.

³⁰⁸ İbnü'l-Ehdel, *Keşfü'l-gıta*, II, s. 613-614; Gazali, *İhya*, I, s. 58.

görüştüğüdür. Fukaha ve ehl-i tarikin büyükleri ise bu tür sūfîlerin kınanması ve onlara hadlerin uygulanması gerektiğini ifade etmişlerdir.

Nureddin el-Mevzi'î, ikinci tür şathiyecilerin İbn Arabi ve benzerleri gibi, şatahat ile amel edip, şatahatı mezhep edinmiş ve bununla ilgili tasniflerde bulunmuş kişiler olduğunu belirtir. Ona göre bu tür kişiler dinden çıkmışlardır. Bu kişiler için bir mazeret öne sürmeye çalışanlar da onlar gibidir. İbnü'l-Ehdel, ikinci tür şathiyede bulunanların tekfiri konusunda imamlar arasında ihtilafın caiz olmayacağını kaydetmektedir.³⁰⁹

İbnü'l-Ehdel'e göre şatahatın teviline imkan sağlayan şey şatahat sahibinin bu tür sözleri hikaye yoluyla veya aklı başında olmadan, söylediği şeylere itikat etmeden söylüyor olmasıdır. Şathiyenin nadiren veya mütekerrir olması, hafif veya fahiş olması, şatahatın tevil imkanını ve mazur görülüp görülemeyeceğini etkileyen unsurlardır.³¹⁰

³⁰⁹ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıtâ**, II, s. 611.

³¹⁰ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıtâ**, II, s. 620.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEZHEPLER VE İBN ARABİ

3.1- MEZHEPLER

Yemen’de çokça kullanılan fırka tasnifi, iftirak hadisinin esas alındığı dört büyük mezhep, herbirinin on sekiz alt fırkası ve kurtuluşa eren bir fırka (4x18+1) şeklindeki tasniftir. Bu tasnifin kullanıldığı günümüze ulaşan ilk eser, Ebu Muhammed el-Yemeni’nin (ö. 540/1145?) Kitâbü’l-Fırak adlı eseridir.³¹¹ Bu eser Akaidu’s-selâse ve seb’in fırka ismiyle neşredilmiştir.³¹² Bu tasnifi kullananlardan diğer bir isim de Yafii’ (ö. 768/1366)dir.³¹³ İbnü’l-Ehdel, Keşfü’l-gıtâ’nın çeşitli yerlerinde Yafii’ye atıflarda bulunmaktadır. Örneğin; sarîh bir küfürle İslam’dan çıkan mezheplere ilişkin bir bölümü Yafii’den nakletmektedir. Yafii’ye göre Batıniyye, kendilerinden teklifin düşürüldüğünü iddia eden İbahiyye, Hululiyye, İttihadiyye, yıldızların kendi başlarına müdebbir ve müessir olduklarına inanan müneccimler küfre düşmüştür. Ayrıca tabiatın kendi başına müessir olduğunu öne süren, alemin kıdemini veya yaratıcının hâdis olduğunu iddia eden, O’nun ihtiyar sahibi ve kâdir olmadığını, cüziyyatı bilmediğini, sadece mevcudatı, bir şeyi ancak var olduktan sonra bildiğini iddia eden felsefeciler İslam dışına çıkmışlardır. Hz. Ali’nin nebi olduğunu, Cebrail’in vahyi yanlış kişiye götürdüğünü iddia edenler, Hz. Ayşe’ye iftira atanlar Allah’ın Hz. Ayşe’nin beraatine ilişkin kalamını yalanlamaları nedeniyle küfre girmişlerdir.³¹⁴

³¹¹ Kadir Gömbeyaz, “İslam Literatüründe İtikadi Fırka Tasnifleri”, **Basılmamış Doktora Tezi**, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2015, s. 115.

³¹² Ebi Muhammed el-Yemeni, **Akaidu’s-selâse ve seb’in fırka**, thk. Muhammed Zerban el-Ğamidi, Medine, Mektebeti’l-Ulûm ve’l-Hikem, 1422/2001.

³¹³ Gömbeyaz, “İslam Literatüründe İtikadi Fırka Tasnifleri”, s. 109, 117.

³¹⁴ İbnü’l-Ehdel, **Keşfü’l-gıtâ**, II, s. 819.

İbnü'l-Ehdel, Yafii'nin "el-Merhem"³¹⁵ isimli bu eserini ihtisar etmiştir. Yafii'nin fırka tasnifini kullandığı ve "el-Lüm'atü'l-muknia fi marifeti'l-fırakı'l-mübtedia"³¹⁶ ismini verdiği bu muhtasarda fırka büyüklerinin isimlerini ve bazı eserlerini naklettiğini, esere ilavelerde bulunduğunu kaydetmektedir.³¹⁷ İbnü'l-Ehdel'in eserlerinin tanıtıldığı bölümde de değindiğimiz gibi bu eser, Mervan b. Muhammed b. Abdülhadî el-Ruhayli tarafından 2021 yılında neşredilmiştir. Eserde yetmiş üç fırka Havâric, Mutezile, Şia ve Mürcie olarak dört ana grupta ele alınmıştır. Her fırka kendi içinde on sekiz fırkaya ayrılarak fırka büyüklerinin isimleri ve diğer fırkalardan farklılaşan itikatlarına yer verilmiştir. Şaz fırkalar yetmiş iki fırkanın dışında tutulmuştur. Yetmiş üçüncü fırka ise kurtuluşa eren Ehl-i Sünnet ve'l-cemaattir. Eserde izlenilen yöntemi göstermek üzere fırkaların ele alınışına kısaca yer vermek istiyoruz.

Eserde, Hariciliğin ortaya çıkışı Hakem olayına dayandırılmış, Haricilere verilen diğer isimler ve liderleri açıklanmıştır. Hariciliğin on sekiz alt fırkasının isimleri sıralanmış ve bu fırkaların şaz olmayan Harici fırkaları olduğu ifade edilmiştir. Bu fırkaların tamamının kendi liderleri ve kitapları olduğu, bazı meselerde ortak olmakla birlikte bazı meselelerde de farklılaştıkları belirtilmiştir. On sekiz Harici fırkanın önce liderlerinin ismi ve varsa eseri zikredilmiş, sonrasında diğer fırkalardan ayrılan görüşüne yer verilmiştir. Örneğin; Benî Hanife'den Necde b. Amir'in Necedât fırkasının lideri olduğu belirtilmiştir. Bu fırkayı diğer fırkalardan ayıran görüş, küçük de olsa kasıtlı olarak bir yalan söyleyen ve bu yalanında ısrarcı olan kişiyi müşrik saymaları ve insanların bir imama ihtiyaçlarının olmadığı, birbirlerine karşı adil olmalarının gerekli olduğunu ifade etmeleri olarak kaydedilmiştir.³¹⁸ Havâric; Ezârika,

³¹⁵ Afifüddin Abdullah b. Es'ad b. Ali el-Yemani Yafii, **Merhemü'l-ileli'l-mu'dile fi'r-red ala eimmeti'l-Mu'tezile**, thk. Mahmûd Muhammed Mahmûd Hasan Nassâr, Beyrut, Dârü'l-Cil, 1992/1412.

³¹⁶ İbnü'l-Ehdel, "el-Lüm'a el-Muknia fi marifeti'l-fırakı'l-mübtedia", nşr. Mervan b. Muhammed b. Abdülhadî el-Ruhayli, Camiatü'l-İslâmiyye, Külliyyeti'd-Da've ve'l-Usûli'd-Din, **Mecelletü'l-buhus ve'd-diraset eş-Şer'iyye**, Sayı: 19, 2021, s. 7-83.

³¹⁷ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gitâ**, II, s. 531; İbnü'l-Ehdel, **el-Lüm'a**, s. 19.

³¹⁸ İbnü'l-Ehdel, **el-Lüm'a**, s. 25.

İbâdiyye, Sufriyye, Beyhesiyye, Acârîde, Fadliyye, Necedât, Avniyye, Matbahdiyye(Metihdiyye), Ahnesiyye, Şimrâhiyye, Bekkâriyye, Bekriyye, Ma'lumiyye, Yezîdiyye, Abdeliyye, Mûteâliyye ve Saltiyye şeklinde alt fırkalara ayrılmıştır.³¹⁹

Mutezile Allah'ın sıfatlarını, kaderi, rü'yeti, şefaati ve kerameti inkar eden, kulların kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunu öne süren ve Allah'a hâdis bir irade nispet eden fırka olarak tanımlanmıştır. Bidat konusunda diğer fırkalardan daha ileri gittikleri ve daha fazla taraftara sahip oldukları kaydedilmiştir. Mutezilenin alt fırkaları; Cübbâiyye, Dırâriyye, Bişriyye, Hüzeyliyye, Nazzâmiyye, Attâriyye, Behşemiyye, Fuvatiyye, Kasabiyye(Kadabiyye), Gıfâriyye, Hâbitiyye, Ruayniyye, Meyseriyye, Bey'acuriyye(Ya'curiyye), Abbâdiyye, Muammeriyye, İskâfiyye ve Mebtûre şeklindedir.³²⁰ Bu fırkalar birer görüşle diğerlerinden ayrılmıştır. Örneğin; Dırar b. Amr el-Kufî'nin lideri olduğu Dırâriyye fırkasını diğer Mutelî fırkalardan ayıran görüşü şu şekildedir. Dırâriyye'ye göre ateşte sıcaklık, karda soğukluk, zeytinde yağ, balda tatlılık veya damarda kan bulunmaz. Allah bu tür şeyleri dokunma, tatma veya kesme esnasında yaratır.³²¹

Şia; Zeydiyye, Gâliyye ve Bâtiniyye şeklinde üç fırka ve bu üç fırkanın altı alt kolu (3x6) şeklinde ele alınmıştır.

Zeydî fırkaları; Cârûdiyye, Muhteria, Mutarrifiyye, Sâlihiyye, Süleymâniyye ve Yakubiyye'dir. Zeydî fırkalarının kaza, kader, Halku'l-Kur'an, kabir azabı ve sorgusu, şefaati, rü'yet, küçük günah işleyenlerin cehennemden çıkarılmaları konusunda Mutezile ile aynı görüşte oldukları kaydedilmiştir. Fûrû meselelerde genellikle Ebu Hanife'nin görüşlerine mutabık oldukları belirtilmiştir. Mutezile-Zeydiyye ilişkisi Şehristani'den nakille Zeyd b. Ali'nin Vasıl b. Ata'nın öğrencisi olmasına bağlanmıştır. Yahya b. Hamza (ö. 749/1348) Ehl-i Sünnet akidesine en yakın Zeydi imam olarak nitelenmiştir. Ele alınan ilk Zeydî fırkası Cârûdiyye'dir. Fırkanın kurucusu Ebü'l-Cârud Ziyad b. Münzir'dir. İbnü'l-Ehdel Cârûdiyye'nin iki görüşü ile diğer Zeydî fırkalarından ayrıldığını belirtir. Cârûdiyye, Ehl-i kitabın kurban

³¹⁹ İbnü'l-Ehdel, **el-Lüm'a**, s. 20-29.

³²⁰ İbnü'l-Ehdel, **el-Lüm'a**, s. 29-37.

³²¹ İbnü'l-Ehdel, **el-Lüm'a**, s. 31.

kesmesini caiz görmez. İnsanların Hz. Peygamberin belirlediği vasıfların Hz. Ali'ye ait olduğunu bilmelerine rağmen Hz. Ebubekir'i hilafete getirmeleri nedeniyle küfre düştüklerini ileri sürerler.³²²

Gâliyye, Hz. Ali hakkında onun nebilğini ve ilahlığını iddia edecek kadar aşırı fikirlere sahip olan fırkaların genel adıdır. Hattâbiyye, Beyâniyye, Mufavvida, Muğiriyye, Mansûriyye ve Seb'iyye fırkalarına ayrılmıştır. İbnü'l-Ehdel, Gâliyye'nin ikinci fırkası olarak Beyâniyye'yi ele alır. Beyâniyye, Beyân b. Sem'an et-Temîmi'ye uyanlardır. Beyân b. Sem'an kendisinin nebi olduğunu ve "Bu insanlar için bir beyandır." ayeti³²³ ile kendisine işaret edildiğini ileri sürer. Allah'ın yüzü dışında her yanının yok olacağını iddia eder.³²⁴

Bâtıniyye, bâtının zâhire muhalif olduğunu iddia eden ve şeriatı iptal edenler olarak tanımlanır. Bâtıniyye içinde sayılan fırkalar; Keysâniyye, Nusayriyye, Ceririyye, Tarifiyye, İmamiyye ve İsmailiyye şeklindedir. İbnü'l-Ehdel'in Bâtıniyye ile ilgili verdiği bilgiler ekseriyetle Gazali'den alınmıştır.³²⁵ İbnü'l-Ehdel, Bâtıniyye'ye verilen isimlere yer vermiş ve bu isimlendirmelerin nedenlerini ortaya koymuştur. Ardından altı Bâtını fırka hakkında bilgiler vermiştir. İbnü'l-Ehdel, Batıniyye ile ilgili bölümde eserin genelinde izlediği yöntemden farklı olarak Bâtınilerin ilahiyat, nübüvvet, sem'iyyat ve imamet konularındaki itikatlarıyla ilgili bir başlık açmıştır.³²⁶

İbnü'l-Ehdel, Mürcie'nin irca kavramı nedeniyle bu şekilde isimlendirildiğini kaydeder. İrca kavramı ile ilgili bilgiler veririr. Mürcie; Cehmiyye, Kerrâmiyye, Merisiyye, Küllâbiyye, Gaylâniyye, Neccâriyye, İlhâmiyye, Mukâtiliyye, Yûnusiyye, Cadiyye, Şebîbiyye, Sevbâniyye, Muhâciriyye, Sûfistaiyye, Lafziyye, Şemiriyye, Salihîyye ve Haşviyye fırkalarına ayrılmıştır.³²⁷

³²² İbnü'l-Ehdel, **el-Lüm'a**, s. 37-42.

³²³ Âl-i İmrân, 138

³²⁴ İbnü'l-Ehdel, **el-Lüm'a**, s. 42-46.

³²⁵ Bkz. Gazali, **Fedâihu'l-Bâtıniyye**, thk. Abdurrahman Bedevi, Kuveyt, Müesseseti Dari'l-Kütübis-Sekafe, (t.y.), s. 11-46.

³²⁶ İbnü'l-Ehdel, **el-Lüm'a**, s. 46-55.

³²⁷ İbnü'l-Ehdel, **el-Lüm'a**, s. 62-75.

İbnü'l-Ehdel, Mürcie'nin onbeşinci fırkası olarak zikrettiği Lafziyye'yi ashabü'l-makalâtın Mürcie'den saydıklarını ve “Hz. Musa Allah'ın kelamını işitmedi. Allah, O'na ilham etti” demeleri dışında Lafziyye'yi diğer Mürcii fırkalardan ayıran bir görüş nakletmediklerini belirtir. İlgi çekici olan İbnü'l-Ehdel'in Lafziyye isminin lafzın kıdemini iddia etmeleri sebebiyle Haşvi Hanbeliler'e verilmesi gerektiğini ifade etmesidir. Okuyucunun telaffuzunu mahluk kabul etmeleri nedeniyle bazı Hanbelilerin Eşariler için Lafziyye ismini kullandıklarını da eklemektedir.³²⁸

Mürcienin onsekizinci fırkası Haşviyye olarak zikredilir. İbnü'l-Ehdel, Ashabu'l-makalâtın Haşviyye'nin her Cuma gecesi Allah'ın mescitlere indiğini iddia eden fırka olduğunu kaydettiklerini belirtir. Haşviler bu sebeple Allah'ın indiğinde yaslanması için güzel bir asa/sopa hazırlayıp mescitlere koymuşlardır. İbnü'l-Ehdel, Eşari kelamcılarının Haşviyye ismini, Allah'a cihet, harf, savt nispet eden Hanbeliler, Kerramiyeden ve müteahhir Hanbelilerden tecsim ve teşbihe düşenler için kullandıklarını ifade etmektedir.³²⁹

Eserdeki önemli noktalardan birisi de fırkalara ilişkin bir eser olmasına rağmen İbn Arabi'ye değinilmesidir. İbnü'l-Ehdel, insanlar arasında ortaya çıkan ihtilafların tabii bir durum olduğuna dikkat çeker. Mezheplerin ortaya çıkışını bu bağlamda değerlendirir. İhtilaf, fûrû meselelerde ve usûlî'd-dinde olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Fûrû meselelerdeki ihtilaf rahmet sayılırken usûlî'd-dine ait konularda ihtilaf caiz görülmemiştir. İbnü'l-Ehdel, her müctehidi isabet etmiş kabul eden icmanın fûrû meselelerle sınırlı olduğuna işaret eder. Usûlî'd-din tek bir asılda birleşmiştir ve ihtilaf yalnızca fûrû meselelerde olabilir. Bu nedenle İbnü'l-Ehdel usûlî'd-dine muhalefet eden kişileri günahkar kafirler olarak tanımlar. İbnü'l-Ehdel'e göre İbn Arabi ve taraftarları bu kaideyi inkar etmişlerdir. Her müctehidi usûlî'd-dine ait meselelerde bile isabet etmiş kabul etmeleri³³⁰ nedeniyle bütün bidatleri kendi mezheplerine

³²⁸ İbnü'l-Ehdel, **el-Lüm'a**, s. 72-73.

³²⁹ İbnü'l-Ehdel, **el-Lüm'a**, s. 73-75.

³³⁰ İbn Arabi, Hz. Peygamber'in isabet eden müctehid hakkında “Onun iki sevabı vardır. Yanılsaydı bir sevabı olacaktı.” hadisinde ictihâd için inanç ve amel (usul ve fûrû) ayrımına gitmediğini belirtmektedir. Ayrıca itikadi konularda içtihat edenlerin yanılsalar bile içtihatlarının doğruluğu konusunda kesin kanaatte oldukları için mazur görüleceklerini kaydetmektedir. Bkz. Ebu Abdullah

uydurmuşlardır. Bu sebeple İbn Arabi'nin mezhebi bütün çirkinlikleri ve en fahiş rezillikleri içermektedir. İbnü'l-Ehdel, sözü uzatma endişesi ile bu kadarı ile yetindiğini ve İbn Arabi'nin mezhebine ilişkin bu uyarının Sünni müslümanlar için yeterli olması gerektiğini belirtmektedir.³³¹

İbnü'l-Ehdel, Keşfü'l-gıta'da fırkaları ayrıntılı olarak ele almaz. Fırkalar hakkında kısaca bilgi vermekle yetinir. İlk fırka olan Haricilerin Hz. Ali'ye karşı ayaklandıklarını belirtir. Mated el-Cüheni ve tabilerinden oluşan Kaderiyye, Haricilerin peşi sıra ortaya çıkmıştır. Şîi Rafıza ve Mutezile bu iki fırkayı takip etmiştir. İbnü'l-Ehdel, Mutezile'yi akide alanında sünnetin zahirine ve sahabenin uygulamalarına aykırı kaideler koyan, kelim ilminde derinleşen ve usuli meselelerin birçoğunda felsefecilere uyan bir fırka olarak değerlendirmektedir. Vasil b. Ata'nın Hasan Basri'nin meclisinden ayrılışına, Mutezile'nin isimlendirilme meselesine ve İmam Eşari'nin Mutezile'den ayrılışına değinmektedir. Mutezile'nin Kur'an yaratılmıştır dediği, Allah'ın sıfatlarını, rü'yeti ve şefaati inkar ettiğini kaydetmektedir.³³² Keşfü'l-gıta'da fırkalar ayrıntılı olarak ele alınmamakla birlikte önemle üzerinde durulan iki grup vardır. Bunlardan birincisi İbnü'l-Ehdel'in sapmış bir fırka kabul ettiği gulat-ı sûfiyye, İbn Arabi ve takipçileridir. İbnü'l-Ehdel'in ısrarla İbn Arabi'nin itikadının yanlışlığına işaret etmesinin sebebi birinci bölümde de aktarıldığı gibi yaşadığı dönemde İbn Arabi'nin fikirleri ve eserlerinin Yemen'de yaygınlık kazanmasıdır. İbnü'l-Ehdel'in muhatap aldığı diğer grup ise Hanbelilerdir.

3.1.1- Hanbeliler ve Haşviyye

Tezimizin birinci bölümünde değindiğimiz gibi Yemen'de Hanbeliler ve Eşariler arasında tekfire varan tartışmalar meydana gelmiştir. Hanbeliler, Eşariliğin Yemen'de yayılışını yavaşlatmışlardır. Hicri altıncı asırdan itibaren Eşariliğin

Muhyiddin Muhammed b. Ali İbnü'l-Arabi, **Fütuhât-ı Mekkiyye**, çev. Ekrem Demirli, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2008, X, s. 121-122; İbn Arabi'nin fıkhi görüşleri için ayrıca bkz. Şuheda Bozyel, "İbn Arabi'nin el-Futûhatü'l-Mekkiyye Adlı Eserindeki Fıkhi Görüşlerinin Değerlendirilmesi", **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2016.

³³¹ İbnü'l-Ehdel, **el-Lüm'a**, s. 75-77.

³³² İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 530-535.

Yemen'deki varlığı bilinmesine rağmen yaygınlık kazanması ve Eşarilerin Hanbeliler'e karşı itikatlarını açıkça söyleyebilmeleri daha geç tarihlerde gerçekleşmiştir. Eşari-Şafii bir alim olan İbnü'l-Ehdel de Eşariler ve Hanbeliler arasındaki ihtilaflara yakından tanıklık etmiştir. Bu sebeple kitabında Hanbelileri de konu etmektedir.

İbnü'l-Ehdel, Hanbelileri üç kısma ayırır. Buna göre Hanbeliler'in birinci kısmı selefin mezhebine uyan, tenzihi kabul edip teşbihi nefyeden ve tevil hakkında imsak edenlerdir. İkinci kısım teville başvurmayıp rivayetlerin zahirine itikad edip teşbihe düşer. Üçüncü kısım ise İbnü'l-Ehdel'in Haşvi Hanbeliler olarak zikrettiği açıkça teşbih ve tecsim itikadında olanlardır.³³³ İbnü'l-Ehdel'in bu tasnifi Hanbelilerin haberi sıfatlara yaklaşımlarına göre belirlenmiştir. Birinci kısım Ahmed b. Hanbel'in izinden giden, nasların lafızları ile sınırlı kalan yani ehl-i hadisın yolunu benimseyenlerdir. Bu kısım haberi sıfatların Allah'ın kastettiği manada olduğuna inanan, tefvîzi benimseyen gruptur. İkinci kısım ise yed, ayn, vech gibi haberi sıfatları lafızların zahiri manasında kabul ederler. Yani Allah'ın eli, gözü ve yüzünün olduğuna itikad ederler ve teşbihe düşerler. Açıkça teşbih ve tecsim inancında olan üçüncü kısım ise yed, ayn, vech gibi haberi sıfatları insanların sıfatlarına benzetirler. Bu kısım Haşviyye olarak nitelenmektedir.

Mutezili Dırar b. Amr'ın (ö. 184-205/800-820?) "Kitabü'r-red ale'r-Râvafıza ve'l-Haşviyye" ve "Kitabü'r-red ale'l-Haşviyye" adlı eserlerinin varlığı bilinmektedir.³³⁴ Bu bilgi dikkate alındığında bilinen Haşviyye varlığının hicri ikinci yüzyıla dayandığı görülmektedir. Haşvi kelimesi, Dırar b. Amr'dan önce Ebu Hanife (ö. 150/767) tarafından Şu'be b. El-Haccac (ö. 160/776) için kullanılmıştır. Bu tabir ilk zamanlarda Mutezile'ye karşı olan ve teşbihe kayan hadisçileri ifade etmek için kullanılmıştır.³³⁵ Ebu Mansur el-Maturidi'nin (ö. 333/944) Haşviyye'den ayrı bir grup olarak bahsetmesi bu tabirin yalnızca Mutezile'nin kullandığı bir tabir olmadığını

³³³ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 591.

³³⁴ Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, thk. Rıza Teceddüd, [y.y., t.y.], s. 215.

³³⁵ Sönmez Kutlu, **Selefilğin Fikri Arka Planı İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler**, Ankara, Otto Yayınları, 2016, s. 61.

göstermektedir.³³⁶ Mekhul en-Nesefi (ö. 318-930), Haşviyye'yi çok hadis rivayet eden fakat içeriği önemsemeyen ve hadislerin anlamlarını öğrenmeye çalışmayan kişiler olarak vasıflandırır.³³⁷ Neşvânü'l-Himyeri (ö. 573/1178), Haşviyye'nin hadis olmayan şeyleri hadismiş gibi rivayet etmeleri (hadislere boş şeyleri doldurmaları) sebebiyle Haşviyye diye adlandırıldıklarını belirtir. Haşviyye'nin tamamının cebr ve teşbih görüşünde olduklarını kaydeder.³³⁸ İbnü'l-Ehdel, Haşviyye'nin tenzihi sıfatlara teşbihi doldurmaları(haşv) nedeniyle bu şekilde isimlendirildiklerini ifade eder. Hasan Basri'nin (ö. 110/728) meclisinde oturdukları sırada O'na muhalefet etmeleri sebebiyle Hasan Basri'nin "onları halkanın dışına atın(haşâel-halka)" dediği ve bu sebeple Haşviyye şeklinde de isimlendirildiklerini belirtir.³³⁹ Haşviyye, tarihî süreçte Sâlimiyye ve Hulmânîyye ismiyle Tasavvuf içerisinde,³⁴⁰ teşbih ve tecsime kayan anlayışla Kerrâmîye³⁴¹ gibi Kelami fırkalar içerisinde, Kur'an'ın manasıyla birlikte lafzının da mahlûk olmadığını ileri süren Hanbeliler gibi ehl-i hadis içerisinde varlığını sürdürmüştür.³⁴²

Görüldüğü gibi Haşviyye belirli bir fırkayı ifade etmekten çok nasların lafızlarına tutunarak teşbih ve tecsime düşen grupların genel adı olmaktadır. İbnü'l-Ehdel'in konu edildiği Haşviyye ise ehl-i hadis içerisindeki Ahmed b. Hanbel'in izinden gittiklerini iddia eden ve Eşarilere karşı olan gruptur.

³³⁶ Mehmet Emin Özaşar, **İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı Mine Olayı ve Haşviyye Olgusu**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 1999, s. 81-84.

³³⁷ Ebû Muti Mekhul b. Fazl Nesefî, **Kitabü'r-Red ala ehli'l-bida' ve'l-ehvâi'd-dâlle**, thk. Seyit Bahçıvan, İstanbul, Hikmetevi Yayınları, 2013, s. 254.

³³⁸ Ebû Saîd Neşvan b. Saîd b. Neşvan Himyeri, **el-Hûru'l-îyn**, thk. Kemal Mustafa, Kahire, Mektebetü'l-Hanci, 1948, s. 204.

³³⁹ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 592; İbn Asakir, **Tebyin**, s. 97.

³⁴⁰ Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkahir Bağdadi, **el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkati'n-naciye minhum**, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire, Dârü't-Türas, (t.y.), s. 259-261.

³⁴¹ Abdülkahir Bağdadi, **el-Fark**, s. 225-230; İbnü'l-Ehdel, **el-Lüm'a**, s. 73-75.

³⁴² Ramazan Altıntaş, "Haşviyye'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Aralık 1999, s.10-11.

İbnü'l-Ehdel'in Haşviyye şeklinde nitelediği teşbih ve tecsime düşen Hanbelilerin en önemli temsilcisi Ebu Abdillâh İbn Hamid (ö. 403/1012)'tir. Kadı Ebu Ya'la (ö. 458/1066) da onu takip etmiştir. Haşvi Hanbelilere bir tepki de Hanbeliler'in lafızları zahir manasında alan kesiminden gelmiştir. Ebu Muhammed Rızkullah b. Abdülvehhab b. Abdilaziz et-Temimi (ö. 488/1095), Haşvi Hanbeliler'i mezhebe aslından olmayan şeyleri doldurdıkları, Ahmed b. Hanbel'in kabul etmediği görüşleri benimseyerek Hanbeliler'in teşbih ehli olarak görülmelerine neden oldukları gerekçesi ile eleştirir. Temimi'nin eleştirilerinin hedefinde olan kişinin Kadı Ebu Ya'la olduğu ifade edilmektedir.³⁴³

İbnü'l-Ehdel harf, savt, cihet, istiva teşbih ve tecsim konularında Haşvi Hanbeliler ve Eşariler'in ihtilaf ettiklerini kaydeder. Haşvi Hanbeliler, teşbih ve tecsim anlayışlarını İmam Ahmed b. Hanbel'e dayandırır. Eşariler ise Haşvi Hanbeliler'in bu iddialarına karşı çıkarlar. Allah'ı cihet, harf, savt ve teşbihten tenzih ederler.

İbnü'l-Ehdel, bu görüşleri Ahmed b. Hanbel'e nispet eden kişilerin Ahmed b. Cafer el-Istahri³⁴⁴ ve Zekeriya b. Yahya es-Saci (ö. 307/919)³⁴⁵ olduğunu ifade eder.

İbnü'l-Ehdel, İmam Eşari ve Ahmed b. Hanbel'in aynı itikatta olduklarını belirtmiştir. Haşvi Hanbeliler'in kendilerini Ahmed b. Hanbel'e nispet etmelerine karşı çıkmıştır.³⁴⁶ Takiyüddin Sübki'ye göre Haşviyye, Ahmed b. Hanbel'in Mutezile'ye karşı çıkması, mihne zamanındaki tavrı nedeniyle kendilerini ona nispet etmektedir. Onlar, Ahmed b. Hanbel'den nakledilen bazı sözlerin ne anlama geldiğini anlamamış ve çirkin bir inanca düşmüşlerdir.³⁴⁷

³⁴³ Ulvi Murat Kılavuz, **V. -VI. Yüzyılda Tartışmalı Bir Hanbeli İbnü'z-Zâğunî ve Sıfat Anlayışı**, Bursa, Emin Yayınları, 2016, s. 27-29.

³⁴⁴ Ahmed b. Cafer'in, Ahmed b. Hanbel'e isnad ettiği risale için bkz. Ebü'l-Hüseyin İbnü'l-Ferra Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Bağdadi Hanbeli İbn Ebû Yala', **Tabakatü'l-Hanabile**, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, Riyad, el-Emanetü'l-Amme li'l-İhtifal, 1999/1419, I, s. 54-74.

³⁴⁵ Taceddin İbnü's-Sübki, **Tabakat**, III, s. 299-301.

³⁴⁶ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 536-538.

³⁴⁷ Takiyüddin es-Sübki, **er-Resâilü's-Sübkiyye**, s. 84.

İbnü'l-Ehdel, Haşviyye ve Müşebbihe'nin iki gruba ayrıldığını belirtmektedir. Bir grup Haşviyye hakikat üzere olduklarını sanırlar. Bu sebeple Haşvi olduklarını gizleme ihtiyacı duymaz. İkinci grup ise selef mezhebinden görünerek Haşvi olduklarını gizlerler. Oysa selefin yolu tecsim ve teşbih olmaksızın tevhid ve tenzihdir. Selef; Kaderiyye, Cehmiyye, Cebriyye vb. bidatçilere karşı hakkı savunmuştur. İbnü'l-Ehdel, Haşviyye ve diğer bidatçiler arasındaki bir farka dikkat çekmektedir. Buna göre Haşviyye, Haşvilikle ilgili meselelerdeki soruları cevapsız bırakır. Haşvilik dışındaki bidatler hakkında ise o konuda doğru olan şeyi söyler. İbnü'l-Ehdel, onların bu tutumunu gizli teşbih ve tecsim anlayışlarına bağlamaktadır. Eğer böyle olmasaydı Haşvilikle ilgili sorulara tevhid ve tenzih olarak cevap verirlerdi demektir.³⁴⁸

İbnü'l-Ehdel, Hanbeliler ve Eşariler arasında yaşanmış bazı tartışmaları da kaydetmektedir. Hicri yedinci asırda yaşanan tartışmalardan birisi şu şekildedir. Şam idarecisi el-Meliku'l-Eşref Mûsâ b. Melik (ö. 662/1230) Hanbelîlere meyleden birisidir. Siyasi desteği arkalarına alan Hanbeliler, “Kur'an'ın harf ve seslerden meydana gelen lafzı değil, bu lafzın ifade ettiği mana kadimdir.” diyen Eş'arîlere karşı baskıda bulunurlar. Şam'da Eşarilerin önde gelen alimlerinden İz b. Abdisselam, ehl-i hadis tarafından “kelâmullah” konusunda Selef akidesine muhalefet ettiği gerekçesiyle Melik Eşref'e şikayet edilir. İz b. Abdisselam, bu şikayet üzerine “fi Mes'eleli'l-Kelam” veya “Mulhatü'l-İ'tikad” adını taşıyan risalesini kaleme alır.³⁴⁹ İbnü'l-Ehdel bu risaleyi nakletmektedir.³⁵⁰

İbnü'l-Ehdel'in naklettiğine göre İz b. Abdisselam, alimlerin mescid ve medreselerde Haşviyye'nin bidatini ortaya çıkardıklarını ifade etmektedir. Bu sebeple Haşvilerin bidatlerini açıkça ortaya koyamadıkları ancak, avamın cehaletinin içerisine gizlenerek varlıklarını sürdürdüklerini belirtmektedir. Kendi döneminde ise Haşviyye'nin yeniden gün yüzüne çıkmasından ve bidatlerini açıkça ortaya koymalarından şikayet etmektedir. İz b. Abdisslem Ahmed b. Hanbel ve Selef ulemasının Haşviyye'nin onlara nispet ettiği Allah'ın kelimasının okunan ve yazılan lafzın aynı olduğuna itikad etmelerinin mümkün olmadığı belirtir. Lafız ve şekillerin

³⁴⁸ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 356-357; Taceddin İbnü's-Sübki, **Tabakat**, VIII, s. 222-223.

³⁴⁹ Altıntaş, “Haşviyye'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri”, s. 17.

³⁵⁰ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 351-365; Taceddin İbnü's-Sübki, **Tabakat**, VIII, s. 219-229.

hâdis olmasının aklen ve naklen zorunlu olduğunu kaydeder. Haşviyye'nin harf ve seslerin mahluk olmadığı iddialarına karşı ayet ve hadislerden deliller getirir. Akla değer vermemeleri nedeniyle onlara karşı yalnızca nakli deliller getirdiğini ifade eder. Haşviyye'nin tevlîdin reddini, İmam Eşari'nin ekmek doyurucu, su susuzluğu giderici, ateş yakıcı değildir sözünü eleştirmelerini anlaşılmaz bulur. “Attığın zaman sen atmadın Allah attı.”³⁵¹ ayetinde de Resul atma işinin sebebi olsa bile yaratıcısı olmaktan men edilmiştir. Bu sebeple İmam Eşari'nin sebeplere değil müsebbibe yani yaratıcısına yöneldiğini belirtir.³⁵²

İbnü'l-Ehdel, cihet, harf, savt itikadının Hanbeliler'in itikadı olduğuna işaret eder. Onların bu konularda Eşariler'e muhalefet ettiklerini belirtir. Ancak Haşviyye bu itikatlarını teşbih anlayışına kadar götürmüştür.³⁵³ Bu sebeple müteahhir Hanbeliler de denilen Haşviyye, dinlerinde aşırıya kaçanlardan olmuşlardır. İbnü'l-Ehdel, Haşviyye'nin itikadına dair çeşitli misaller getirir ve bu itikatlarıyla onların Hanbeli değil Mücessime olarak isimlendirilebileceklerini ifade eder.³⁵⁴

İbnü'l-Ehdel, İmam Eşari'nin, sıfatları nefyeden Mutezile, teşbihe düşen Müşebbihe, Haşviyye ve diğer bidatçıların aşırılıklarına karşı sahih akideyi ortaya koyduğundan ve bidat ehline galip geldiğinden bahsetmektedir. Eşari'nin Mutezile, Müşebbihe Neccariye, Cehmiyye, Mürcie, Rafiziler ve Hariciler gibi aşırı uçların karşısında orta yolu savunduğunu belirtmektedir. Hakikati akli ve nakli delillerle ortaya koyduğuna işaret etmektedir.³⁵⁵ Mutezile ve Haşvi Hanbelilerin İmam Eşari'yi zemmetmelerinden ve O'na asılsız şeyler isnad etmelerinden yakınmaktadır. Ebu'l-Kasım İbn Asakir'in İmam Eşari'nin faziletini, eserlerini ortaya koymak ve ona asılsız şeyler nispet edenlere karşı Tebyînü-Kezibi'l-Müfteri fimâ nusibe ilâ Ebi'l-Hasen el-

³⁵¹ Enfal, 17.

³⁵² Bkz. İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıtâ**, I, s. 356-364; Taceddin İbnü's-Sübki, **Tabakat**, VIII, s. 224-228.

³⁵³ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıtâ**, I, s. 414.

³⁵⁴ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıtâ**, II, s. 742-743; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzi, **Def'u şühreti't-teşbih bi-ekeffi't-tenzih**, thk. Hasan Sekkaf, Amman, Dârü'l-İmam en-Nevevi, 1992/1412, s. 101-102.

³⁵⁵ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıtâ**, I, s. 266-276, II, s. 558-559; İbn Asakir, **Tebyin**, s. 305-325.

Eşari³⁵⁶ adlı bir eser telif ettiğini nakletmekte ve bu kitaptan bazı bölümleri özetleyerek aktarmaktadır.³⁵⁷ Bu kısımlarda İmam Eşari'nin nesebine, Mutezile'den ayrılışına, Ehl-i Sünnet ve Ahmed b. Hanbel'in itikadı üzere oluşuna değinilmiştir. Ayrıca öğrencilerine, eserlerine, tefsirinden bir bölüme ve İmam Eşari'yi metheden bazı şiirlere yer verilmiştir.

Yukarıda kısaca değinildiği gibi mihnenin sona ermesinden sonra Bağdat'ta Hanbeliler siyasi desteği de arkalarına alarak güçlü bir konuma gelmişlerdir. Bağdat'taki Hanbeliler'in lideri konumunda olan Berbehari (ö. 329/940) bidatlerle mücadelede öncü isim sayılmıştır. İmam Eşari'nin Bağdat'a geldiğinde Berbehari ile görüştüğü ve ona İbane'yi sunarak Ahmed b. Hanbel'in itikadı üzere olduğunu ilan ettiği belirtilmektedir. İbn Asakir'in Salimiyye, Müşebbihe, Mücessime ve Haşviyye'den kabul ettiği³⁵⁸ Ebu Ali Ehvazi (ö. 446-1055) de Eşari'yi bidatçilikle itham etmiş, hatalı kabul ettiği görüşlerini eleştirmek için Mesâlibü İbn Ebî Bişr³⁵⁹ adlı bir eser telif etmiştir. İbn Asakir Tebyîn'i Ehvazi'nin iddalarını reddetmek amacıyla kaleme almıştır.³⁶⁰ Halife Kadir Billah (381-422/991/1031) ve Kaim Biemrillah (422-467/1031-1075) dönemlerinde Hanbelilerin halifeler üzerindeki etkisi artmıştır. Halifeler eliyle ilan edilen Kadiri itikad bildirgeleriyle Hanbeli anlayışına aykırı olan görüş ve fırkalarla mücadele edilmiştir. Kadiri itikadına muhalefet eden kimselerin küfre düştüğü iddia edilmiştir.³⁶¹

³⁵⁶ Ebû'l-Kâsım Ali b. El-Hasan b. Hibetullah İbn Asakir ed-Dımaşki, **Tebyinu kezibi'l-müfteri fima nusibe ile'l-imam Ebi'l-Hasan el-Eş'ari**, thk. Enes Muhammed Adnan eş-Şerfavi, Beyrut, Dârü'l-Kitabi'l-Arabi, 1984/1404.

³⁵⁷ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gitâ**, II, s. 518-525, 541-559, 573-586; İbn Asakir, **Tebyin**, s. 129-206, 214-227, 304-310, 332-342.

³⁵⁸ İbn Asakir, **Tebyin**, s. 650-651.

³⁵⁹ Ebû Ali Hasen b. İbrahim b. Yezdad Ehvazi, **Mesâlibü İbn Ebi Bişr**, Kahire, Darü'z-Zehair, 2018/1439.

³⁶⁰ Adem Arıkan, **Mezhepler Konusunda Bilinmesi Gereken 88 Soru**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2019, s. 110-111.

³⁶¹ Muhyeddin İğde, "Selefilğin Tarihi Arka Planı", **e-makâlât Mezhep Araştırmaları**, VIII/2 (Güz 2015), s. 167; Süleyman Genç, "Halife el-Kadir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dini-Siyasi Hadiseler ve Onun Sünni Siyaseti", **Marife Dini Araştırmalar Dergisi**, 4/2, Ekim 2004, s. 235.

Eşariler, Selçukluların ilk dönemlerinde de çeşitli sıkıntılara maruz kalmışlardır. Hanefi olan Tuğrul Bey'in (1040-1063) veziri Ebu Nasr Mansur b. Muhammed el-Kundurî 455/1053'te Tuğrul Bey'den bidatçilerin lanetlenmesi için izin istemiş, izin verilmesi üzerine de bidatçiler içerisine Eşarileri de eklemiştir. Bu dönemde Eşarilerin ders ve vaaz vermeleri engellenmiş, Eşariler minberlerden lanetlenmiştir. er-Reîs el Furati, Ebü'l-Kasım el-Kuşeyri gibi Eşariler hapse atılmıştır. Tuğrul Bey'in vefat etmesiyle tahta Alparslan geçmiştir. Vezir Kunduri de kısa bir süre sonra öldürülmüştür. Sultan Alparslan'ın veziri Nizâmülmülk, Eşarilerin lanetlenmesi uygulamasına son vermiştir.³⁶² Bu dönemde Beyhaki, vezir Kunduri'ye bir risale yazmıştır. Ehl-i Sünnetten Hanefi, Maliki ve Şafiilerin çoğunluğunun Eşari'nin ashabından olduklarını kaydetmiş, İmam Eşari'nin faziletine işaret etmiştir. Kuşeyri de “Şikayetü ehli's-sünne bi hikayeti mâ nâlahum mine'l-mihne” adlı bir risale yazmıştır.³⁶³ İbnü'l-Ehdel, yaşanan bu olayları İbn Asakir'in Tebyin'inden nakletmektedir.

İbnü'l-Ehdel, Ehl-i Sünnet imamlarının Şafii, Hanefi, Maliki ve Hanbeli mezheplerine mensup olduklarını belirtmektedir. Onların ehl-i hak olanları Eşariler, sonra Hanefiler ve mütekaddim Hanbelilerdir. İbnü'l-Ehdel'e göre Eşarilik, İmam Eşari'ye müntesip, akli ve nakli birleştiren, usulü'd-dinde muhakkik imamlarımız dediği kişilerden oluşur.

İbnü'l-Ehdel, Eşarilerin bidat ehli olduğunu iddia eden kimselere karşı çıkmaktadır. Zira Eşariler Ehl-i Sünnetin önde gelenlerinden ve şeriatin koruyucularındandır. Rafıza gibi bidatçilere karşı çıkmışlardır. Eşarilere hakaret eden kimseler Ehl-i Sünnete hakaret etmiş olur.³⁶⁴

³⁶² Taceddin İbnü's-Sübki, **Tabakat**, III, s. 389-393; İbn Asakir, **Tebyin**, s. 236-239; Arıkan, **Mezhepler**, s. 113-114.

³⁶³ Taceddin İbnü's-Sübki, **Tabakat**, III, s. 395-399; İbn Asakir, **Tebyin**, s. 227-256; İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 521.

³⁶⁴ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 523.

3.1.2- Gulât-ı Sûfiyye

İbnü'l-Ehdel Melahidi Haşviyye'den Hululiyye, İttihadiyye, İbn Arabi ve tabileri gibi Ehl-i sünnet itikadına muhalif itikatta olan ya da mutasavvıfların çoğunluğu gibi şeriate aykırı fiillerde bulunan kimselerin Ehl-i sünnete nispet edildiklerini kaydetmektedir. Keşfü'l-gîtâ'yı yazmasındaki en büyük gayenin bu gibi kimselerin durumlarını ortaya koymak olduğunu bir kez daha tekrarlamaktadır.³⁶⁵

İbnü'l-Ehdel, bidatçilerden hiç kimsenin tasavvuf ilmine muttali olamadığını, yalnızca sûfliliğin sağladığı rahatlık, tatlılık ve sekinetten faydalandıklarını belirtir. Bu iddiasını, eserinde³⁶⁶ sûfî şeyhlerine yer veren Abdurrahman Sülemi'nin (ö. 412/1021) naklettiği isimler arasında Kaderiyye, Rafıza, Hariciyye gibi bidatçilere müntesip kimsenin bulunmadığını öne sürerek destekler. İbnü'l-Ehdel'e göre felsefeci ve bidatçilerden bazı kimseler insanların hüsnü zannını elde etmek için sûfî kisvesine bürünerek kendilerini sûfiyyeye müntesip göstermektedir. İbn Arabi ve benzerleri gibi bu türden kimselerin elinde mekr ve istidrac olarak bazı harikulade olayların gerçekleşmesi mümkündür. İbnü'l-Ehdel, Eşariler içerisinde bu tarz bidatlere uyan kimselerin olmadığına işaret eder. İmamlarımızın yoluna uyan, mabed ve medreslerimizde yetişen kimseler ya alim ya da abid olmuştur diyerek bazı Eşari isimleri zikreder ve bu iddiasını pekiştirir.³⁶⁷

İbnü'l-Ehdel muhakkik sûflilerden bazılarının, insanları Hululiyye ve İttihadiyyenin aldatmalarına karşı uyardıklarını ve muhakkik sûflilerin neredeyse yok olup gitmelerinden şikayetçi olduklarını ifade etmektedir.³⁶⁸ Kuşeyri, bu sûflilerden birisidir.

Kuşeyri, Risale'nin başında bu konuya değinmiştir. Kuşeyri, hakiki sûflilerin neredeyse yok olduğuna işaret ederek büyük evliyaların göçüp gittiğini, onların izinden giden gençlerin azaldığını, veranın yok olduğunu, helal-harama riayetin azaldığını belirtmekte, mal ve makam sevdasının çokluğundan şikayet etmektedir.

³⁶⁵ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gîtâ**, II, s. 593.

³⁶⁶ Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin Sülemi, **Tabakatü's-sûfiyye**, thk. Nureddin Şüreybe, Halep, Dârü'l-Kitâbi'n-Nefis, 1986.

³⁶⁷ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gîtâ**, II, s. 526-527; Gazali, **Minhac**, s. 285-286.

³⁶⁸ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gîtâ**, II, s. 593.

Kalplerde şeriatin saygınlığının kalmadığı, dünyevi amaçlar için dini hükümlerin umursanmadığı, ibadetlerin kulun kalbini Allah'a yöneltmesi için vesile olduğunu söyleyerek namazı ve orucu hafife alıp bunlara ihtiyaçlarının kalmadığını söyleyecek kadar gaflate dalmış kimselerden bahsetmektedir. Üstelik bu kimseler gaflette olmalarına rağmen yüksek hakikatlere ulaştıklarını, Allah'ın dışındaki şeylerin sevgisinden arındıklarını, bütün vasıfları ile hakta fena bulduklarını, gönüllerinde yalnızca Allah'ın bulunduğunu iddia etmişlerdir. Dolayısıyla yaptıkları ve yapmadıkları herhangi bir şey sebebiyle ilahi ceza ve kınamaya maruz kalmayacaklarını, sıradan insanlar için geçerli olan hükümlerin onlar için geçerli olmadığını öne sürmüşlerdir. Hakta fena bulmalarının ardından ilahi samediyet nuru ile beka bulduklarını, artık kendi dilleri ile Hakkın konuştuğunu, işledikleri fiillerin de kendileri tarafından değil, Hakkın tasarrufu olarak gerçekleştiğini öne sürmüşlerdir. Kuşeyri, insanların bu tür kimselere bakıp tasavvuf yolunun böyle olduğunu düşünmelerinden endişe ettiğini ve bu sebeple risalesini kaleme aldığını belirtmektedir. Risalenin bu bölümünü nakleden İbnü'l-Ehdel de aynı amaçta olduğunu kaydetmektedir.³⁶⁹

Şihabüddin Sühreverdi de Kuşeyri gibi sûfî kisvesine bürünmüş kimselerin çokluğundan ve muhakkik sûfîlerin neredeyse yok olmasından şikayet etmektedir.³⁷⁰

Şihabüddin Sühreverdi, muhakkik sûfîlerin Resul'ün izinden giden kimseler olduklarını ifade eder. Ayrıca şeriatin zahirine uymayan her bâtının bâtıl olduğunu belirtir. Allah'a en yakın yol kulluk vazifelerini yerine getirmek, şeriate uymak ve takvalı olmaktır. Bütün bunlar muhakkik sûfîlerin yoludur. Şihabüddin Sühreverdi, bunların dışında bir yol tutanların yalancı olduklarını kaydeder.³⁷¹

İbnü'l-Ehdel, Nasıruddin İbn Binti'l-Mîlak eş-Şazeli'nin (ö. 797/1395) "Mevârid zevi'l-İhtisâs ilâ Makâsıd Süretü'l-İhlâs" isimli eserinde İbn Arabi ve takipçilerinin mezheplerinin apaçık küfür olduğunu beyan ettiğini belirtmektedir. Nasıruddin eş-Şazeli, Yahudi ve Hristiyanlara uzunca bir reddiyenin ardından

³⁶⁹ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 593-596; Kuşeyri, **Risale**, s. 94-96.

³⁷⁰ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 596-597; Ebu Hafs Şehabeddin Ömer b. Muhammed Sühreverdi,

Tasavvufun esasları: avarifü'l-maarif, trc. Hasan Kamil Yılmaz, İrfan Gündüz, İstanbul, Vefa Yayıncılık, [t.y.] s. 3.

³⁷¹ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 598-599; Şihabüddin Sühreverdi, **Avarif**, s. 57-63.

Hululiyye ve İttihadiyye'nin dalalet yolunda Yahudi ve Hristiyanların izinden gittiklerini, hatta onların cüret etmedikleri şeylere cüret ettiklerini ifade etmiştir. Bu kişilerden bazıları ittihad iddiasında bulunur ve ittihadı tevhidin özü olarak görürken bazıları da hulul iddiasındadır. Nasıruddin eş-Şazeli, her iki grubun da hulul ve ittihad iddiasında Hristiyanların ilerisine geçtiklerini belirtir. Zira ona göre Hristiyanlar, lâhutun nâsutla ittihadını Hz. İsa ile sınırlandırır. Hululiyye ve İttihadiyye'de ise bir sınırlama yoktur. Onlara göre alemdeki her şeye hulul ve ittihad olabilir. Nasıruddin eş-Şazeli, bu duruma rağmen bu kişilerin kendilerini İslam'a nispet ettiklerini belirtmektedir. Ayrıca bu kişiler müslümanların önderleri ve muhakkiklerin havassı oldukları iddiasındadırlar³⁷²

Nasıruddin eş-Şazeli'ye göre Hululiyye ve İttihadiyye'nin varlığın hakikatinin tek olduğunu öne sürmeleri anlamsızdır. Varlığın tek bir hakikati varsa abid ve mabud, emreden ve emredilen nasıl var olabilir? Nasıruddin eş-Şazeli Ehl-i Hakkın kullandığı “Allah'tan başka varlık yoktur” ifadesinin, Hululiyye ve İttihadiyye'nin kastettiği anlamdan farklı olduğunu belirtir. Ehl-i Hak bu ifadeyi iki anlamda kullanır. Birincisi Allah'ın varlığı kadimdir. O'nun dışındaki her şey yokluktan meydana gelmiştir ve yok olacaktır. Onların varlığı başkasındandır demektir. İkinci olarak, Allah'tan başka yaratıcı, rızık verici, müdebbir ve müessir yoktur anlamında kullanırlar.³⁷³

İbnü'l-Ehdel, Şeyh Nasıruddin'in bu şekilde hulul ve ittihad ehlinin küfrünü ortaya koyduğunu belirtir. Ancak onun ehl-i tarik olması hasebiyle İbn Arabi'nin ismini açıkça zikretmediğini ve üstü kapalı olarak İbn Arabi'ye işaret etmekle yetindiğini kaydeder. İbnü'l-Ehdel, sıfatları müşahade makamının kadim ve hâdisi, kul ve Rabbi birbirinden ayırmanın kula eşlik etmediği durumda ayakların tökezlediği, hulul ve ittihada düşülen bir makam olduğunu ifade eder. Bu makamda bu taifenin sözlerine benzeyen lafızlar itikad edilmeksizin söylenebilir. Bunlar mümkün olduğunca mazur görülür. Ancak İbn Arabi ve tabileri gibi bu lafızları söyleyip itikad edenler vahdet-i vücuda inananlardan kabul edilirler.³⁷⁴

³⁷² İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıtâ**, II, s. 735-736.

³⁷³ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıtâ**, II, s. 736-738.

³⁷⁴ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıtâ**, II, s. 739-740.

İbnü'l-Ehdel, Dımeşk ve diğer Şam beldelerindeki İttihadiyye varlığından bahseder. İbnü'l-Ehdel'e göre bu taife kendilerini İslam'a nispet etmelerine rağmen içlerinde filozofların ve Haşvilerin itikatlarını taşırlar. Kafirlerin küfrü yalnızca inkarları sebebiyle iken, bu taife haşrin cismaniliğini, alemin kıdemini, Allah'ın cüziyyatı bilmesini inkar etmiş, bütün peygamberleri yalanlamış ve İslam'ın içine gizlenmiştir.³⁷⁵

İbnü'l-Ehdel'in Yafii'nin Merhem'inden naklettiğine göre Eşariler, müteahhir Hanbelileri, dinlerinde aşırıya kaçan, Allah'ı çirkin bir şekilde cisimleştirip yarattıklarına benzetenler olarak nitelemektedir. Yafii ayrıca, Hanbeli Ebu'l-Fadl et-Temimi'den Ahmed b. Hanbel'in Allah'a cisim diyenlere karşı çıktığını nakleder. İmam Şafii ve Ahmed b. Hanbel, Allah ve Resul'ünün vasıflandırdığı şeyler dışında Allah'ın vasıflandırılmasını caiz görmezler. Selef de bu konuda ittifak etmiştir.³⁷⁶ İbnü'l-Ehdel, Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzi'nin (ö. 597/1201) müteahhir Hanbelilere karşı bir reddiye³⁷⁷ telif ettiğini belirtir. İbnü'l-Cevzi'ye göre onlar, Allah'a insanlardan bazılarının sureti gibi suret nispet etmişlerdir. Bu durumları ile Hanbeli değil mücessime denilecek kişiler olmuşlardır.³⁷⁸

İbnü'l-Ehdel, bu vasıfların aynı zamanda İbn Arabi ve tabilerinin sıfatı olduğunu kaydeder. Haşviyye'nin eski zamanlardan beri Dımeşk'te varlıklarını sürdürdüklerini belirtir. "Birden ancak bir çıkar" sözleriyle zat ve sıfatların birliğini kastettiklerini yani yaratıcının ve yaratılanların sıfatlarının bir olduğu iddiasında olduklarını ifade eder. Onların tevhid yerine ittihad demeyi tercih ettiklerini belirtir. Herevi'nin "Biri hiç kimse birleyememiştir. O'nu birleyen gerçekte onu inkar etmiştir."³⁷⁹ sözüyle bunu ortaya koyduğunu, İbnü'l-Farız'ın (ö. 632/1235) Nazmü's-

³⁷⁵ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 739-740.

³⁷⁶ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 743-744.

³⁷⁷ Bkz. Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzi, **Def'u şubheti't-teşbih bi-ekeffi't-tenzih**, thk. Hasan Sekkaf, Amman, Dârü'l-İmam en-Nevevi, 1992/1412.

³⁷⁸ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 743; İbnü'l-Cevzi, **Def'u şübhe**, s. 101

³⁷⁹ Herevi, **Menazil**, 163.

sülûk diye de bilinen et-Tâ'îyyetü'l-kübrâ adlı kasidesinde³⁸⁰ de buna benzer ifadelerde bulunduğunu kaydeder. İbnü'l-Ehdel'e göre Haşviyye, İttihadiyye ve İbn Arabî taraftarlarının marifet ve hakikat iddiası kendilerini kandırmadan ibarettir.³⁸¹

İbnü'l-Ehdel Ebu Süleyman Hattabi'den (ö. 388/998) nakille İslam'a mensup olduğunu ileri sürdüğü halde İslam'a aykırı fiillerde bulunan grupların itikadi durumlarına ilişkin bilgi vermektedir. Bu gruplardan bir kısmı müslüman gibi görünüp dini vecibeleri yerine getirdiği halde küfür ve inkarlarını içlerinde gizlerler. Bunlardan bazıları yaratıcıyı inkar ederler. Alemin bitkiler gibi olduğunu ve var edicisinin tabiat olduğunu öne sürerler.³⁸² Bir kısım ise yaratıcının varlığını ve alemin hudusunu kabul etmekle birlikte ba's, sevap ve ikabı inkar ederler. Diğer bir grup mahzuratı mübah sayıp vacipleri geçersiz kabul edenlerdir. Bunlardan bazıları herhangi bir delil ve şüpheyi dayanmadan inat ve cehaletleri sebebiyle bu itikada düşmüşlerdir. Diğer bir kısım ise melekutun sırlarına muttali olup, kendilerine gerekli ilmi ihata ettikleri iddiasındadır. Bu kesimdekilere göre şeriat, avamı hevasına uyarak kan dökmekten alıkoymak ve dünyadaki nizamı korumak için gelmiştir. Şeriatın varlığı Peygamberler ve siyasi olarak Peygamberlerin makamına gelenlerin maslahatıdır. Bu kesim rüyaları ve hikmetlerinin kemali sebebiyle başkasının yönetimine muhtaç olmadıklarını ve kendileri için herhangi bir emir ve yasağın bulunmadığını öne sürerler. İsmailiyye ve mülhidlerden bir grup bu itikattadır. Aynı şekilde mutasavvıflardan bir grup da derecelerinin avama gerekli olan kulluk mertebesinin üzerine yükseltildiğini iddia ederler. Bu mutasavvıflar, melekut örtüsünün kendilerinden kaldırıldığını ve melekutun sırlarına muttali olduklarını ileri sürerler. Böylece onlar ittisale ulaşmışlar ve kendilerinden teklif kaldırılmıştır. İbadetleri de organlarla değil kalbi ibadete dönüşmüştür.³⁸³ Bütün bu gruplar İslam'a

³⁸⁰ Bkz. Ebü'l-Kâsım Şerefeddin Ömer b. Ali b. Mürşid İbnü'l-Farız, **Taiyyetu İbni'l-Farız el-Kübra ve şuruhu fi'l-Arabiyye**, thk. Abdülhalık Mahmud Abdülhalık, Cize, Ayn li'd-Dirasat ve'l-Buhusi'l-İnsaniyye ve'l-İctimaiyye(Ein for Human and Social Studies), 2009/1429.

³⁸¹ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gîtâ**, II, s. 741-742.

³⁸² Bkz. Burhan Köroğlu, "Tabiatçılar", **DİA**, XXXIX, s. 327-328.

³⁸³ Ayrıntılı bilgi için bakınız. Hasan Onat, "İbâhiyye", **DİA**, XIX, s. 252-254; Mustafa Öz, "Gâliyye", **DİA**, XIII, s. 333-337.

nispet edilmekle birlikte gerçekte İslam'dan çıkmışlardır. İbnü'l Ehdel'e göre İbn Arabi ve taifesi bu grupların itikatlarını kabul etmelerinin yanında bu gruplardan daha aşırı söylemlerde bulunmaktadır.³⁸⁴ Anlaşıldığı üzere İbnü'l-Ehdel'in nazarında İbn Arabi ve taraftarlarının itikadı, bütün bidat mezhepleri, gâli akımlar ve hatta diğer din mensuplarının itikatlarından daha kötü, İslam'a daha aykırıdır. Bu durumda bahsi geçen gruplar İslam dışı sayıldığına göre İbnü'l-Ehdel açısından İbn Arabi ve taraftarlarının tekfiri kaçınılmaz olmaktadır.

3.2- İBN ARABİ ELEŞTİRİSİ

Muhyiddin Ebu Abdullah Muhammed İbn Ali İbn Muhammed İbn Arabi el-Hatemi et-Tai (ö. 638/1240), tasavvuf ve İslam düşünce tarihine büyük etkileri olan bir sûfidir. 560 yılında Endülüs Mürsiye'de dünyaya gelmiştir. Kuzey Afrika, Tunus, Mısır, Mekke, Bağdat, Musul, Konya, Malatya, Şam gibi yerlerde yaşamış ve Şam'da vefat etmiştir.³⁸⁵ İbn Arabi kimilerince “Şeyh-i Ekber” kabul edilirken fikirleri nedeniyle bir kesim tarafından da sapkınlık ve küfürle itham edilmiştir. Diğer bir taraf da hakkında tevakkuf yolunu seçmiştir. İbn Arabi'yi küfürle itham edenlerin fetvalarına karşılık onu savunan fetvalar verilmiştir. İbn Arabi'ye yöneltilen eleştiriler fakihler, hadisçiler, kelamcılar ve bir kısım sûfilerden gelmiştir.³⁸⁶ İbn Arabi'ye reddiye yazarların başında Takiyüddin İbn Teymiyye (ö. 728/ 1327) gelir. İbn Teymiyye'yi Muhammed b. Ahmed ez-Zehebi (ö. 748/1347), Ebi Bekr İbn Kayyım el-Cevziyye (ö. 751/1350), İsmail b. Ömer İbn Kesir (ö. 774/1372) gibi isimler izlemiştir. Hicri dokuzuncu asırda Ahmed b. Ali b. Hacer (ö. 852/1449), Mısır ve Şam'da insanları kitap ve sünnete dönmeye, bidatlere karşı çıkmaya çağırmıştır. Onun aracılığıyla sûfîlere karşı çıkan bir topluluk ortaya çıkmıştır. Ömer b. Reslân el-Belkînî (ö. 805/1402), Abdurrahim b. Hüseyin el-İrâkî (ö. 806/1403) Burhaneddin İbrahim b.

³⁸⁴ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 747-750.

³⁸⁵ Mahmut Erol Kılıç, “İbnü'l-Arabi, Muhyiddin”, **DİA**, XX, s. 493-516.

³⁸⁶ Abdürrezzak Tek, “İbnü'l-Arabi'yi Müdafâ Amacıyla Kaleme Alınan Fetvalar”, **Tasavvuf | İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2)**, [2009], sayı: 23, s. 281-301; Adem Arkan, **Hanefiliğin Bidat Karşıtı Söylemi Dâmiğatu'l-Mübtedi'in Örneği**, Ankara, İlâhiyât, 2016, s. 92-105.

Ömer el Bikâî (ö. 885/1480) bu isimlerden bazılarıdır. Bikâî'nin “et-Tenbih el-Ğabi bi tekfiri Ömer b. Farız ve İbn Arabî” isimli reddiyesi meşhur olmuştur.³⁸⁷ İbnü'l-Ehdel de yaklaşık iki yüz alimin İbn Arabî ve takipçilerinin tekfiri hakkında fetva verdiğini, bu fetvaların Mısır'da mevcut olduğunu kaydetmektedir.³⁸⁸ İbn Arabî'yi tekfir eden güçlü bir kesim olmakla birlikte Onun fikirleri İslam dünyasında birçok yere ulaşmış ve insanları etkilemiştir. Bu yerlerden birisi de birinci bölümde de aktardığımız gibi Yemen'dir. İbn Arabî kendisi bizzat Yemen'e gelmemiş olsa da onun fikirleri özellikle hicri sekizinci ve dokuzuncu asırda Yemen'de revaç bulmuştur. Kitapları herkesin ulaşabileceği hale gelmiştir. Bu dönemde Yemen fukahası İbn Arabî'ye karşı reddiyeler kaleme almışlardır. İbnü'l-Ehdel'in hocalarından Muhammed b. Musa ez-Züvâlî'nin (ö. 790/1388) “Nasihatü'l-Mütেকellif ve Fazihatü'l-Mütেকellif”i Yemen'de sûflilere karşı yazılan ilk reddiye olarak kabul edilmektedir. Yine İbnü'l-Ehdel'in hocalarından Muhammed b. Ali b. Nureddin el-Mevzi'î, “Keşfi'z-zulme an hazihi'l-ümme” adlı bir reddiye yazmıştır. İbnü'l-Ehdel, Keşfü'l-gitâ'da bu eserden kısa bir bölüm nakletmektedir.³⁸⁹ Yemen'de hicri dokuzuncu asırda İbn Arabî'ye yazılan reddiyelerden diğer bazıları Ebu Bekir b. Muhammed el-Hayyat (ö. 811/1408) “er-Red alâ es-Sûfîyye”, Ahmed b. Ebi Bekr en-Naşiri (ö. 815/1412) “Beyân-ı Fesâdı Mezhebi İbn Arabî”, İbn Mukri'î “er-Red ala taifeti's-Sûfîyye el-Ğâviyye”dir.³⁹⁰

Tezimizin konusunu oluşturan Keşfü'l-gitâ da bu dönemde yazılmıştır. İbnü'l-Ehdel, insanları İbn Arabî'nin fikirlerine karşı uyarmayı, iyiliği emredip kötülükten sakındırma çerçevesinde görmektedir. Kendisinin de İbn Arabî'nin balın içine zehir kattığını anlayıncaya kadar onun kitaplarını mütalaa ettiğini ve onlara karşı iyi niyet

³⁸⁷ Muhammed Habeşi, **es-Sûfîyye ve'l-fukaha fi'l-Yemen**, s. 90-94.

³⁸⁸ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gitâ**, II, s. 625, 701. İbn Arabî'ye karşı fetva veren alimler hakkında bkz. Dağış b. Şebib el-Acmî, **İbn Arabî: akîdetuhû ve mevkıfu ulemâi'l-müslimin minhu mine'l-karni's-sâdis ile'l-karni's-sâlis aşer**, Kuveyt, Mektebetu Ehli'l-Eser, 2011/1432, s. 254-700. Bu eserde 213 alimin fetvasına yer verilmektedir.

³⁸⁹ Bkz. İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gitâ**, II, s. 611-613.

³⁹⁰ Muhammed Habeşi, **es-Sûfîyye ve'l-fukaha fi'l-Yemen**, s. 97-102; İbnü'l-Ehdel, **Tuhfetü'z-Zemen**, II, s. 69-72.

beslediğini ifade etmektedir.³⁹¹ İbnü'l-Ehdel'in bu bölümde hocası Nureddin el-Mevzi'î ve İbn Teymiyye'den yararlandığını söyleyebiliriz. Zira o zaman zaman bu ikisinden alıntılar yapmaktadır.

İbnü'l-Ehdel; İbn Arabi, Haşviyye, batını felsefeciler, Cebri Melahide ve takipçilerinin müslümanlara sağdan yaklaşarak hakikat ve tasavvuf iddiasıyla dini bozduklarını, müslümanları saptırdıklarını belirtmektedir. İbn Arabi'nin akli ilimlerde ve bidat mezheplerinde mahir olduğunu, kendini şeriat-i Muhammediye ile sınırlandırmadığını, icmaya karşı cesur davrandığını ve mezhebini bidatçilerin sözlerinden uydurma kaideler üzerine bina ettiğini ifade etmektedir. İbn Arabi'nin her müctehid usulü'd-dinde bile olsa isabet etmiştir görüşünü benimsediğini kaydeden İbnü'l-Ehdel, bu sebeple İbn Arabi'nin Haşviyye, felsefeciler, Batını Karamita ve Hristiyanları doğru yolda kabul ettiğini belirtir. İbn Arabi'nin insanları belirli bir inançla sınırlı kalıp diğerlerini inkar etmekten sakındırması ve bütün inanç sahiplerinin isabetli olduğuna ilişkin ifadeleri³⁹² İbnü'l-Ehdel'e göre Yahudiler, Hristiyanlar, buzağıya, putlara, tağutlara tapanlar gibi umumi olarak herkesin itikadının sahih kabul edilmesi anlamına gelmektedir.³⁹³

Fusus şarihlerinden Avni Konuk, İbn Arabi'nin bu ifadelerini Allah'ın, yüceliği sebebiyle tek bir itikatla sınırlanmayacağı ve ne kadar inanç şekli varsa hepsine tecelli edeceği şeklinde açıklama yoluna gitmiştir.³⁹⁴

İbnü'l-Ehdel İbn Arabi'nin, İlah dışında kadim bir varlığın olmasının akla göre imkansız olmadığı, böyle bir şeyin imkansızlığının sadece vahiy yoluyla olabileceği,³⁹⁵ Hakkın varlığının öncelik, beraberlik ve zamansal sonralıkla alemin varlığıyla sınırlandırılmayacağı vb. ifadelerini³⁹⁶ alemin kıdemini iddia etme olarak

³⁹¹ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıtâ**, II, s. 843.

³⁹² İbnü'l-Arabi, **Fusûsu'l-Hikem**, Çev. Ekrem Demirli, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2006, s. 118-120.

³⁹³ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıtâ**, II, s. 625-627;

³⁹⁴ Ahmed Avni Konuk, **Fusus'u'l-Hikem tercüme ve şerhi: çeviri yazı**, Haz. Mustafa Tahralı...[ve öte.], İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017, I, s. 689.

³⁹⁵ Ebu Abdullah Muhyiddin Muhammed b. Ali İbnü'l-Arabi, **Fütuhât-ı Mekkiyye**, çev. Ekrem Demirli, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2006, I, s. 114, 247; İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıtâ**, II, s. 628.

³⁹⁶ İbnü'l-Arabi, **Fütuhât**, I, s. 89, 247; İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıtâ**, II, s. 628-629.

yorumlamaktadır. İbn Arabi'nin, filozoflardan nakledilen bütün bilgilerin geçersiz sayılamayacağı, Peygamberlerin getirdiği meselelerin filozofların sözleriyle uyumlu olabileceği, aynı şekilde filozofların bir görüşünü Peygamber, sahabe, İmam Malik, İmam Şafii veya Süfyan es-Sevri'nin de söylemiş olabileceğine yönelik ifadelerine³⁹⁷ de şiddetle karşı çıkmaktadır. Bu ifadelerin şariat ilimlerini tahkik edenlere karşı açık bir iftira ve aldatma olduğunu kaydetmektedir. Dalaletle düşmüş felsefecilerin sözlerinin Resul'ün veya İbn Arabi'nin zikrettiği imamlardan birisinin sözleriyle uyumlu olmasının mümkün olmadığını belirtmektedir. Bu şekilde İbn Arabi'nin Allah'a, Resul'üne ve selefe karşı yalancı olduğu sonucuna varıldığını ifade etmektedir.³⁹⁸

İbnü'l-Ehdel, İbn Arabi'nin bu sözlerinin dışında vahdet-i vücud görüşü, alemin kıdemi ve ezeliyeti, Allah'ın ilminin cüziyyatı kapsamadığı iddiası, cismani haşrin, hissi azabın ve sonsuzluğunun inkarı gibi görüşlerinin İbn Sina ve Farabi gibi İslam filozoflarından alındığını kaydeder. İbnü'l-Ehdel'e göre İbn Arabi bu görüşleri daha da aşırıya kaçacak şekilde benimsemektedir. Bu şekilde o İslam'a ve şariatın zâhir ve bâtınına muhalefet etmektedir.³⁹⁹ İbnü'l-Ehdel, Gazali'nin İbn Sina, Farabi gibi İslam felsefecilerinin itikatlarını yirmi maddede ele aldığını belirtir. Gazali bu meselelerden on yedisini bidat olarak değerlendirirken, üç meselede filozofları tekfir etmiştir.⁴⁰⁰ Bu üç mesele; cismani haşrin inkarı, sevap ve cezanın ruhlar için olduğu iddialarıyla şeriatı inkar etmeleri, Allah'ın cüz'iyatı bilemeyeceği, yalnızca külliyyatı bildiğini öne sürmeleri, alemin kıdemi ve ezeliyeti iddiasında bulunmalarıdır.⁴⁰¹ İbnü'l-Ehdel, İbn Arabi'nin de filozofların bu itikatlarını benimsediğini hatırlatarak İbn Arabi'nin küfre düştüğünü savunmaktadır.

İbnü'l-Ehdel, İbn Arabi ve mezhebine ilişkin bu değerlendirmesinden sonra İbn Arabi'nin bazı görüşlerini kendi eserlerinden doğrudan nakillerle ortaya koymuş

³⁹⁷ İbnü'l-Arabi, **Fütuhât**, I, s. 77-78; İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 631.

³⁹⁸ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 631-632.

³⁹⁹ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 632-633.

⁴⁰⁰ Bkz. Ebû Hamid Huccetülislam Muhammed b. Muhammed Gazzali, **Tehafütü'l-felasife**, Beyrut, Dârü'l-Meşrik (Dar el-Machreq), 1990.

⁴⁰¹ Gazali, **el-Münkız mine'd-dalâl**, çev. Hilmi Güngör, Ankara, Marif Vekaleti, 1960, s. 35-36; İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 751.

ve bu görüşlerin şeriate aykırı olduğunu belirtmiştir. Ardından İbn Arabi'yi tekfir eden bazı alimlerin fetvalarına yer vermiştir. Son olarak da İbn Arabi hakkında tevakkuf eden veya ona övgüde bulunanlara ilişkin bir değerlendirmeye gitmiştir. İbn Arabi'nin eleştirilen görüşlerinden birincisi vahdet-i vücûddur.

3.2.1- Vahdet-i Vücûd

İbnü'l-Ehdel, vahdet-i vücûdu hâlık ve mahlukun birliği olarak açıklamaktadır. İbn Arabi'nin alem ve diğer her şeyi Allah olarak gördüğünü ve bunun tevhidin özü olarak kabul ettiğini belirtmektedir. İbnü'l-Ehdel'e göre İbn Arabi, her mevcudu Hak olarak görmektedir. Şer olan şeylerin mutlak yokluk olduğu ve küfrün, batılın, yalanın bir varlığı bulunmadığı görüşündedir.⁴⁰² İbnü'l-Ehdel vahdet-i vücûd düşüncesini İbn Arabi'nin mezhebinin aslı olarak görür. İbn Arabi'yi vahdet-i vücûd düşüncesini benimseyenlerin lideri olarak kabul eder. Ona göre İbn Arabi, bu itikadı Batını mutasavvıfların mezhebinden ve “Vahdet Hakkın, kesret bâtılın delilidir” sözünden almıştır.

İbnü'l-Ehdel'e göre İbn Arabi, Cüneyd b. Muhammed (ö. 297/909), Sehl b. Abdullah et-Tüsteri (ö. 283/896) ve İbrahim b. Havvâs(ö. 291/904) gibi muhakkik sûfîlerin “Tevhid, kadimi hâdislerden ayırmaktır”⁴⁰³ kaidesini kabul etmeleri, Rab ve kulu birbirinden ayırmaları sebebiyle tevhidi bilmeden öldüklerini öne sürmektedir. İbnü'l-Ehdel İbn Arabi ve takipçilerinin bu sözü, hadesin düşürülmesi kıdemin ispatı şeklinde tahrif ettiklerini kaydeder. Hadesin düşürülmesinin akli, hissi ve şer'i olarak doğru olmadığını ifade eder. İbn Arabi'nin ittihad düşüncesinin putlara, ağaca, taş, güneşe, buzağıya tapanların Allah'a tapmış oldukları anlamına geldiğini belirtir.⁴⁰⁴

İbnü'l-Ehdel, vahdet-i vücûd düşüncesinde olanların emir ve iradenin aynı anlama geldiğini öne sürdüklerini belirtmektedir. İbnü'l-Ehdel'e göre İbn Arabi, Allah'ın emrinin iradesine muvafık olduğu ve ikisinin hükümlerinin eşit olduğu görüşündedir. Bu sebeple kimse Allah'ın emrine karşı gelmemiştir.⁴⁰⁵ İbnü'l-Ehdel,

⁴⁰² İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 632.

⁴⁰³ Kuşeyri, **Risale**, s. 97-98.

⁴⁰⁴ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 634.

⁴⁰⁵ İbnü'l-Arabi, **Fütuhât**, XII, s. 150.

İbn Arabi'nin bu yaklaşımını müşriklerin "Allah dileseydi şirk koşmazdık."⁴⁰⁶ sözüne benzetmektedir. Müşrikler Allah'ın emrini terk etmiş ve iradesine tutunmuşlardır. Allah'ın emri iradesinden ayırdır. Çünkü Allah bütün kainat için mürididir. Ancak bütün irade ettikleri için emredici değildir. Kulun emre ittiba etmesi gerekir, emir geldikten sonra iradeye tutunulmaz. İbnü'l-Ehdel, bu konuda Ehl-i Sünnetin icması olduğunu belirtmektedir.⁴⁰⁷ İbnü'l-Ehdel'e göre İbn Arabi de müşriklerin izinden gitmiştir. "Rabbın sadece kendisine ibadet etmenizi emretti(kazâ)."⁴⁰⁸ ayetini kendi mezhebine göre tahrif etmiştir. "Kazâ" lafzını takdir etti, hükmetti(kaddera, hükime) anlamı vermiştir.⁴⁰⁹ Bir şey hakkında hüküm verildiğinde onun hilafına bir şeyin gerçekleşmeyeceğinden hareketle, putlara tapanların da Allah'a kulluk etmiş olduklarına hükmetmiştir. İbnü'l-Ehdel İbn Arabi'nin bu ifadelerini destekleyen sözlerini Fusus'dan nakletmektedir. Bu ifadelerden bazıları; "Kaza hükmetmektir. Arif hem kime ibadet edildiğini hem de söz konusu şeyin hangi surette ortaya çıkıp kendisine ibadet edilmeye yol açtığını bilir...O halde neye ibadet edilirse edilsin aslında Allah'tan başkasına ibadet edilmemiştir..."⁴¹⁰ şeklindedir.⁴¹¹

İbnü'l-Ehdel, İbn Arabi'nin alemin hakikatini inkar ettiği düşüncesindedir. İbn Arabi, Alemin Allah'ın gölgesi olduğu ve bu sebeple gerçek bir varlığa sahip olmayıp hayal ürünü olduğunu ifade etmektedir. Hayal, hakikatte öyle olmadığı halde alemin Haktan ayrı, kendi varlığını sürdüren bir şey gibi gözükmesidir. Gerçek varlık, zatı ve

⁴⁰⁶ En'am, 148.

⁴⁰⁷ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 635; Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisaburi Vahidi, **el-Vasit fi tefsiri'l-Kur'âni'l-mecid**; thk. Adil Ahmed Abdülmevcud... [ve öte.], Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994, II, s. 334; Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesud el-Begavi **Tefsirü'l-Begavi: Meâlimü't-tenzîl**, thk. Halid Abdurrahman el-Ak, Mervan Süvâr, Beyrut, Dârü'l-Marife, 1987/1407, II, s. 139.

⁴⁰⁸ İsra, 23

⁴⁰⁹ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 635.

⁴¹⁰ İbnü'l-Arabi, **Fusûs**, s. 66-67, İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 650-652.

⁴¹¹ Bu konuyla ilgili bir değerlendirme için bakınız. Mehmet Ali Ayni, **Şeyh-i Ekber'i Niçin Severim**, Haz. H. Rahmi Yananlı vd. İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2012, s. 57-58.

hakikatı bakımından sadece Allah'tır.⁴¹² İbnü'l-Ehdel'e göre İbn Arabi bu şekilde vahdet-i vücudu ispat etmeye çalışmaktadır.

3.2.2- Firavun'un İmanı

İbn Arabi'nin eleştirilen görüşlerinden birisi de Firavun'un imanı meselesidir. İbnü'l-Ehdel, Fusus Musa Fassı'ndan İbn Arabi'nin bu konudaki düşüncelerini aktarmaktadır.⁴¹³ İbnü'l-Ehdel'e göre İbn Arabi, bu ifadeleriyle Firavun'un imanına, günahlarından arınmış olarak, son anında İslam üzere öldüğüne hükmetmiş, ona övgülerde bulunmuş ve bu görüşünü sonradan bütün kafirlerin mümin olarak öldükleri şeklinde genişletmiştir.⁴¹⁴ İbnü'l-Ehdel, İbn Arabi'nin bu görüşünün hem icmaya muhalefet hem de Kuran'daki Firavun'un tekfiriyle ilgili ayetleri inkar anlamına geldiğini ifade etmektedir. İbn Arabi'yi en büyük Allah düşmanlarından saymaktadır.⁴¹⁵

3.2.3- Hatm-i Velayet

İbnü'l-Ehdel, İbn Arabi'nin Hz. Musa'nın dağdan döndüğünde İsrailoğullarının buzağıya taptığını görünce sabırsız davranarak kardeşi Harun'u sakalından tutup çekmesi⁴¹⁶ ve Hz. İbrahim'in gördüğü rüya üzerine oğlunu kurban etmeye çalışmasına⁴¹⁷ ilişkin sözlerini nakleder. İbn Arabi'nin bu ifadeleriyle Hz. Musa'yı acelecilik ve olgun olmamakla, Hz. İbrahim'i de rüyasını tabir etmesi gerekirken zahiri anlamını dikkate alması sebebiyle vehim, gaflet ve şuursuzlukla itham ettiğini belirtir. Peygamberler hakkında bu tür sözlerin söylenemeyeceği, onların rahmet ve hidayet üzere olduklarını kaydeder. Peygamberlerin rüyalarının hak olduğu, rüyalarında vehmin olamayacağı konusunda ümmetin icmasının bulunduğu ve

⁴¹² İbnü'l-Arabi, **Fusûs**, s. 106-108; İbnü'l-Arabi, **Fütuhât**, I, s. 366.

⁴¹³ İbnü'l-Arabi, **Fusûs**, s. 227-232;

⁴¹⁴ Bkz. Ebu'l-Alâ Afîfî, **Fusûsu'l-Hikem Okumaları İçin Anahtar (et-Ta'likât alâ Fusûsi'l-hikem)**, Çev. Ekrem Demirli, İstanbul, İz Yayıncılık, 2000, s. 442-444.

⁴¹⁵ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 641-643.

⁴¹⁶ İbnü'l-Arabi, **Fusûs**, s. 211.

⁴¹⁷ İbnü'l-Arabi, **Fusûs**, s. 86.

Müminlerin Hz. İbrahim'in hak olduğunu bilmeden gördüğü bir rüya ile oğlunu boğazlamaya kalkıştığını zannetmelerinin helal olmayacağını belirtir. Ona göre İbn Arabi, Allah'ın Halili olan Hz. İbrahim'i bilmediği şeyi bildiğini iddia etmekle suçlamaktadır.⁴¹⁸

İbn Arabi, Peygamberimizin peygamberliği tek bir tuğlanın eksik olduğu duvara benzetmesini, iki tuğla eksikliği kabul eder. Son velinin bu eksikliği altından ve gümüşten iki tuğla olarak gördüğünü belirtir. Eksik olan altın tuğlanın yerini son velinin, gümüş tuğlanın yerini ise Peygamberin aldığını ifade etmektedir. Ona göre gümüş tuğla şeriatin zahirine, altın tuğla ise bâtına işaret etmektedir. O, bu ifadelerine son velinin bilgileri Allah'tan aracısız olarak, Peygamberin ise melek aracılığıyla aldığını,⁴¹⁹ son velinin şariat ahkâmını öğrenmek için Nebiye muhtaç olmadığını ve keşf yoluyla zayıf hadisleri bildiğini ekler.⁴²⁰ İbnü'l-Ehdel, İbn Arabi ve ashabının İbn Arabi'nin hâtemü'l-evliyâ olduğu iddiasında olduklarını ve veliyi peygamberden efdal kabul ettiklerini belirtir. Onların bu yalanlarıyla sapma ve saptırma batağına düştüklerini ifade eder.⁴²¹

3.2.4- Azabın Hakikatini İnkâr

İbnü'l-Ehdel'e göre cehennem ve azabın hakikatini inkar, İbn Arabi'nin görüşlerindendir. İbnü'l-Ehdel, İbn Arabi'nin övgüye değer olanı vâidin değil vadin yerine getirilmesine bağlayarak azabın hakikatini inkar ettiğini ifade eder ve konuyla ilgili bir beyitini nakleder. Bu beyitte, “azb” kelimesinin sözlük anlamlarından birisinin tatlılık olması nedeniyle Cehennem ehlinin Cennet ehlinen farklı bir nimet içerisinde olacakları ifade edilmektedir.⁴²²

⁴¹⁸ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 638-639.

⁴¹⁹ İbnü'l-Arabi, **Fusûs**, s.48-49;

⁴²⁰ İbnü'l-Arabi, **Fütuhât**, I, 434-436, VII, s. 406; İbnü'l-Arabi, **Fusûs**, s.147. Ayrıca bkz. Affî, **et-Ta'likât**, s. 96-97.

⁴²¹ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 640-641, 656.

⁴²² İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 659-660; İbnü'l-Arabi, **Fusûs**, s. 95. Ayrıca bkz. Affî, **et-Ta'likât**, s. 188-189.

Avni Konuk bu beyiti şu şekilde açıklamaktadır. Ehl-i sünnete göre ıstılaḥi anlamdaki elem olan azab, ebedidir. Ancak, Allah'ın rahmetinin gazabını geçmiş olması gereğince ıstılaḥi anlamdaki azab baki olmasına rağmen cehennem ehli elem duymazlar. Aksine lezzet duyarlar. Onlar için lezzet ve elem bir arada bulunur. Ancak onların nimetlenmeleri cennettekilerden farklıdır. Çünkü onlara hem kafirlere hem de müslümanlara şamil olan rahmetle muamele edilmektedir. Cennettekilerin rahmeti ise rahimdir ve bu onlara hasır.⁴²³

İbnü'l-Ehdel, İbn Arabî'nin Hud kıssasıyla ilgili olarak "O, hemen istediğiniz rüzgardır, içinde acı bir azap vardır."⁴²⁴ ayetindeki azap rüzgarını; tat olarak yorumladığını,⁴²⁵ benzer ifadeleriyle cehennem nimetini cennet nimeti ile aynı kılarak tekrar ettiğini belirtmektedir. İbn Arabî'nin "Günahkarları cehenneme sevkederiz."⁴²⁶ ayetiyle ilgili Hud Fassındaki ifadelerini⁴²⁷ nakletmektedir.⁴²⁸ İbnü'l-Ehdel, buradaki yorumların ayetlerin anlamlarını tahrif ettiğini ve Cebriyye mezhebinin görüşlerini içerdiğini ifade eder. İbn Arabî'nin bu sözleri dışında hiçbir görüşü olmasa bile bu sözlerinin onun tekfiri için yeterli olacağını belirtir. İbnü'l-Ehdel'e göre İbn Arabî, vâidi ve azabın hakikatini inkar düşüncesini Batıniler ve felsefecilerden almış, vahdet-i vücûd düşüncesiyle onları da aşmıştır.⁴²⁹

İbnü'l-Ehdel, İbn Arabî'nin bu sözlerini Davud-i Kayserî (ö. 751/1350)⁴³⁰, Abdürrezzak Kâşânî (ö. 730/1329),⁴³¹ Müeyyidüddîn b. Mahmûd b. Sâid el-Cendî (ö.

⁴²³ Avni Konuk, **Fususü'l-Hikem tercüme ve şerhi**, I, s. 519-521.

⁴²⁴ Ahkaf, 24.

⁴²⁵ İbnü'l-Arabî, **Fusûs**, s. 115.

⁴²⁶ Meryem, 86.

⁴²⁷ İbnü'l-Arabî, **Fusûs**, s. 113-114.

⁴²⁸ Ayrıca bkz. Afîfî, **et-Ta'likât**, s. 217-225.

⁴²⁹ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 660-662.

⁴³⁰ Şerefeddin Davud b. Mahmûd b. Muhammed Davud-i Kayserî, **Matlau husûsi'l-kilem fî meânî Fusûsi'l-Hikem = Şerhü'l-Hikemi'l-Ataiyye**, tsh. Muhammed Hasen es-Saidi, Kum, Menşuratu Envari'l-Hüda, 1416, I, II.

⁴³¹ Kemâleddin Abdürrezzâk b. Ahmed Kâşânî, **Şerhu ala Fususi'l-hikem**, Kahire, Mustafa el-Babî el-Halebi, 1966/1386.

691/1292 [?])⁴³² gibi Fusus şarihlerinin de tevil etmediklerini belirtir. Aksine İbn Arabî'nin ifadelerini mezheplerine göre yorumladıklarını kaydeder. Hatta örnekler, şiirler getirerek bu görüşleri pekiştirdiklerini ve İbn Arabî'den de ileri gittiklerini ifade eder. İbnü'l-Ehdel örnek olarak Davud-i Kayserî'nin şerhinden voidle ilgili bir bölümü alıntılar. ⁴³³

İbnü'l-Ehdel, Kurtubî'den, (ö. 671/1273) azabın kesilmesine ilişkin görüşleri ve Ehl-i Sünnetin cehennem ehlinin ebedi olarak orada kalacaklarına dair icmasını nakletmektedir. Kurtubî, bütün kafirler, inkarcılar ve şeytanların cehennemden çıkarılıp cennete koyulacağını söyleyenlerin hataya düştüklerini ifade etmektedir. Bu kişilerin böyle bir şeyin Allah'ın gazap sıfatının yok olmasıyla aklen caiz olduğu görüşünde olduklarını belirtir. Bu görüşün rahmet sıfatının yok olmasını da aklen caiz kıldığının onlara hatırlatılması gerektiğini ifade eder. Böylece peygamberler cehenneme konulup azap edilirler. Bu görüş “Bu onlara ardı kesilmez bir lütuf olarak verilmiştir.”⁴³⁴ ayetine ve “Deve iğne deliğinden geçmedikçe cennete giremezler.”⁴³⁵ gibi ayetlere göre de geçersizdir.⁴³⁶

İbnü'l-Ehdel, cennet nimetlerinin ve cehennem azabının fena bulmasının Cehm b. Safvan ve tabilerinin görüşü olduğunu⁴³⁷ kaydeder. İbn Arabî ve takipçilerinin bu açıdan ve takdiri kulların icbarı olarak görmeleri, kulların inkarları ve günahları sebebiyle asi olmadıklarını öne sürmeleri, sıfatları nefyetmeleri (ta'til) ve Allah'ın her şeyin aynı olduğunu iddia etmeleri yönlerinden Cehmi olduklarını ifade eder.⁴³⁸

⁴³² Müeyyidüddin Cendi, **Şerhu fususi'l-hikem**, trc. Seyyid Celâleddîn Âştiyânî, Meşhed, Danişgah-ı Meşhed, 1982.

⁴³³ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 663-665; Davud-i Kayserî, **Matlau husûs**, I, s. 434-436.

⁴³⁴ Hud, 108.

⁴³⁵ Araf, 40.

⁴³⁶ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 665-666; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr Kurtubî, **et-Tezkire fî ahvâli'l-mevta ve umurü'l-ahire**, Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1985/1405, s. 507.

⁴³⁷ Ebü'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b. İsmail b. İshak Eş'ari, **Makalatü'l-İslâmiyyin ve İhtilafü'l-musallin**, tsh. Hellmut Ritter, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1963, s. 148-149, 164, 474, 542.

⁴³⁸ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 666.

İbnü'l-Ehdel, ehl-i ittihadın önde gelenlerinden saydığı İbnü'l-Farız'ın Kaside-i Taiyye'sinden bazı beyitleri aktarmaktadır. Bu beyitlerin⁴³⁹ ittihad inancını teşvik ettiğini belirtmektedir. Bu beyitlerde ayrıca Allah'tan başka şeylere ibadet edenler de doğru yolda kabul edilmiş ve Allah'a ibadet etmiş sayılmışlardır. İbnü'l-Ehdel bu kasidelerin okunmasıyla ilgili çeşitli hükümler vermektedir.⁴⁴⁰

3.2.5- Tevil - Tenzih - Teşbih

İbnü'l-Ehdel, İbn Arabi'nin görüşlerinden birinin de Allah'ın sıfatlarını nefyetmesi olduğunu kaydeder. İbnü'l-Ehdel'e göre İbn Arabi, Allah'ı cevher ve suret olarak vasıflandırmıştır. Allah'ın irade ve ihtiyarla değil zorunlu olarak fail olduğunu ifade etmiştir. Mahlukatin kişilik ve vasıflarının farklılaşmasının da Allah'ın fiiliyle değil mahlukatın istidatlarına göre olduğunu öne sürmüştür.⁴⁴¹

İbnü'l-Ehdel, İbn Arabi ve takipçilerinin "Ben kulumu sevdiğimde onun gören gözü, işiten kulağı olurum"⁴⁴² hadisini tevil etmeden zahiri anlamı ile kabul ettiklerini ifade eder. Onların kulların Allah'ın sıfatlarıyla vasıflanmasını caiz gördükleri, bu sebeple teşbih ve ittihada düştüklerini belirtir. Bu hadisin tevil edilmesi gerektiğine ve kulların Allah'ın sıfatlarıyla vasıflanmasını caiz görenlerin tekfirine ilişkin Kuşeyri, Zerkeşi gibi alimlerin görüşlerini hatırlatır.⁴⁴³ İbn Arabi'nin ise kendisini Kur'an veya peygamber sözü bile olsa nakillerle kayıtlandırmadığını, müteşabih ayet ve hadislerle özel bir ilgi göstererek zahiri anlamlarını esas aldığını kaydeder. Bunun dalalet ve sapkınlık ehlinin tavrı olduğunu belirterek bu görüşünü ayet ve hadislerle delillendirir.⁴⁴⁴

⁴³⁹ İbnü'l-Farız, **Taiyye**, s. 136, 164, 166, 198, 254-255, 258.

⁴⁴⁰ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 668-673.

⁴⁴¹ Avni Konuk, **Fususu'l-Hikem tercüme ve şerhi**, I, s. 519-521; İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 647-648.

⁴⁴² Buhari, **Rikak**, 38.

⁴⁴³ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, I, s. 444-447; Kuşeyri, **et-Tahbir**, s. 93-94; Zerkeşi, **Teşnifü'l-mesami'**, IV, s. 931-932.

⁴⁴⁴ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 647-649.

İbnü'l-Ehdel'e göre İbn Arabi nasları tahrif ve tevil ederken Batınilerin izinden gitmiştir. İbnü'l-Ehdel İbn Arabi'nin bu konuda iki yol izlediğini belirtir. Bunlardan birincisi, müteşabih bir ayeti delil getirerek kendi batıl görüşünü ispat etmeye çalışmasıdır. Örneğin, “O işiten ve görendir.”⁴⁴⁵ ayetini ve Allah Adem'i kendi suretinde yaratmıştır anlamındaki hadisi Allah'ın bir sureti olduğunu ispat etmek için kullanmıştır.⁴⁴⁶

İbn Arabi'ye göre “Tenzih edilen Hak, teşbih edilen yaratılmıştır. Yaratılan her şeyde Hakkın zuhuru vardır. Bu sebeple Hak her anlamda görünen olduğu gibi her anlayıştan da gizli kalandır. Gizli kalmadığı tek anlayış “alem Hakkın sureti ve hüviyetidir” diyen insanın anlayışıdır.”⁴⁴⁷ İbnü'l-Ehdel, İbn Arabi'nin bu ve buna benzer ifadelerini, onların ittihad ve teşbih itikatlarının delili olarak değerlendirmektedir.

İbn Arabi'ye göre tenzih ve teşbih Allah'ı sınırlama anlamına gelmektedir. Tenzih ve teşbihi birlikte kabul edenler ona göre doğru yoldadır. Çünkü Allah aynı ayette tenzih ve teşbihi birleştirmiştir. “O'nun benzeri yoktur.” tenzih, “O işiten ve görendir.”⁴⁴⁸ teşbihtir. İbn Arabi bu ayette, Allah'ın kendisini hem tenzih hem de teşbih ettiğini ifade ederek bu ayeti Hak tenzih ve teşbihin birleştirilmesidir⁴⁴⁹ şeklinde tevil etmiştir.⁴⁵⁰ İbnü'l-Ehdel bu bölümleri İbn Arabi'nin teşbih itikadında olduğunu göstermek üzere naklettiğini belirtmektedir.

İbnü'l-Ehdel'e göre İbn Arabi'nin nasları tahrif ve tevil etmesindeki ikinci yol; müteşabihatı, muhkemi tahrif etmede araç olarak kullanması ve müşterek lafızları, hamlinin caiz olmadığına icma olan manalara yormasıdır.⁴⁵¹ İbnü'l-Ehdel bu iddiasını desteklemek üzere İbn Arabi'nin eserlerinden nakillerde bulunur. İbn Arabi ve taifesinin, işiteni hayrete düşürecek ve tekfir edilmelerine neden olacak şekilde

⁴⁴⁵ Şura, 11.

⁴⁴⁶ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 644-645.

⁴⁴⁷ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 635-636; İbnü'l-Arabi, **Fusûs**, s. 62, 75.

⁴⁴⁸ Şura, 11.

⁴⁴⁹ Ayrıca bkz. Afîfî, **et-Ta'likât**, s. 105-114.

⁴⁵⁰ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 646; İbnü'l-Arabi, **Fusûs**, s. 63-64.

⁴⁵¹ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 650-651.

Kur'an'ı tahrif ettiklerini belirtir. Batınilerin görüşlerinde ve inançlarında bile bunların benzerinin bulunmadığı iddiasındadır.⁴⁵²

İbnü'l-Ehdel, İbn Arabi ve takipçilerine karşı tavizsiz bir tutum sergilemektedir. O, İbn Arabi ve taifesinin tekfir edilmesi gerektiği konusunda ısrarcıdır. Ehl-i sünnet alimlerinin onlar hakkındaki fetvalarına yer vererek bu konudaki haklılığını ortaya koymaya çalışmıştır. Ayrıca İbn Arabi'nin dini durumu konusunda tevakkuf eden veya İbn Arabi'den övgüyle söz eden bazı isimleri de nakletmiş ve bu kişilerin mazur görülebileceği durumları ortaya koymuştur.

3.2.6- İbn Arabi'nin Tekfiri

İbnü'l-Ehdel, İbn Arabi'nin dini durumuna ilişkin Mısır ve Şam ulemasından fetva istendiğini belirtmektedir. Hakkında fetva istenen meseleler genellikle Fusûsu'l-Hikem'de yer alan konular üzerine olmuştur. İbnü'l-Ehdel fetvası istenen meselelerden bir örneğe yer verir.

Bu örnekte; İbn Arabi'nin Fusûs'u rüyasında peygamberin rızasını alarak yazdığını⁴⁵³ ifade etmesine atıfla, büyük bir bölümü kitap ve sünnete aykırı hususlardan oluşan bu eserin nasıl Peygamberin rızasıyla yazılmış olabileceği sorgulanır. Bu amaçla şeriate muhalif görülen bazı Fusus bölümleri alıntılanmıştır.⁴⁵⁴ Hakkında soru sorulan bu kısımlar İbn Arabi'nin Hakk'ı teşbihi, putlara ibadet edenlerin de Allah'a ibadet etmiş sayılması, vaîdin inkarı olarak yorumlanmış sözleridir. Ayrıca İbn Arabi'nin alıntılanan bu sözlerine itikad edenlerin veya karşı çıkmayanların durumu hakkında fetva istenmiştir.⁴⁵⁵

İbnü'l-Ehdel bu sorulara karşılık Muhammed b. İbrahim b. Sadullah b. Cema'a el-Hamevi (ö. 733/1332), İbn Teymiyye, Şemseddin Cezeri (ö. 711/1311), Ömer b.

⁴⁵² İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 65-658; İbnü'l-Arabi, **Fusûs**, s. 64-68, 222; İbnü'l-Arabi, **Futuhât**, I, s. 329-331.

⁴⁵³ İbnü'l-Arabi, **Fusûs**, s. 19.

⁴⁵⁴ İbnü'l-Arabi, **Fusûs**, s. 26, 66, 75, 113-114, 125.

⁴⁵⁵ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 677-678; Takıyüddin Ahmed İbn Teymiyye, **Mecmûu'l-Fetâvâ**, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım, Medine, Mecmau el-Melik Fahd, 1425/2004, II, s. 121.

Ebi'l-Haram Zeynüddin Kettânî (ö. 738/1337), Ali b. Yakup b. Cibril Nureddin el-Bekri (ö. 724/1323), İsa b. Mesud ez-Zevavi el Maliki'nin (ö. 743/1342) fetvalarını nakletmiştir. İbnü'l-Ehdel, ayrıca bu kişilerin hayatları ve ilmi durumlarına ilişkin bilgiler vermektedir. Zikredilen bu isimlerin zamanlarının imamları olduklarını belirterek fetvalarının kıymetine işaret etmiştir.⁴⁵⁶

Bu fetvalarda, İbn Arabi'nin nakledilen sözleri bidat, dalalet ve küfür olarak nitelenmiştir. Bu taifenin küfrünün, Yahudi ve Hristiyanların küfrünü de aştığı belirtilmiştir. Bu görüşleri ihtiva eden bütün metinlerin yok edilmesi gerektiği ve bu tür sözlerden yüz çevirmenin farz olduğu ifade edilmiştir.

İbnü'l-Ehdel, fetvalarına yer verdiği kişiler arasında en geniş kısmı İbn Teymiyye'ye ayırmıştır. Mecmû'u'l-Fetâvâ'dan ilgili kısımları nakletmiştir.⁴⁵⁷

İbn Teymiyye, fetvası istenen meselelerin İslam şeriatinin yanında Yahudi ve Hristiyanlar açısından da tartışmasız küfür olduğunu belirtir.⁴⁵⁸ İbn Teymiyye, Fusus'dan birçok alıntı yapmaktadır.⁴⁵⁹ İbn Teymiyye'ye göre İbn Arabi, ittihad iddiasında bulunmakta, teşbihe düşmekte, Firavun'u imanlı ve ariflerden bir kimse saymakta, putlara ibadeti Allah'a ibadet kabul etmekte ve Kur'an'ı kendine göre tevیل etmektedir.

İbn Teymiyye, İbn Arabi ve tarftarlarını Bâtınlilikle itham eder. Onlar Batını Karmatiler ve İsmailiyye gibi ilhada düşmüşlerdir. İbn Teymiyye'ye göre her iki taife de itikatlarını gizlemişlerdir. İbn Arabi ve taifesinin müslümanlara zararı, yol kesiciler ve Tatar(Moğollar)'dan fazladır. Zira bunlar Müslümanların yalnızca mallarını almakta, dinlerine bir zarar vermemektedir. İbn Teymiyye, İbn Arabi ve taraftarlarının Müslümanlara karşı Moğolların galip gelmesini istediklerini savunmaktadır. İttihadiyye itikadında olanların katlini vacip görmektedir.⁴⁶⁰

İbnü'l-Ehdel, farklı alimlerce verilen fetvaları naklettikten sonra kendi görüşünü ortaya koyar. İbn Arabi'nin sözlerinin apaçık küfür olduğunu belirtir.

⁴⁵⁶ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 679-700.

⁴⁵⁷ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 681-692; İbn Teymiyye, **Mecmû**, II, s. 121-133.

⁴⁵⁸ İbn Teymiyye, **Mecmû**, II, s. 122.

⁴⁵⁹ İbnü'l-Arabi, **Fusus**, s. 26, 62, 66, 74-77, 118-120, 211-212, 221, 230-231.

⁴⁶⁰ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 691-692; İbn Teymiyye, **Mecmû**, II, s. 132-133.

Onların kitaplarını okuyarak İbn Arabi ve tabilerinin mezheplerinin aslının ne olduğuna ve vahdet-i vücûd düşüncesinin imkansızlığına ulaştığını ifade eder. İbn Arabi ve tabilerinin, vahdet-i vücûd düşüncesini alemin kıdemi ve Cebriyye mezhebine bağladıklarını ifade eder. Teşbih, tecsim, lahut ve nasutun ittihadına hatta bütün mahlukatın ittihadına cevaz vererek Hristiyanların ittihadının da ötesine geçtiklerini, putlara tapanları Allah’a tapmış kabul ettiklerini savunur. İbn Arabi’nin bunlara benzer pekçok itikadı olduğunu belirtir. İbn Arabi’nin mezhebinin bütün dalâletleri kapsadığını, çünkü onun mezhebinin kaidesinin bütün inanç şekillerini tasvip etmek olduğunu belirtir. İbnü’l-Ehdel’e göre İbn Arabi bu görüşünü Mutezili Ubeydullah b. Hasan el-Anberî (ö. 168/784) ve Cahız (ö. 255/869)’dan aldığı her müctehid usuliddine ait konularda bile isabet etmiştir kaidesine⁴⁶¹ dayandırmaktadır.⁴⁶²

İbnü’l-Ehdel’e göre İbn Arabi’nin mezhebi, bidat mezheplerinin birleşiminden meydana gelmiştir. İbn Arabi teşbih ve tecsim görüşünü Zahiri Haşviyye’den almıştır. Kuran ve nasları vücuh ve zevahire göre tahrifi Karmati İsmailiyye’den almıştır. Hulul ve İttihad düşüncesini Hristiyanlardan almış, onların da ilerisine taşımıştır. Alemin kıdemi iddiası, cismani haşrın, ahirette hissi azabın ve sonsuzluğunun, Allah’ın cüziyyatı bilmesinin inkarı felsefecilerden alınmıştır.⁴⁶³ İbn Arabi sûfîlere müntesip olsa bile hakikatte ne sûfîyyeden ne de fukahadandır. O; filozof, Haşvi, Kerrami, Kaderi, Cebri, Cehmi, Mürcii, Bâtîni, zındık, mülhîd ve muattıldır.⁴⁶⁴

İbnü’l-Ehdel, açıkça küfre düştükleri kesin olarak ortaya çıkmasına rağmen İbn Arabi’nin mezhebini tasdik eden ve onların İslam dinine muhalif olmadığını iddia eden

⁴⁶¹ “Câhız, usul konularında tek bir gerçek bulunmakla birlikte tıpkı fûrû konularında olduğu gibi hata eden müctehidin -hatta inceleme ve araştırma yapmak kaydıyla diğer din mensuplarının- mâzur olup günahkâr sayılmayacağı görüşündedir. Ubeydullah b. Hasan el-Anberî, fûrû konularında olduğu gibi aklî konularda da belirli bir gerçek olmadığı ve her müctehidin musib olduğu kanaatindedir.” Bkz. H. Yunus Apaydın, “Hata”, **DİA**, XVI, s. 442; Kadî İyaz, **Şifa**, III, s. 474-475; İbn Teymiyye, **Mecmû**, XIII, s. 125.

⁴⁶² İbnü’l-Ehdel, **Keşfü’l-gıtâ**, II, s. 730-731. Ayrıca bkz. İbnü’l-Ehdel, **el-Lüm’a**, s. 76.

⁴⁶³ İbnü’l-Ehdel, **Keşfü’l-gıtâ**, II, s. 731.

⁴⁶⁴ İbnü’l-Ehdel, **Keşfü’l-gıtâ**, II, s. 734-735.

kişilerin de onlar gibi kafir ve mürted olduklarını kaydeder. İbn Ehdel dönemindeki fukahanın, Şafii olmakla birlikte İbn Arabi'nin görüşlerine katılan kişilerin, onların mezhebinden, hulul, ittihad, teşbih, tecsim ve Peygamberin şeriatine muhalefet eden her şeyden teberri etmeleri şartıyla tevbelerin kabul edilebileceği yönünde fetva verdiklerini kaydetmektedir. İbnü'l-Ehdel ise onların mezhebi kalbine yerleşen, kitaplarına hakim olan, tevbesine sadık olmadığına dair emareler ortaya çıkan ve sünnete tabi olmayan kişilerin tevbelerin kabul edilmeyeceği görüşündedir. Bu hususta farklı alimlerden görüşler nakletmektedir.⁴⁶⁵

İbnü'l-Ehdel, müslümanları İslam'ın dışına çıkaran inanç ve davranışlara, kafir olan bazı inanç gruplarına ve İslam'a mensup olduğunu iddia eden bazı kesimlerin tekfiri ile ilgili meselelere değinmektedir. Burada zikredilen meselelerin aynı zamanda İbn Arabi ve takipçilerinin itikatlarından olduğuna işaret etmektedir. Bu kısımda Nevevi ve Kadı İyaz'ın eserlerinden yararlanılmıştır. İbn Arabi takipçilerini mürted sayan İbnü'l-Ehdel, bir kişinin mümin kabul edilebilmesi için başka bir ihtimale hamledilemeyecek şekilde Allah'ın varlığına, birliğine ve Resul'üne iman ettiğini ikrar etmesi gerektiğini belirtir.⁴⁶⁶

Müslümanları dinden çıkaran inanç ve fiillerden bazıları şunlardır. Alemin kıdemine veya yaratıcının hudusuna inanan, Allah hakkında icma ile sabit olan şeyleri inkar eden veya Allah'tan nefyedilen şeyleri O'na nispet eden kişiler kafir olur. Allah'ın Resuller gönderdiğini ya da herhangi bir peygamberin nübüvvetini, Kuran'dan bir ayeti inkar eden ya da Kuran'a kasten kelime ekleyen ve onun Kuran'dan olduğuna inanan, peygamberlere küfür eden ve bunu hafife alan, haramı helal helali haram sayan, üzerinde icma olan vacibi inkar eden kişiler bu meselelerin zarurati diniyyeden olduğunu bilerek inkar ederlerse tekfir edilirler. Müslümanların çoğunluğu gibi bu meselelerin zarurati diniyyeden olduğunu bilmiyorsa tekfir edilmezler.⁴⁶⁷

⁴⁶⁵ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 732-734.

⁴⁶⁶ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 865-873.

⁴⁶⁷ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 752-753; Ebû Zekerıyyâ Yahya b. Şeref b. Mürî Nevevi, **Ravzatü't-talibin**, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali M. Muavvaz, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992/1412, VII, s. 284.

Ümmetin dalalette olduğunu iddia eden, sahabenin tekfirine varan sözler söyleyen, kafirden başkasının yapmayacağında icma edilen fiilleri işleyen kişiler aksini iddia etseler bile tekfir edilir. Kuran'dan bir şeyi değiştiren, Kuran'ın muciz olmadığını söyleyen, cennet, cehennem, ba's ve hesabı inkar eden veya bunların varlığını kabul etmekle birlikte bunlardan maksadın farklı manalar olduğunu iddia eden, imamlar nebilerden daha efdaldır diyen kişiler tekfir edilir.⁴⁶⁸

Allah'ın varlığını ve birliğini açıkça inkar edip Allah'tan başka birine ibadet edilebileceğini veya Allah'la birlikte başkasına tapılabileceğini söyleyenler de küfre girmiştir. Bu inanç sistemlerine örnek olarak, Dehriyye, Seneviyye, Deysaniyye, Maniyye ve Sabilerden bunların itikatlarına benzer itikatta olanlar, Hristiyanlar, Yahudiler, Mecusiler; Allah'a şirk koşanlar ve Hindular, Çinliler gibi ilahi bir kitaba inanmayanlar zikredilebilir. Karmatiler, Batınilerden Hulul ve tenasühe inananlar, Rafızilerden Tayyare(Tayyariyye)⁴⁶⁹ fırkaları ve bazı mutasavvıflar küfre düşenlerdendir.⁴⁷⁰

Alemin kadim ve baki olduğunu söyleyenler veya bazı filozoflar ve Dehriiler gibi bu konuda şüphe edenler, tenasühe inanan, peygamberlik müessesesini reddedenler veya Hz. Muhammed'in ya da herhangi bir peygamberin peygamberliğini inkar edenler kafirdir. Berahime, Yahudilerin çoğunluğu, Hristiyanlardan Erusiyye mezhebi, Rafızilerden Cebraîl'in vahyi Hz. Ali yerine yanlışlıkla Hz. Muhammed'e götürdüğünü iddia eden Gurabiyye, Muattıla, Karmatiler ve Anberiyye bu gruptandandır. Peygamberlerin yalan söylemelerini caiz gören filozoflar, bazı Batıniler, müfrit mutasavvıflar ve İbahiyye de kafir olan başka bir gruptur. Bunlara göre şeriatın zahiri ve Peygamberlerin getirdiği haberler, ahiret hayatında meydana geleceğini söyledikleri kabir azabı, kıyamet, ba's, cennet, cehennem gibi şeylerin çoğu zahirde anlaşılan manada değildir. Peygamberler insanları itaat altına almak için bu tür şeylerden bahsetmişlerdir. Çünkü avam bunların hakikatini kavrayacak idrakten yoksundur. İbnü'l-Ehdel, bu fırkaların dini hükümleri ortadan kaldırmayı, ilahi emir

⁴⁶⁸ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 766-767; Nevevi, **Ravza**, VII, s. 290.

⁴⁶⁹ Tayyâre (Tayyâriyye), Ca'fer-i Tayyâr'a mensup olduklarını iddia eden ve tenâsühe inanan bir fırkadır.

⁴⁷⁰ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 771; Kadı İyaz, **Şifa**, III, s. 477-478.

ve yasakları geçersiz kılmayı, Peygamberleri yalanlamayı ve onların getirdiği dinden şüphe edilmesini sağlamayı amaçladıklarını belirtmektedir.⁴⁷¹ Kuran’da ve sahih sünnette açıkça belirtilen, tevil edilmeden zahiri manası ile anlaşılması gerektiği konusunda ittifak edilen şeylere başka mana vermeye çalışanlar tekfir edilir. İbnü’l-Ehdel, İbn Arabi’nin Firavun’un imanına hükmetmesi ve Kuran’da Firavun’un cehennemlik olduğuyla ilgili açık bir ayet bulunmadığı iddiasının bu kısma girdiğini belirtmektedir. İbn Arabi’nin yalnız bu görüşünün bile onun tekfiri için yeterli olduğunu ifade etmektedir.

İslamın dışındaki inanç mensuplarının kafir olmadıklarını iddia eden, bu konuda tereddüt eden veya onların inançlarını da geçerli kabul eden kişiler de tekfir edilmiştir. İbnü’l-Ehdel, İbn Arabi’nin Firavunun imanı iddiasının, buzağıya ve putlara tapanları doğru yolda kabul etmesinin bu türden olduğunu kaydeder.

Ümmetin dalalet içinde olduğu, sahabilerin kafir olduğunu söyleyen herkes kafir sayılır. Rafızilerden Kümeyliyye (Hz. Ali’ye biatı terkettiklerinden dolayı bütün sahâbeyi tekfir eden Kâmilîyye) fırkası bunlardandır.⁴⁷² Sûfîyyeden zahit görünen bir kesim de ibadet ve mücahade ile nefsin manevi kirlerden temizlenmesiyle, mükellefiyetlerin kalkacağını iddia etmişlerdir. Bunlar da ittifakla kafir sayılmıştır.⁴⁷³

İbnü’l-Ehdel, İslam’a mensubiyet iddiasında olup, kıbleye doğru namaz kılan kimsenin tekfir edilmesinin sorgulanma ihtimaline de değinmektedir. Bu sebeple Müslümanlığını ikrar eden ve İslam ahkamına riayet eden tevil ehlinin tekfiri konusunda ihtiyatlı davranılması gerektiğini ifade eder. Ancak müslüman olduğunu iddia etmesine rağmen söz ve fiilleri, ikrarı ile tenakuz oluşturan ve sözlerinin teville imkanı bulunmayan kişilerin tekfir edilmesi gerektiğini belirtir. Gazali⁴⁷⁴ ve Kadı İyaz⁴⁷⁵ dan nakillerle bu meseleyi detaylıca ortaya koyar.

⁴⁷¹ İbnü’l-Ehdel, **Keşfü’l-gıta**, II, s. 771-772; Kadı İyaz, **Şifa**, III, s. 479-481.

⁴⁷² İbnü’l-Ehdel, **Keşfü’l-gıta**, II, s. 774-775; Kadı İyaz, **Şifa**, III, s. 484-486.

⁴⁷³ İbnü’l-Ehdel, **Keşfü’l-gıta**, II, s. 776; Kadı İyaz, **Şifa**, III, s. 488.

⁴⁷⁴ İbnü’l-Ehdel, **Keşfü’l-gıta**, II, s. 816-817. Gazali, **Faysalü’t-tefrika beyne’l-İslam ve’z-zendeka**, thk. Musatafa Abdullah, Dimaşk, Dârü’l-Hikme, 1986/1407, s. 80-82.

⁴⁷⁵ İbnü’l-Ehdel, **Keşfü’l-gıta**, II, s. 820-826; Kadı İyaz, **Şifa**, III, s. 299-387.

İbnü'l-Ehdel'e göre fasit itikadından vazgeçen mürted veya bidatçinin İslam dinine dönmesi yeterli değildir. Tevbesinde sadık olduğunu ve önceki itikadını kesin olarak terk ettiğini ortaya koyması gerekir.⁴⁷⁶ İbnü'l-Ehdel, Keşfü'l-gıta'nın son bölümünü sünnete uymanın gerekliliğine ayırmıştır. Bidatlerden ve sapkınlıklardan korunmanın yolunu sünnete bağlılık ve icmaya muhalefetten sakınma olarak kaydetmiş ve yine Kadı İyaz'dan alıntılarda bulunmuştur.⁴⁷⁷

3.2.7- İbn Arabi Hakkında Tevakkuf

İbnü'l-Ehdel, İbn Arabi'nin ilim, ibadet, zühd gibi övülen bazı özelliklerinin olması sebebiyle mutasavvıfların bu taifeye aldandıklarını belirtmektedir. İbnü'l-Ehdel'e göre İbn Arabi, bidat, masiyet ve cehaletinde de ısrarcı olmasına rağmen, ashabi onu yücelterek onun halini bilmeyen avamı aldatmaktadır. Muhakkik alimler ise İbn Arabi'nin durumunu halini müşahade ederek, sözlerini duyarak veya eserlerini okuyarak bilirler. Mülhidlerin şeyhi İbn Arabi, İbnü'l Farız, Amr b. Ubeyd, Cahız, Ubeydullah b. Hasan el-Anberi, Muhammed b. Kerram, İbn Sina, Farabi gibi kişiler avamı aldatan bidatçilerdir.⁴⁷⁸

İbnü'l-Ehdel, İbn Arabi ve İbnü'l Farız gibi kişilerin kendilerini inançlı bir taifeye nispet ederek sûfîleri aldattıklarını belirtir. Sûfîlerin onların sözlerine kanmalarını, çoğunluğunun okuma-yazma bilmemesine ve akidelerin iyisi ile kötüsünü ayıramamalarına bağlamaktadır. Sûfîlerin, sûfîyyeden olduğu söylenen herkese karşı hüsnü zan beslediklerini kaydeder. Bundan ötürü sûfîler İbn Arabi gibi kimselere aldanmışlar ve onlara yöneltilen eleştirenleri anlayamamışlardır.⁴⁷⁹

İbnü'l-Ehdel, sûfîlerin bazı sözleri değiştirerek okuryazar olmayan şeyhlerinden duyulmuş gibi naklettiklerini belirtir. Sûfîlerin bu sözleri toplayıp telif haline getirdiklerini ve şeyhlerine bazı eserler nispet ettiklerini kaydeder. İbnü'l-Ehdel'e göre bu şekilde kendisine eser nispet edilen şeyhlerden birisi Ebü'l-Kays b. Cemil (ö. 651/1253)'dir. Bu eserde İbn Arabi ve ashabının ittihamı çağrıştıran

⁴⁷⁶ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 820.

⁴⁷⁷ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s.877-943; Kadı İyaz, **Şifa**, II, s. 273-407.

⁴⁷⁸ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 838.

⁴⁷⁹ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 840.

ifadelerine benzer ifadelere yer verilmiştir. Kesb, yaratma, İslam ve küfür inkar edilmiş, cebr ve ittihad düşülmüştür. İbnü'l-Ehdel, bu sözlerin Ebü'l-Kays'a ait olmasını mümkün görmemekte ve ona nispet edilmiş olabileceğini öne sürmektedir.⁴⁸⁰ Ebü'l-Kays'ın okuryazar olmamasıyla bu görüşünü desteklemektedir.⁴⁸¹ Yemenli araştırmacı Muhammed Habeşi, İbnü'l-Ehdel'in bu iddiasına karşı çıkmakta ve Ebü'l-Kays'ın okuryazar olmasa bile eseri bir müridine yazdırma ihtimaline değinmektedir.⁴⁸²

İbnü'l-Ehdel, tasavvufa intisabı bulunan kimselere hüsnü zanla yaklaşması nedeniyle aldanan kişilerden birisinin fakih İbn Haşiber el-Yemeni olduğunu kaydeder. Onun kitaplarında ehl-i ittihadın sözlerinden lafızların olduğunu belirtir. İbnü'l-Ehdel'e göre İbn Haşiber, bu sözleri onların kitaplarından almış ve bu sözlerin ilhada yol açtığını farkedememiştir. İbnü'l-Ehdel, benzer ifadelerin Ebü'l-Kays'ın kitaplarında da mevcut olduğunu kaydeder. Ancak o, bu iki şeyhin herhangi bir bid'ate veya şeriate muhalif bir itikada sahip olduğunun bilinmemesi sebebiyle, ittihad içeren sözlerinin tevil edilmesi gerektiği görüşündedir.⁴⁸³

İbn Arabi'ye aldanan diğer bir isim İbn Ataullah el-İskenderi eş-Şazeli' (ö. 709/1309)dir. O, Letaifü'l-Minen adlı eserinde üç konuda İbn Arabi'yi zikretmiş ve ona övgüde bulunmuştur.⁴⁸⁴ İbnü'l-Ehdel, onun İbn Arabi hakkındaki ifadelerine karşı çıkmaktadır.⁴⁸⁵ Başka isimlerden de örnekler vermektedir.⁴⁸⁶

İbnü'l-Ehdel, Şeyh Yafii'nin de İbn Arabi ve İbnü'l-Farız'dan övgüyle söz ettiğini belirtir. Yafii'nin aynı zamanda bidatçilere karşı en sert alimlerden biri olduğunu ifade eder. Yafii'nin itikadını göstermesi açısından fırkalara karşı reddiye olarak yazdığı el-Merhem'i yeterli bulur. Yafii bu eserde İslam'a nispet edilmelerine

⁴⁸⁰ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 717-718, 855-857.

⁴⁸¹ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 717; İbnü'l-Ehdel, **Tuhfetü'z-zemen**, II, s. 259-260.

⁴⁸² Muhammed Habeşi, **es-Sûfiyye ve'l-fukaha fi'l-Yemen**, s. 71.

⁴⁸³ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 739-742; 643-644.

⁴⁸⁴ Taceddin Ahmed İbn Ataullah el-İskenderi, **Letaifü'l-minen**, thk. Hâlid Abdurrahman Ak, Dimaşk, Dârü'l-Beşair, 1992, s. 117-118, 185.

⁴⁸⁵ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 840.

⁴⁸⁶ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 841.

rağmen Hululiyye, İttihadiyye gibi fırkaları tekfir etmiştir. İbnü'l-Ehdel'e göre Yafii, İbn Arabi'nin kitaplarına muttali olmamış, İbnü'l-Farız ve İbn Arabi'yi eleştiren alimlerin sözleri üzerine teemmül etmemiştir. Sûfîyyeden sayılanlara karşı olan hüsnü zannı galip gelmiş, bu sebeple onlar için bir mazeret ve çıkış yolu aramıştır.

İbnü'l-Ehdel, Yafii'nin "İrşad" adlı eserinde İbn Arabi'den övgüyle söz ettiği bölümlerden nakillerde bulunur.⁴⁸⁷ Yafii'nin İbn Arabi'den övgüyle söz eden rivayetlerini güvenilir isnadı olmayan, boş sözler olarak görür.⁴⁸⁸

Yafii, İbn Arabi'yi taltif eden rivayetleri zikrettikten sonra sûfîlerden bir kesimin İbn Arabi'yi yücelttiklerini, özellikle fukahadan bir kesimin İbn Arabi'ye karşı çıktığını, bir kesimin ise tevakkuf yolunu seçtiğini kaydeder. Yafii, Hızır'ı İbn Arabi'nin şeyhlerinden biri kabul eder. En büyük alim olan Hızır'ın İbn Arabi'ye karşı çıkmadığını ve onunla bir çok defa bir araya geldiğini belirtir.⁴⁸⁹ Ona göre Hızır'ın İbn Arabi ile bir araya gelmesi, İbn Arabi'nin akidesinin doğruluğunun işaretidir. İbnü'l-Ehdel, Yafii'nin bu sözlerine şiddetle karşı çıkmaktadır. İbn Arabi'nin Hızır'la buluştuğuna ilişkin nakillerin İbn Arabi'nin kitapları ve tabilerinin iddialarından başka sahih bir isnadı olmadığını belirtmektedir. İbnü'l-Ehdel, Hızır'ın nebi olduğu görüşündedir. Hızır'ın hayatta olduğu ve bazı kişilere görüldüğüne dair rivayetlerin sıhhatinin zayıf olduğunu belirtir.⁴⁹⁰ O, Hızır'ın hayatta olmadığı görüşündedir. Bu konuyu "Matâlib ehli'l-karbe fî şerhi Duâi Ebî Harbe" isimli eserinde ayrıntılı olarak ele almıştır.

Yafii, Mir'atü'l-Cenan'da Şemsüddin Zemlekani'nin (ö. 727/1326), Fusus'u şerhettiğini ve çeşitli tevcihlerde bulunarak mahzurlu zannedilen şeyleri neyfettiğini ifade etmektedir. Yafii, salih ulemadan bazılarının kendisine İbn Arabi'nin sözlerinin

⁴⁸⁷ Afifüddin Abdullah b. Esad b. Ali el-Yemani Yafii, **el-İrşad ve't-tatrız fî fazli zikrillah ve tilaveti Kitâbihi'l-aziz : ve fazli'l-evliya ve'n-nasikin ve'l-fukara ve'l-mesakin**, thk. Muhammed Edib el-Cadir, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003/1424, s. 158.

⁴⁸⁸ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gîtâ**, II, s. 841-844.

⁴⁸⁹ Afifüddin Yafii, **el-İrşad ve't-tatrız**, s. 158.

⁴⁹⁰ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gîtâ**, II, s. 792-800.

uzak tevilleri olduğunu haber verdiğini söyleyerek, tekfiri konusunda ihtilaf olan herkese karşı tevakkuf yolunu seçtiğini bildirmektedir.⁴⁹¹

İbnü'l-Ehdel'in hocalarından Şeyh İbn Nureddin el-Yemeni el-Mevzi'î tevakkufu nedeniyle Yafii'yi eleştirmiştir. el-Mevzi'î, Yafii'nin tevakkufunu İbn Arabi'nin eserlerine muttali olmaması ve halini araştırmaya ihtiyaç duymamasına bağlamaktadır. İbnü'l-Ehdel, Zemlekani hakkında kısa bir bilgi verir. Şafii bir alim olan Zemlakani'nin tasavvufa, felsefeye ve İbn Arabi'nin yoluna intisap ettiğine dair bir bilgi olmadığını kaydederek Yafii'ye ulaşan Zemlekani'nin Fusus'u şerhettiği bilgisinin hatalı olduğunu savunur.⁴⁹²

İbnü'l-Ehdel Fusus'ta zikredilen meselelerin tevili olduğunu söylemeyi, küfrün tevili olduğunu söylemekle eşdeğer kabul etmektedir. Davud-i Kayseri ve benzerlerinin şerhlerini incelediğini ve onlardan hiç birinin İbn Arabi'nin sözlerinin tevili olduğunu iddia etmediklerini, aksine İbn Arabi'yi desteklediklerini belirtmektedir.⁴⁹³

İbnü'l-Ehdel'e göre İbn Arabi hakkında üç farklı görüşün ortaya çıkması hakikat hakkında ihtilaf olmasından değildir. İbn Arabi'nin sözlerini işiten, kitaplarını gören muhakkik alimler, durumunu bildikleri için hakkında fetvalar vermiş, tasnifler ortaya koymuşlardır. İbn Arabi'yi metheden sûfiler ve fukahadan küçük bir kesim onların akidelerini ve bidatçilerin bidatini bilmeyen kişilerdir. Tevakkuf edenler de İbn Arabi'yi methedenler gibi tahkikten yoksun kimselerdir.⁴⁹⁴

İbnü'l-Ehdel, "Muhtasar-ı Tarihi'l-Yafii" ve "Tuhfetü'z-Zemen" adlı eserlerinde de bu konulara değindiğini kaydetmektedir. İbn Arabi ve ashabının kitaplarını ve Ehl-i Sünnet imamlarının usulü'd-din, reddiye ve fetva tarzındaki

⁴⁹¹ Afifüddin Yafii, **Mir'atü'l-cenan ve ibretü'l-yakzan fi ma'rifeti havadisi'z-zaman**, Beyrut, Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 1970/1390, IV, s. 100-101. Ayrıca bakınız. Afifüddin Yafii, **Ravzû'r-reyyahin fi hikayati's-salihin**, haşiye, Halil İmran el-Mansur, Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000/1421 s. 406.

⁴⁹² İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gîtâ**, II, s. 846-848; Ebû Muhammed Cemaleddin Abdürrahim b. El-Hasan İsnevi, **Tabakatü's-Şafiyye**, thk. Abdullah Muhammed el-Cüburi, Riyad, Dârü'l-Ulum, 1981, II, s. 12-13.

⁴⁹³ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gîtâ**, II, s. 848-849.

⁴⁹⁴ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gîtâ**, II, s. 850.

kitaplarını okuduğunu ifade etmektedir. Bu okuma ve araştırmalar neticesinde İbn Arabi ve ashabının dalalette, onları tekfir etmeyenlerin de kusurlu oldukları sonucuna ulaştığını belirtmektedir. İbn Arabi'yi metheden veya hakkında tevakkuf eden Yafii gibi kişilerin İbn Arabi'nin sözlerinin hakikatini bilmedikleri için kısmen mazur görülebileceklerini ifade eder. Ancak alimlerin karşı çıktıklarını bilmelerine rağmen, İbn Arabi'nin kitaplarını inceleyip mezhebinin hakikatini öğrenmekten geri durmaları nedeniyle bütünüyle mazur sayılamayacakları görüşündedir. Bu ifadelerine rağmen İbnü'l-Ehdel, Yafii'nin İbn Arabi'yi methetmesiyle ilgili hüsnü zanda bulunmaktadır. Yafii'nin İbn Arabi hakkındaki fetvalara vakıf olmayıp yalnızca fukahadan bazılarının İbn Arabi'ye karşı çıktığını işittiği ve bazı fakihlerin mutlak tasavvuf karşıtlıkları nedeniyle İbn Arabi'yi eleştirdikleri zannına kapıldığı ihtimali üzerinde durmaktadır.⁴⁹⁵

İbnü'l-Ehdel, sûfîlerin İbn Arabi ve mezhebi hakkındaki itikatlarını “cehlü'l-mürekkap”⁴⁹⁶ olarak değerlendirmekte ve cehaletlerinin üç sebepten kaynaklandığını belirtmektedir. Birincisi cehaletlerine rağmen ilim iddiasında bulunmalarıdır. İkincisi muhakkik olsun veya olmasın sûfîyyeye müntesip olanlara karşı mutaassıp davranmalarıdır. Üçüncü sebep ise sûfîlerin şeriat ulemasına karşı olan güvensizlikleridir. İbnü'l-Ehdel bu güvensizliğin iki nedeni olduğunu ifade eder. Birincisi; sûfîlerin, fukahanın tasavvufa mutlak karşı olduğu inancında olmalarıdır. İkincisi ise fukahayı tasavvuf ilmini anlamada yetersiz bulmalarıdır. İbnü'l-Ehdel'e göre sûfîler iki konuda da yanılmışlardır. Fukahanın tasavvufa karşı çıktığı iddiası doğru değildir. Gerçek sûfîler kendilerini her zaman şeriatle sınırlandırır. Karşı çıkılan mutasavvıflar ise şeriate uymayı avamın ve kıt anlayışlıların yolu olarak görür ve kendilerini şeriatle sınırlandırmazlar. Ulemanın tasavvuf ilimlerini idrak etmekte yetersiz oldukları iddiası da geçersizdir. Çünkü alimler; Allah'ın, Resul'ünün, selef ve halefin kelamını, arap dilini ve inceliklerini, bidatçıların, mülhidlerin mezheplerini bilirler. Buna rağmen sûfîlerin sözlerini anlamadıkları iddia edilemez. İbnü'l-Ehdel, fukahanın çoğunluğunun tasavvufun ince meseleleri ile meşgul olmadıklarını kabul etmekle birlikte, bu meselelerle meşgul olan alimlerin de var olduğunu ifade

⁴⁹⁵ İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 850-851.

⁴⁹⁶ Bkz. İbnü'l-Ehdel, **Keşfü'l-gıta**, II, s. 861-865; Zerkeşi, **Teşnifü'l-mesami**, I, s. 228-229.

etmektedir. İbnü'l-Ehdel'e göre s   ler farkında olmasa da din, Şariat ulemasıyla korunur. Onlar enbiyanın varisleridir. Şariat ilmi, hakiki ilimdir. Kurb, marifet makamlarına onunla ulaşılır. İلمي batın onun neticelerindendir. Başlangıcında zâhir ilmi olmayan bütün ilmine güvenilmez. İbnü'l-Ehdel bu Şekilde ulemanın kıymetine işaret eder.⁴⁹⁷

⁴⁹⁷ İbnü'l-Ehdel, **Keř  'l-g  t  **, II, s. 851-853.

SONUÇ

Yemen İslam tarihi süresince hem Sünni Şafii, Hanefî, Hanbelî hem de Şîî kökenli Zeydî, İsmailî gibi mezheplere eve sahipliği yapmıştır. Tasavvufî ekollerde bölgede yaygındır. Bölgedeki sûfîler genellikle Zebîd, Tihame, Hadramevt gibi kendilerine muhabbet duyulan, kargaşadan uzak yerlerde yaşamışlardır. Bu ortam bölgede üretilen eserlerin muhtevasını da etkilemiştir. Çağının büyük alimi kabul edilen Eşarî-Şafîî Ebû Muhammed Bedrüddîn Hüseyin İbnü'l-Ehdel, 779/1377 yılında böyle bir ortama doğmuştur. Yemen'de Zebîd yakınlarında Ebyatü Hüseyin'de 9 Muharrem 855 (11 Şubat 1451) tarihinde vefat etmiştir. Bu dönemde bölgeki hakim güç Resûlîler Devleti (626-858/1229-1454)'dir. Resûlîler de başlangıçta bağlı oldukları Eyyûbîler gibi Eşarîlik ve Şafîîliği desteklemişlerdir. Ayrıca Resûlîler devrinden itibaren İbn Arabî ekolü de Yemen'e taşınmıştır. İbn Arabî'nin eserleri çarşı ve pazarlarda kolayca ulaşılabilecek hale gelmiştir. İbn Arabî ekolünü benimseyen İsmail Cabertî (ö. 806/1403), Ahmed b. Reddad (ö. 821/1418) ve Muhammed b. Ebî'l-Kasım el-Mezcaci (ö. 829/1425) gibi şahıslar Resûlî sultanları Melikü'l-Eşref I. İsmail (ö. 803/1400) ve Nâsır Ahmed (ö. 827/1424) ile yakınlık kurmuş ve fukahaya karşı desteklerini almışlardır. Bu durum fukaha arasında tasavvufa karşı bir reddiye geleneğinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. İbnü'l-Ehdel'in, Zebîd'deki hocalarından İmam Muhammed b. Nureddin el-Mevzî'î de bu ihtilafın neticesinde İbn Arabî'ye reddiye olarak "Keşfü'z-zulme an hazihi'l-ümme" ismini verdiği bir eser telif etmiştir. İbnü'l-Ehdel, Keşfü'l-Gıta adlı eseriyle bu tutumu sürdürmüştür.

İbnü'l-Ehdel'e göre bu dönemde bidatler çoğalmış, insanlar ilhada düşmüştür. Bu sebeple insanların Sünnî akideye çağrılmaya ve ilhad ehlinde sakındırılmaya ihtiyaçları vardır. Bu ihtiyacı gidermek amacıyla Keşfü'l-gıta'da, Eşarîlik özelinde Ehl-i sünnet akaidi ve şeriata uygun tasavvufun ne olduğu ortaya konulmuştur. Bid'at ve ilhad ehli olarak vasıflandırılan Haşviyye, Hulûliyye, İttihâdiyye ve İbn Arabî ve taraftarlarının görüşlerinin Ehl-i Sünnet akidesine aykırılığı vurgulanmıştır.

İbnü'l-Ehdel, Sahih akide ve tasavvufu ortaya koyarken çok fazla ayrıntıya girmemiş, herhangi bir delil getirme yoluna gitmeksizin inanılması gereken meseleleri zikretmekle yetinmiştir. Sahih akide, Peygamberin kendisiyle gönderildiği, sahabe, tâbiîn, selef, ümmetin fakihleri, kelamcıları, şariat ve hakikati birleştiren muhakkik

sûfîlerinin benimsediği akide olarak beyan edilmiştir. Bu akide ortaya konulurken Eşari, Gazali, Kuşeyri, Ebü-Necip es-Sühreverdi, Şihâbüddîn es-Sühreverdi, İbn Asakir, Tâceddin es-Sübkî gibi alimlerin görüşlerinden faydalanılmıştır. İtibar ettiği ve yararlandığı kaynak isimlerden de anlaşıldığı üzere sûfilik ve hadis taraftarı bir Eşarilik ortaya koymuş, felsefî ve derin kelami meselelere neredeyse hiç değinmemiştir.

İbnü'l-Ehdel'e göre kelim, halkın saf itikadını bozup zihinlerde şüphe oluşturabilecek nitelikte bir ilimdir. Öte yandan zihinlerde varolan şüpheleri gidermenin yolu da yine kelim ilminden geçmektedir. Kelam uleması fırkaların dışında Yahudiler, Hristiyanlar ve Mecusilere karşı da İslam'ı savunmaktadır. İbnü'l-Ehdel, marifetullah için nazar ve istidlalin şart olmadığı görüşündedir. Zira marifet fitridir. Nazar ve istidlal yalnızca içinde şüphe barındıran kişiler için şüphelerini giderecek nispette gereklidir. İman ve İslam'ın aynı anlamda olup olmadığı, imanın artıp eksilmesi, mukallid ve çocukların imanının geçerliliği tartışılmıştır.

Esmâ ve sıfatlar bahsinde sıfatların tevkifiliğine yani Allah'ın isimlerinin bilinmesinin Allah'ın bildirmesine, naslara bağlı olmasına vurgu yapılmıştır. Haberi sıfatların tevili ve tefvizi konusunda Eşari imamların ihtilafına yer verilmiştir. İbnü'l-Ehdel, selefın yolu olan tefviz için "eslem" ifadesinin kullanıldığını belirtmekle birlikte, halefin müşebbihe karşısında tevil yolunu benimsediğini kaydetmektedir.

İbnü'l-Ehdel, ayrıca Kelamullah, nübüvvet, ahiret, rü'yetullah'ın ispatı, kulların fiillerinin yaratılması, rızıklar, ecel vb. bahisleri ele almıştır.

İbnü'l-Ehdel, Hanefi, Şafii, Maliki ve Hanbeli mezhep mensuplarının itikadi olarak İmam Eşari'nin menheci üzere olduklarını savunur. Ehl-i Sünnet mezheplerini uzlaştırma gayretindedir. Bu amaçla Maliki İbn Ebi Zeyd Kayrevânî (ö. 386/996), Hanefi Ebû Ca'fer et-Tahâvî (ö. 321/933) ve Ömer en-Nesefî (ö. 537/1142)'nin akidelerine yer verir. Eşarilik ve Hanefiliği uzlaştırmaya çalışır. Aralarındaki ihtilafların fûru meselerde, bazılarının da lafzi olduğunu kaydeder. İbnü'l-Ehdel'in Ehl-i Sünnet mezheplerini tek bir çatı altında birleştirmeye çalıştığı ve çatı olarak da Eşariliği tercih ettiği anlaşılmaktadır.

İbnü'l-Ehdel, Sünni tasavvufun şeriate muhalif olmadığını göstermek üzere, hakikat ve şeriatı birleştiren Eşari sûfîlerden Kuşeyri, Ebü'n-Necip es-Sühreverdi, Şihâbüddin es-Sühreverdi ve Süleyman el-Bahili gibi kimselerin akidelerini nakleder.

Sünni tasavvufun sınırları ortaya koyar. Bu bağlamda Sünni tasavvuf, hakikat ve şeriatin iç içe olduğu tasavvuf anlayışı olmaktadır. Şeriatin dışında kalan veya şeriate muhalif bulunan tasavvufi anlayışlar ise dışarıda bırakılmaktadır.

Keşfü'l-gıta'da fırkalar ayrıntılı olarak ele alınmamış, fırkaların ortaya çıkışı ve ilk fırkalardan kısaca bahsedilmiştir. Müellifin fırkalar hakkında yazılan eseri "el-Lüm'atü'l-muknia fi marifeti'l-fıraki'l-mübtedia"dır. Bu eserde fırkalar, yetmiş üç fırka ile ilgili rivayetin esas alındığı Yemen'de çokça kullanılan tasnif yöntemiyle ele alınmıştır. Bu tasnif dört büyük mezhep ve herbirinin on sekiz alt fırkası ve kurtuluşa eren bir fırka(4x18+1) şeklindeki tasniftir. Keşfü'l-gıta'da üzerinde önemle durulan iki grup vardır. Bunlardan birincisi Haşviyye olarak nitelenen bazı Hanbelilerdir. İkinci grup ise gulat-ı sūfiyye, İbn Arabi ve taraftarlarıdır.

Haşviyye belirli bir fırkayı ifade etmekten çok nasların lafızlarına tutunarak teşbih ve teccime düşen grupların genel adı olmaktadır. İbnü'l-Ehdel'in konu edindiği Haşviyye, ehl-i hadis içerisindeki harf, savt, cihet, istiva gibi konularda Eşarilerle ihtilafa düşen Ahmed b. Hanbel'in izinden gittiklerini iddia eden ve Eşarilere karşı olan gruptur. Müellif Haşvi Hanbeliler'in kendilerini Ahmed b. Hanbel'e nispet etmelerine karşı çıkmıştır. İmam Eşari ve Ahmed b. Hanbel'in aynı itikatta birleştiklerini ifade etmiştir.

Keşfü'l-gıta'da sapmış kabul edilen gruplar genel olarak ele alınırken İbn Arabi ve taraftarlarına özel bir bölüm ayrılmıştır. İbnü'l-Ehdel, İbn Arabi'nin Haşviyye, felsefeciler, Batıni Karamita ve Hristiyanları doğru yolda kabul ettiğini belirtir. Vahdet-i vücûd, Hatm-i Velayet, Firavun'un imanı, hissi azabı inkarı vb. konular üzerinden İbn Arabi'yi eleştirir. Ayetleri kendine göre yorumlayıp tahrif ettiğini kaydeder. İbnü'l-Ehdel, İbn Arabi'nin tekfir edilmesi gerektiğini savunur.

Bu konuyla ilgili Mısır ve Şam ulemasının fetvalarına yer verilmiştir. Bu fetvalarda İbn Arabi'nin sözleri bidat, dalalet ve küfür olarak nitelenmiştir. Bu taifenin küfrünün, Yahudi ve Hristiyanların küfrünü de aştığı belirtilmiştir. Onun görüşlerini ihtiva eden bütün metinlerin yok edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. İbnü'l-Ehdel, İbn Arabi hakkında fetva vermeyip tevakkuf edenleri de hatalı bulup eleştirmiştir.

İbnü'l-Ehdel'e göre İbn Arabi; filozof, Haşvi, Kerrami, Kaderi, Cebri, Cehmi, Mürcii, Batıni, zındık, mülhid ve muattıldır.

Görüldüğü gibi İbnü'l-Ehdel, tasavvufi grupları tıpkı bir fırka gibi ele almaktadır. Ehl-i Sünnet akidesine muvafık, şeriatın dışına çıkmayan sûfilik, tasavvuf içerisindeki “fırka-i naciye” gibidir. Bunun dışında kalan tasavvufi ekoller ise bir anlamda bidat fırkalarını temsil etmektedir. Zira İbnü'l-Ehdel, sık sık fırkalar ve gulât-ı sûfiyye özellikle de İbn Arabi ekolü arasında bağ kurmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abduli, Cemal: **el-Yemen fi'l-ahdi'l-Eyyûbi**, Tunus, Merkezü'n-Neşri'l-Camii, 2015.
- el-Acmî, Dagiş b. Şebib: **İbn Arabi: akîdetuhû ve mevkıfu ulemâi'l-müslimin minhu mine'l-karni's-sâdis ile'l-karni's-sâlis aşer**, Kuveyt, Mektebetu Ehli'l-Eser, 2011/1432.
- Afîfî, Ebu'l-Alâ: **Fusûsu'l-Hikem Okumaları İçin Anahtar(et-Ta'likât alâ Fusûsi'l-hikem)**, Çev. Ekrem Demirli, İstanbul, İz Yayıncılık, 2000.
- Ahmed, Hasan Hudayri: **Kıyamü'd-devleti'z-Zeydiyye fi'l-Yemen: 280-298h. / 893-911 m.**, Kahire, Mektebetu Medbuli, 1996.
- Ahmed, Muhammed Abdülâl: **el-Eyyubiyyun fi'l-Yemen: mea Medhal fi tarihi'l-Yemeni'l-İslâmî ila asrihim**, İskenderiye, Dârü'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, 1989.
- Ahmed, Muhammed Abdülâl: **Benu Resul ve Benu Tahir ve alâkatü'l-Yemen el-hariciyye fi ahdihima**, İskenderiye, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, 1980.
- el-Akili, Muhammed b. Ahmed: **Tarihü'l-Mihlafi's-Süleymani**, Riyad, Dârü'l-Yemame, 1982/1402, C. I.
- Ali İmamüddin İdris b. Hasan: **Uyunü'l-ahbar ve fûnunü'l-aşar fi fezaili'l-eimmeti'l-athar**, thk. Mustafa Galip, Beyrut, Dârü'l-Endelüs, (t.y.).
- Altıntaş, Ramazan: “Haşviyye'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Aralık 1999, s. 57-100.

- Amerreci, Ahmed Şevki İbrahim: **el-Hayatü's-siyasiye ve'l-fikriyye li'z-zeydiyye fi'l-meşriki'l-İslâmi 132-365 H. / 749-975 M.**, Kahire, Mektebetu Medbuli, 2000.
- el-Amiri, Yahya b. Ebû Bekr: **Gırbelü'z-Zemen fi vefayâti'l-Ayan**, nşr. Abdurrahman b. Yahya el-İryani, tashih, Muhammed Naci, Dımaşk, Zeyd b. Sabit, 1985/1405.
- Apaydın, Yunus: “İbn Ebû Zeyd”, **DİA**, XIX, s. 451-453.
- Apaydın, Yunus: “Hata”, **DİA**, XVI, s. 437-442.
- Arıkan, Adem: **Hanefiliğin Bidat Karşısı Söylemi Dâmiğatu'l-Mübtedi'în Örneği**, Ankara, İlâhiyât, 2016.
- Arıkan, Adem: **Mezhepler Konusunda Bilinmesi Gereken 88 Soru**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2019.
- el-Asbahî, Âlâ Ahmed Muhammed: **el-Medresetü'l-Eşrefiyye bi-Taiz zemene'd-Devleti'r-Resûlîyye fi'l-Yemen (dirâse mi'mâriyye tahliliyye)**, San'a, Vizaretü's-Sekafe ve's-Siyaha, 2004/1425.
- Avcu, Ali: **Karmatîliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci**, Sivas, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Ayni, Mehmet Ali: **Şeyh-i Ekber'i Niçin Severim**, Haz. H. Rahmi Yananlı vd. İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2012.
- Aytekin Arif: “el-Akidetü't-Tahâviyye”, **DİA**, II, s. 259-260.
- Bağdadi, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkahir: **el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkatî'n-naciye minhum**, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire, Dârü't-Türas, (t.y.).
- Bağdatlı İsmail Paşa: **Hediyetü'l-Arifîn, Esmâü'l-Müellifin ve Âsarü'l-Musannifin**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1951, C. I.

- Bahili, Davud b. Ömer b. **Uyûnü'l-hakâik**, tahkik. Muhammed İbrahim Bahili Şazili Abdülkadir Nassar, Kahire, Darü'l-İhsan, Davud b. Mahilla: 2015.
- Bâ Mahreme, Ebu Muhammed **Tarihu Sagri Aden**, thk. Oscar Löfgren, Leiden, Afifüddin Abdullah Tayyib E.J. Brill, 1936, C. II.
- b. Abdullah b. Ahmed:
- Begavi, Ebû Muhammed el- **Şerhü's-sünne**, thk. Şuayb el-Arnaut, Hüseyin b. Mesud: Muhammed Züheyr eş-Şaviş, Beyrut, Mektebetü'l-İslami, 1983/1403, C. I.
- Begavi, Ebû Muhammed el- **Tefsirü'l-Begavi: Meâlimü't-tenzîl**, thk. Halid Hüseyin b. Mesud: Abdurrahman el-Ak, Mervan Süvâr, Beyrut, Dârü'l-Marife, 1987/1407, C. I.
- el-Belezûrî: **Fütühu'l-Büldan**, çev. Mustafa Fayda, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Beyhaki, Ebû Bekr Ahmed b. **Şuabü'l-İman**, thk. Ebû Muhammed Zaglul, El-Hüseyin b. Ali: Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990, C. I.
- Beyhaki, Ebû Bekr Ahmed b. **el-Esma ve's-sıfat**, thk. İmamüddin Ahmed El-Hüseyin b. Ali: Haydar, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-Arabi, 1985, C. I.
- Bilge, Mustafa L.: “Ziyâdîler”, **DİA**, XLIII, s. 489-490.
- Bilge, Mustafa L.: “Zürey'iler”, **DİA**, XLIV, s. 577-578.
- Bosworth, Clifford Edmund: **Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri Tarihi**, çev. Hande Canlı, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2005.
- Bozyel, Şuheda: “İbn Arabî'nin el-Futûhatü'l-Mekkiyye Adlı Eserindeki Fıkḥî Görüşlerinin Değerlendirilmesi”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2016.
- el-Ca'dî, Ömer b. Ali İbn **Tabakatu fukahai'l-Yemen**, thk. Fuad Seyyid, Semüre: Beyrut, Dârü'l-Kalem, (t.y).

- Cendi, Müeyyidüddin: **Şerhu fususi'l-hikem**, trc. Seyyid Celâleddîn Âştiyânî, Meşhed, Danişgah-ı Meşhed, 1982.
- el-Cenedî, Ebu Abdullah Bahaeddîn Muhammed b. Yusuf b. Yakup: **es-Sülûk fî Tabakât el-Ulema ve'l-Mülûk**, thk. Muhammed b. Ali el-Hüseyn el-Ekva el-Hıvalî, San'a, Mektebetü'l-İrşad, 1995-1416.
- Cürafi, Abdullah b. Abdülkerim Yemeni: **el-Muktetaf min tarihi'l-Yemen**, Beyrut, el-Asrû'l-Hadis, 1987/1407.
- Cüveyni, **Kitabü'l-İrşad**, thk. Ahmed Abdurrahim es-Sayî, Kahire, Mektebetü's-Sekafe ed-Diniyye, 1. Baskı, 2009/1430.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan: “er-Risâle”, **DİA**, XXXV, s.119-122.
- Çelebi, İlyas: “Sıfat”, **DİA**, XXXVII, s. 100-106.
- Daftary, Farhad: **Muhallif İslamın 1400 yılı İsmaililer: tarih ve kuram**, çev. Ercüment Özkaya, Ankara, Rastlantı Yayınları, 2001.
- Davud-i Kayseri, Şerefeddin Davud b. Mahmûd b. Muhammed: **Matlau husûsi'l-kilem fî meânî Fusûsi'l-Hikem Şerhü'l-Hikemi'l-Ataiyye**, tsh. Muhammed Hasen es-Saidî, Kum, Menşuratu Envari'l-Hüda, 1416, C. I,II.
- ed-Deyba, Ebü'z-Ziya Abdurrahman b. Ali: **Kurretü'l-uyûn bi ahhbâri'l-Yemeni'l-Meymûn**, thk: Muhammed b. Ali el-Ekva el-Hıvalî, San'a, Mektebetü'l-İrşad, 2006/1427.
- Ebû Hafs Şihâbüddîn es-Sühreverdî: “İlâmü'l-hüda ve akidetü erbabi't-tüka”, **el-Meşrik**, Haziran 1964, s. 265-283.
- Ebû Hafs Şihâbüddîn es-Sühreverdî: **Tasavvufun esasları: avarifü'l-maarif**, trc. Hasan Kamil Yılmaz, İrfan Gündüz, İstanbul, Vefa Yayıncılık, [t.y.].
- Ebu Zehra, Muhammed: **İmam Zeyd**, Çev. Salih Parlak, Ahmet Karababa, İstanbul, Şafak Yayınları, 1993.

- Ebü'n-Necib Sühreverdi: **Âdâbü'l-mürîdîn-yol ahlakı**, Çev. Süleyman Gökbulut, İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2014.
- el-Ekva, İsmail b. Ali: **‘er-Rasûlî(Davud b. Yusuf)’**, **Mevsuatü'l-Yemeniyye:se-ze**, , nşr. Ahmed Cabir Afif, San'a, Müessetü'l-Afifü's-Sekafiyye, Beyrut, Merkezü Dirasati'l- Vahdeti'l-Arabiyye, 2003/1423, C. II, s. 1387-1388.
- el-Ekva, İsmail b. Ali: **Hicerü'l-ilmi ve meakiluhu fi'l-Yemen**, Beyrut, Dârü'l-Fikri'l-Muasır, 1995/1416, C. I.
- Eş'ari, Ebü'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b. İsmail b. İshak: **Makalatü'l-İslâmiyyin ve İhtilafü'l-musallin**, tsh. Hellmut Ritter, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1963.
- el- Faki, İsameddin Abdür-rauf: **el-Yemen fi zılli'l-İslam: münzü fecrihi hatta kıyami Devleti Beni Resûl**, Kahire, Dârü'l-Fikri'l-Arabi, 1981.
- Fayda, Mustafa: **İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1982.
- Fığlalı, Ethem Ruhi: **İbadiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1983.
- Galip, Mustafa: **Tarihu'd-Daveti'l-İsmailiye**, (y.y.), Dârü'l-Endülüs, 1979.
- Gazzali, Ebû Hamid: **İhya (muhtasar ihyau ulumi'd-din tercümesi)**, Çev. Mustafa Çağrıcı, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020.
- Gazzali, Ebû Hamid: **Tehafütü'l-felasife**, Beyrut, Dârü'l-Meşrik (Dar el-Machreq), 1990.
- Gazali, Ebû Hamid: **el-Münkız mine'd-dalâl**, çev. Hilmi Güngör, Ankara, Marif Vekaleti, 1960.

- Gazali, Ebû Hamid: **Minhacü'l-Abidin**, Beyrut, Dâru'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 2001.
- Gazali, Ebû Hamid: **Fedâihu'l-Bâtıniyye**, thk. Abdurrahman Bedevi, Kuveyt, Müesseseti Dari'l-Kütübis-Sekafe, (t.y.).
- Genç, Süleyman: “Halife el-Kadir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dini-Siyasi Hadiseler ve Onun Sünni Siyaseti”, **Marife Dini Araştırmalar Dergisi**, 4/2, Ekim 2004, s. 219-243.
- Gökalp, Yusuf: “Yemen Tarihinde Dini Siyasi Bir Aktör Olarak Zeydilik”, **ORSAM Orta Doğu Analiz**, C. VII, Sayı: 68, s. 25-30.
- Gökalp, Yusuf: **Şiî Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesi Erken Dönem Zeydilik**, Ankara, Araştırma Yayınları, 2014.
- Gömbeyaz, Kadir: “İslam Literatüründe İtikadi Fırka Tasnifleri”, **Basılmamış Doktora Tezi**, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2015.
- Habeşî, Abdullah Muhammed: **Muallafat hukkam al-Yaman:Müellefâtu hükkami'l-Yemen**, nşr. Elke Niewöhner-Eberhard, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1979.
- Habeşî, Abdullah Muhammed: **Masadiru'l-fikri'l-İslami**, Beyrut, el-Mektebetü'l-Asriyye, 1988/1408.
- Habeşî, Abdullah Muhammed: **es-Sûfiyye ve'l-fukaha fi'l-Yemen**, San'a, Mektebetü'l-Cilü'l-Cedîd, 1976/1396.
- Haddâd, Muhammed Yahya: **et-Tarihü'l-am li'l-Yemen: el-Yemen fi mevkibi'l-İslam**, Beyrut, Dâr't-Tenvir, 1986/1407, C. III.

- Hadrami, Abdurrahman b. Abdullah: **Zebid mesaciduha ve medarisuha'l-ilmiyye fi't-tarih**, Dımaşk, el-Mahedü'l-Fransi li'd-Dirasati'l-Arabiyye bi-Dımaşk, 2000.
- Halife b. Hayyat: **Tarîhu Halife b. Hayyat**, çev. Abdulhalik Bakır, Ankara, Bizim Büro Basımevi, 2001.
- Hâlîmî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Hasen b. Muhammed b. Halîm Halîmî Cürcânî: **el-Minhac fî şuabi'l-iman**, thk. Hilmi Muhammed Fûde, Beyrut, Dârü'l-Fıkr, 1979/1399.
- Hamısı, Hamısı İddı: “Yahya b. Ebi'l-Hayr el-İmrani'nin Zeydileri Eleştirisi”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2021.
- Hammadi, Muhammed b. Malik b. Fedail el-Yemani: **Batınilerin ve Karmatilerin İç Yüzü**, trc. İsmail Hatip Erzen, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1948.
- Hazrecî, Ali b. Hasan: **el-Ukudü'l-lü'lü'iyye**, thk. Muhammed Besyuni Asel, Kahire, Matbaatü'l-Hilal, 1911/1329, C. I.
- Hazrecî, Ebü'l-Hasen Alî b. Hasen b. Ebî Bekr Zebîdî: **el-İkdü'l-fâhirü'l-hasen fi tabakati ekabiri ehli'l-Yemen**, thk. Abdullah b. Kaid el-Abbadi, Mübarek Muhammed ed-Duvseri, Ali Abdullah Salih el-Vesabi, Cemil Ahmed Sa'd el-Eşvel, San'a, Mektebe el-Ciylü'l-Cedid, 2008/1429-2009/1430, C. I.
- Hazrecî, Ali b. Hasan: **el-Ascedü'l-Mesbûk fî men Veliyye'l-Yemeni'l-Mulûk**, thk. Süheyl Zekkar, (el-Cami fî ahbari'l-Karâmita içerisinde), Dımaşk, Tekvin, 2007.
- Hemdani, Hüseyin b. Feyzullah, Cüheni, Hasan Süleyman Mahmud: **es-Suleyhiyyun ve'l-hareketü'l-fatımiyye fi'l-Yemen: 268-626h.**, Kahire, el-Ma'hedü'l-Hamdâni li'd-Dirasat, 1995.

- Hemdani, Ebû Muhammed **Kitabü'l-İklil min ahbari'l-Yemen ve ensâbu**
Lisanü'l-Yemen Hasan b. **Himyer**, thk. Muhammed b. Ali el-Hüseyn
Ahmed b. Yakup: el-Ekva el-Hıvali, San'a, Vizaretü's-Sekafe
ve's-Seyyahe, 2004/1425, C. I.
- Herevi, Hâce Abdullah b. **Menâzilü's-şairin ile'l-hakkı'l-mübin**, şerh.
Muhammed b. Ali el- Afifüddin Süleyman b. Ali b. et-Tilimsani,
Ensârî: nşr. Abdülhafız Mansur, Tunus, Dârü't-
Türki, 1989, I,II.
- Herevi, Hâce Abdullah b. : **Menâzilü's-sâirin: Tasavvufta yüz basamak**,
Muhammed b. Ali el- trc. Abdürrezzak Tek, İstanbul, Nizamiye
Ensârî: Akademi, 2019, s. 161-163.
- Hizmetli, Sabri: "Karmatîler", **DİA**, XXIV, s. 510-514.
- Izzi, Mehmet Emin: **Eşariye ve Maturidiye Arasındaki Görüş**
Farklılıkları(Erbeûne Mesail), Çev. A.
Bülent Baloglu, (y.y.),(t.y.).
- İbnü'l-Arabi: **Fusûsu'l-Hikem**, Çev. Ekrem Demirli, İstanbul,
Kabalcı Yayınevi, 2006.
- İbnü'l-Arabi: **Fütuhat-ı Mekkiyye**, çev. Ekrem Demirli,
İstanbul, Litera Yayıncılık, 2006.
- İbn Asakir ed-Dımaşki, Ebü'l- **Tebyinu kezibi'l-müfteri fima nusibe ile'l-**
Kâsım Ali b. El-Hasan b. **imam Ebi'l-Hasan el-Eş'ari**, thk. Enes
Hibetullah: Muhammed Adnan eş-Şerfavi, Beyrut, Dârü'l-
Kitabi'l-Arabi, 1984/1404.
- İbn Ataullah, Taceddin Ahmed **Letaifü'l-minen**, thk. Hâlid Abdurrahman Ak,
el-İskenderi: Dımaşk, Dârü'l-Beşair, 1992.
- İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec **Def'u şübheti't-teşbih bi-ekeffi't-tenzih**, thk.
Cemâlüddîn Abdurrahmân Hasan Sekkaf, Amman, Dârü'l-İmam en-Nevevi,
b. Alî b. Muhammed 1992/1412.
- Bağdâdî:

- İbn Ebü'l-İz, Ebü'l-Hasan **Şerhu'l-Akideti't-Tahaviyye**, thk. Abdullah b. Sadreddin Ali b. Abdülmuhsin, Şuayb el-Arnaut, Beyrut, Muhammed: Müessesetü'r-Risâle, 1987, C. I,II.
- İbn Ebû Yala, Ebü'l-Hüseyin **Tabakatü'l-Hanabile**, thk. Abdurrahman b. İbnü'l-Ferra Muhammed Süleyman el-Useymin, Riyad, el-Emanetü'l-b.Muhammed b. Hüseyin Amme li'l-İhtifal, 1999/1419, C. I. Bağdadi Hanbeli:
- İbn Ebû Zeyd, Ebû Muhammed **Metnü'r-Risâle**, Rabat, Vizaretü'l-Evkaf ve's-Abdullah b. Ebî Zeyd Şuuni'l-İslamiyye, 1987/ 1407. Abdirrahmân Kayrevânî Nefzî:
- İbnü'l-Farız, Ebü'l-Kâsım **Taiyyetu İbni'l-Farız el-Kübra ve şüruhuha fi'l-Arabiyye**, thk. Abdülhalık Mahmud Şerefeddin Ömer b. Ali b. Abdülhalık, Cize, Ayn li'd-Dirasat ve'l-Buhusi'l-İnsaniyye ve'l-İctimaiyye(Ein for Human and Social Studies), 2009/1429. Mürşid:
- İbnü'l-Ehdel, Hüseyin b. **Keşfü'l-gıtâ an hakaiki't-tevhid fi'r-red ala İbn Arabi ve takriri kavaid akaidi Ehli's-Sünne**, thk. Halid Muhammed el-Müellif, Abdurrahman: Amman, Darül'l-Feth, 2016/1437.
- İbnü'l-Ehdel, Hüseyin b. **Tuhfetü'z-zemen fi târihi sâdâtü'l-Yemen**, thk. Abdurrahman: Abdullah Muhammed el-Habeşî, Abudabi, el-Mecmaü's-Sekafî, 2004/1425.
- İbnü'l-Ehdel, Hüseyin b. **Keşfü'l-gıtâ an hakaiki't-tevhid ve'r-red ala İbn Arabi el-feylesof el-mutasavvif**, thk. Ahmed Abdurrahman: Bekir, Tunus, (y.y.), 1964.
- İbnü'l-Ehdel, Hüseyin b. **el-Lüm'a el-Muknia fi marifeti'l-fırakı'l-mübtedia**, nşr. Mervan b. Muhammed b. Abdurrahman: Abdülhadî el-Ruhayli, Mecelletü'l-buhus ve'd-diraset eş-Şer'iyye, Sayı: 19, 2021, s. 7-83.

- İbnü'l-Mülakkın, Ebu Hafs **Gayetü's-sevvele fî hasâisu'r-rasul**, thk. Ömer b. Ali el-Ensari: Abdullah Bahruddin Abdullah, Beyrut, Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye, 1993.
- İbnü'n-Nedim, Ebü'l-Ferec **el-Fihrist**, thk. Rıza Teceddüd, [y.y., t.y.]. Muhammed b. İshak:
- İbn Teymiyye, Takıyüddin **Mecmûu'l-Fetâvâ**, thk. Abdurrahman b. Ahmed: Muhammed b. Kasım, Medine, Mecmau el-Melik Fahd, 1425/2004, C. II.
- İğde, Muhyeddin: “Selefilğin Tarihi Arka Planı”, **e-makâlât Mezhep Araştırmaları**, VIII/2 (Güz 2015), s. 151-181.
- el- İmrânî, Yahyâ b. Ebu'l- **el-İntisâr fî'r-red ale'l-Mu'tezileti'l-Hayr:** **Kaderiyyeti'l-eşrâr**, thk. Suûd b. Abdulaziz el-Halef. Medine: Edvâu's-selef, 1998
- İsnevi, Ebû Muhammed **Tabakatü'ş-Şafiyye**, thk. Abdullah Muhammed Cemaleddin Abdürrahim b. el-Cüburi, Riyad, Dârü'l-Ulum, 1981, C. II. El-Hasan:
- İzzeddin İbn Abdüsselam, Ebû **Kavaidü'l-ahkâm fî masalihi'l-enam**, Beyrut, Muhammed Abdülazîz b. Dâru'l-Marife, (t.y.). Abdüsslem b. Ebü'l-Kâsım Sülemi:
- Kadı Iyaz: **Tertibü'l-medarik ve takribü'l-mesalik li ma'rifeti a'lâmi mezhebi Malik**, thk. Ahmed Bekr Mahmûd, Beyrut, Daru Mektebeti'l-Hayat, 1967.
- Kadı Iyaz: **İkmalü'l-Mu'lim bi-fevaidi Müslim**, thk. Yahya İsmail, Mansure, Dârü'l-Vefa, 1998/1419.
- Kadı Iyaz: **Şifa-i şerif şerhi: eş-Şifa bi-ta'rifi hukuki'l-Mustafa**, tercüme ve şerh, Mehmet Yaşar Kandemir, İstanbul, Tahlil Yayınları, 2012/1433.

- Kadı Nu'man b. Muhammed, **Risaletu iftitahi'd-dave Risale fî zuhuri'd-da'veti'l-Ubeydiyyeti'l-Fatımiyye**, Beyrut, Muhammed b. Mansur: Dârü's-Sekâfe, 1970.
- Kasri, Ebû Muhammed **Şuabü'l-ıman**, thk. Eymen Salih Şa'ban, Seyyid Abdülcelil b. Musa b. Ahmed İsmail, Kahire, Dârü'l-Hadis, 1996/1417, C. I,II.
- Kalaycı, Mehmet: **Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Kâşânî, Kemâleddin **Şerhu ala Fususi'l-hikem**, Kahire, Mustafa el-Abdürrezzâk b. Ahmed: Babi el-Halebi, 1966/1386.
- Kavas, Ahmet: "Hemdânîler", **DİA**, XVII, s. 182-183.
- Keskin, Mehmet: **İmam Eşari ve Eşarilik**, İstanbul, Düşün Yayıncılık, 2013.
- Kılavuz, Ulvi Murat: **V. -VI. Yüzyılda Tartışmalı Bir Hanbeli İbnü'z-Zâğunî ve Sıfat Anlayışı**, Bursa, Emin Yayınları, 2016.
- Kılıç, Mahmut Erol: "İbnü'l-Arabi, Muhyiddin", **DİA**, XX, s. 493-516.
- Koca, Ferhat: **İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbeli Mezhebi**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Konuk, Ahmed Avni: **Fususu'l-Hikem tercüme ve şerhi: çeviri yazı**, Haz. Mustafa Tahralı...[ve öte.], İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017, C. I.
- Köroğlu, Burhan: "Tabiatçılar", **DİA**, XXXIX, s. 327-328.
- Köse, Saffet: "Hâdî-İlelhak, Yahyâ b. Hüseyin", **DİA**, XV, s. 17-18.
- Kummî/Nevbahti: **Şii fırkalar=Kitabü'l-Makalat ve'l-Fırak**, çev. Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2004.

- Kurtubi, Ebû Abdullah **et-Tezkire fî ahvâli'l-mevta ve umurü'l-ahire**, Muhammed b. Ahmed b. Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985/1405.
Ebî Bekr:
- Kuşeyri, Abdulkerim: **Kuşeyri risalesi**, trc. Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergah Yayınları, 1981.
- Kuşeyri, Abdulkerim: **et-Tahbir fi't-tezkir**, thk, İbrahim Beyuni, Kahire, Dârü'l-Kitabi'l-Arabi, 1968.
- Kutlu, Sönmez: **Selefilğin Fikri Arka Planı İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler**, Ankara, Otto Yayınları, 2016, s. 61.
- Lewis, Bernard: **el-Haşiyye: iğtiyali't-tukus, inde'l-İsmailiyyeti'n-nizariyye**, trcm. Süheyl Zekkar, Beyrut, Dârü'l-Kuteybe, 2004/1425.
- Mahmud, Hasan Süleyman: **Tarihu'l-Yemen es-siyasi fi'l-Asrı'l-İslami**, Bağdat, Mecmeu'l-İlmi el-İrâki, 1969.
- el-Makdisi, Şemseddin Ebu **Ahsenü't-Tekasim fi Ma'rifeti'l-Ekalim**, nşr. Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr: M.J. De Goeje, Leyden, Tıpkı Basım, 1906.
- Mekalih, Abdülazîz: **Kıraa fî fikri'z-Zeydiyye ve'l-Mutezile**, Beyrut, Dârü'l-Avde, 1982.
- el-Melikü'l-Eşref er-Resûlî: **Turfü'l-ashâb fî ma'rifeti'l-ensâb**, thk. K. W. Zettersteen, Beyrut, Dâru Sadır, 1992/1412.
- el-Muallimi, Muhammed **“Devru'l-Ulema fî'l-Hayati's-siyasiyye ve'l-ictimaiyye fî asri'd-Devleti'r-Resûlîyye” Basılmamış Doktora Tezi**, Camia San'a, et-Tarih ve 'l-Hadaratü'l-İslamiyye, 2009.
- Muhammed, Fazlı Muhammed **“Hayatü'l-İlmiyye fî Yemen fî karni's-semin el-hicri/ er-rabi' aşar miladi (Asri'd-Devleti'r-Resûlîyye)”**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Salih:

- Camia Aden, Külliyyetü'l-Edeb, Kısmü't-Tarih, 2006.
- Nevevi, Ebû Zekerıyyâ Yahya b. Şeref b. Mürî: **Sahih-i Müslim Şerh-i Nevevi**, Kahire, el-Matbaa el-Mısriyye el-Ezher, 1929/1347, C. I.
- Nevevi, Ebû Zekerıyyâ Yahya b. Şeref b. Mürî: **el-Mecmu' şerhi'l-Mühezzep li's-Şirazi**, thk. Muhammed Necip Mutî, Riyad, Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003/1423, C. I.
- Nevevi, Ebû Zekerıyyâ Yahya b. Şeref b. Mürî: **Ravzatü't-talibin**, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali M. Muavvaz, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992/1412, C. VII.
- Nesefî, Ebû Muti Mekhul b. Fazl: **Kitabü'r-Red ala ehli'l-bida' ve'l-ehvâi'd-dâle**, thk. Seyit Bahçıvan, İstanbul, Hikmetevi Yayınları, 2013.
- Neşvan Himyeri, Ebû Saîd Nişvan b. Saîd b.: **el-Hûru'l-îyn**, thk. Kemal Mustafa, Kahire, Mektebetü'l-Hanci, 1948.
- Onat, Hasan: "İbâhiyye", **DİA**, XIX, s. 252-254.
- el-Ömerî, Hüseyin Abdullah: "Devleti'l-Eimme ez-Zeydiyye es-Seniye", **Mevsuatü'l-Yemeniyye: se-ze**, nşr. Ahmed Cabir Afif, San'a, Müessetü'l-Afifü's-Sekafiyye, Beyrut, Merkezü Dirasati'l- Vahdeti'l- Arabiyye, 2003/1423, C. II, s. 1522-1528.
- el-Ömerî, Hüseyin Abdullah: "Resûliler", **Mevsuatü'l-Yemeniyye: se-ze**, nşr. Ahmed Cabir Afif, San'a, Müessetü'l-Afifü's-Sekafiyye, Beyrut, Merkezü Dirasati'l- Vahdeti'l- Arabiyye, 2003/1423, C. II, s. 1389-1393.
- Özaşar, Mehmet Emin: **İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı Mine Olayı ve Haşeviyye Olgusu**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 1999.
- Öz, Mustafa: "İbn'ül-Ehdel", **DİA**, XXI, s. 21-22.

- Öz, Mustafa: İbn Havşeb-Ali b. Fadl ve ilk Yemen İsmâîlî Devleti, (y.y., t.y.), s. 1-44.
- Öz, Mustafa “Gâliyye”, **DİA**, XIII, s. 333-337.
- Said, Abdulkerim Kasım: “es-Sûfîyye fi'l-Yemen”, **Mevsuatü'l-Yemeniyye: sin-kaf**, nşr. Ahmed Cabir Afif, San'a, Müessesetü'l-Afifü's-Sekafiyye, Beyrut, Merkezü Dirasatü'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2003/1423, III, s. 1896-1904.
- Seyyid, Eymen Fuad: **Tarihü'l-mezahibi'd-diniyye fî biladi'l-Yemen: hatta nihayeti'l karni's-sadisi'l-hicri**, Kahire, ed-Dârü'l-Mısriyyetü'l-Lübnâniyye, 1988.
- es-Sehavi. Şemsüddîn **ed-Dav'ül-lâmi**, Kahire, Mektebetü'l-Kudsi, Muhammed b. 1354, C. III.
- Abdirrahmân: es-Sehavi. Şemsüddîn **et-Tibrü'l-mesbûk fî zeyli's-Sülûk**, Kahire, Muhammed b. Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, [t.y.] .
- Abdirrahmân: Seyyid, Eymen Fuâd: “Mehdîler”, **DİA**, XXVIII, s. 382-383.
- Subhi, Ahmed Mahmud: **ez-Zeydiyye**, Kahire, ez-Zehra li'l-İ'lami'l-Arabi, 1984.
- Sülemi, Ebû Abdurrahman **Tabakatü's-sûfîyye**, thk. Nureddin Şüreybe, Muhammed b. Hüseyin: Haleb, Dârü'l-Kitâbi'n-Nefis, 1986.
- es-Sürûrî, Muhammed Abduh **Tarihü'l-Yemeni'l-İslami**, San'a, Mektebetu Halid b. el-Velid, Darü'l-Kütübi'l-Yemeniyye, 2008/1429, s. 24-182.
- Muhammed: es-Sürûrî, Muhammed Abduh **Hayatü's-siyasiyye ve Mazâhir el-Hadariyye fî'l-Yemen fî ahdi ed-Düveylât el-Müstakille**, San'a, Vizâratü's-Sekâfiyye ve's-Seyâhiyye, 2004/1425.

- Şaşa, Mehmet: **Kelam ve Tasavvuf Açısından Marifetullah**, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık, 2018.
- Şehristani: **Milel ve Nihal**, Çev. Mustafa Öz, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2008.
- Şentürk, Recep: “el-Melikü’l-Eşref er-Resûlî”, **DİA**, XXIX, s. 67-68.
- Şerafeddin, Ahmed Hüseyin: **Tarihü’l-fikri’l-İslâmî fi’l Yemen: Zeydiyye, Şafiiyye, İsmailiyye**, (y.y.), (m.y.), 1980.
- eş- Şevkani, Muhammed b. Ali: **el-Bedrü’t-tali bi-mehasin men ba’d-e’l-karni’s-sabi**, Kahire, Matbaatü’s-Saade, 1348, C. I.
- Şucca, Abdurrahman Abdülvahid: **el-Yemen fi sadri’l-İslâm: mine’l-bi’seti’l-Muhammediye hatta kıyami’d-devleti’l-Ümeviyye**, Dımaşk, Dârü’l-Fikr, 1987/1408.
- Taceddin İbnü’s-Sübki, Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkafi: **Tabakatü’ş-Şafiiyyeti’l-Kübra**, thk. Mahmûd Tanahi, Abdulfettah Muhammed el-Hulv, Kahire, İsa el-Babi el-Halebi, 1964/1383, C. VIII.
- Taceddin İbnü’s-Sübki, Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkafi: **Cemu’l-Cevâmi’ fi Usûlü’l-Fıkh**, talik, Abdülmenam Halil İbrahim, Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2. Baskı, 2004/1424, s. 124.
- Tahir, Abdulbârî: “el-Ehdel”, **Mevsuatü’l-Yemeniyye: elif-te**, nşr. Ahmed Cabir Afif, San’a, Müessetü’l-Afifü’s-Sekafiiyye, Beyrut, Merkezü Dirasati’l-Vahdeti’l-Arabiyye, 2003/1423, C. I, s. 415-417.
- Teftâzânî, Sa’deddin Mesud b. Ömer b. Abdullah: **Şerhü’l-Akaidi’n-Nesefi**, İstanbul, Hacı Muharrem Efendi Matbaası, 1294.
- Takiyyüddin Sübki, Ali b. Abdilkafi b. Ali: **er-Resâilü’s-Sübkiyye fi’r-Redd ala İbn Teymiyye ve Tilmizihi İbn Kayyım el-Cevziyye**, nşr. Kemal Ebu’l-Müna, Beyrut, Alemü’l-Kütüb, 1983/1403.

- Tek, Abdürrezzak: “İbnü’l-Arabî’yi Müdafa Amacıyla Kaleme Alınan Fetvalar”, **Tasavvuf | İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü’l-Arabî Özel Sayısı-2)**, [2009], sayı: 23, s. 281-301;
- Tomar, Cengiz: “Yemen’de Bir Türk Devleti: Resûlîler ve Âlim Sultanları”, **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, C. XXXIII, No: 1, 2009, s. 221-236.
- Tomar, Cengiz: “Yemen (Tarih)”, **DİA**, C. XLIII, s. 401-406.
- Tomar, Cengiz: “Resûlîler”, **DİA**, XXXV, s. 1-2.
- Tomar, Cengiz: “Suleyhîler”, **DİA**, XXXVII, s. 480-481.
- Topaloğlu, Bekir: “Esmâ-i Hüsnâ”, **DİA**, XI, s. 404-418.
- Toru, Ümüt: “Eş’arî Âlimlerin Nazarında Hanbelîlik ve Hanbelîler(İhtilaflar ve İthamlar)”, **AUID**, C. VI, Sayı: 10, 2018, s. 109-134.
- Uludağ, Süleyman: **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, Kabalcı Yayıncılık, 2012.
- Uludağ, Süleyman: “Marifet”, **DİA**, XXVIII, s. 54-56.
- Uludağ, Süleyman: “Şathiye”, **DİA**, s. XXXVIII, s. 370-371.
- Ümit, Mehmet: “Yemen’de Eş’arilik”, **Uluslararası İmam Eş’ari ve Eş’arilik Sempozyumu Bildirileri 21-23 Eylül 2014**, 2015, C. I, s. 467-484.
- Ümit, Mehmet: **Zeydiyye-Mutezile Etkileşimi**, İstanbul, İsam Yayınları, 2010.
- Üzüm, İlyas: “Zeydîler”, **DİA**, XLIV, s. 326-328.
- Vahidi, Ebü’l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisaburi: **el-Vasit fî tefsiri’l-Kur’ânî’l-mecid**. 468/1075; thk. Adil Ahmed Abdülmevcud... [ve öte.], Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1994, C. II.
- Yafii, Afifüddin Abdullah b. Esad b. Ali el-Yemani: **el-İrşad ve’t-tatrîz fî fazli zikrillah ve tilaveti Kitâbihi’l-aziz: ve fazli’l-evliya ve’n-nasikin ve’l-fukara ve’l-mesakin**, thk.

- Muhammed Edib el-Cadir, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003/1424.
- Yafii, Afifüddin Abdullah b. **Mir'atü'l-cenan ve ibretü'l-yakzan fi**
Esad b. Ali el-Yemani **ma'rifeti havadisi'z-zaman,** Beyrut,
Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 1970/1390.
- Yafii, Afifüddin Abdullah b. **Ravzü'r-reyyahin fi hikayati's-salihin,** haşiye,
Esad b. Ali el-Yemani Halil İmran el-Mansur, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000/1421.
- Yafii, Afifüddin Abdullah b. **Merhemü'l-ileli'l-mu'dile fi'r-red ala**
Es'ad b. Ali el-Yemani: **eimmeti'l-Mu'tezile,** thk. Mahmûd
Muhammed Mahmûd Hasan Nassâr, Beyrut,
Dârü'l-Cil, 1992/1412.
- Yahyâ b. Hüseyin, Kasım b. **Gâyetü'l-emâni fî ahhâri'l-kutri'l-**
Muhammed b. Ali: **Yemânî,** thk. Saîd Abdülfettah Aşur, Kahire,
Dârü'l-Katibi'l-Arabi, 1968/1388.
- Yemani, Taceddin Abdülbaki b. **Tarihü'l-Yemen: el-müsemma**
Abdülmeccid: **behcetü'z-zemen fî tarihi'l Yemen,** thk.
Mustafa Hicazi, Beyrut, Dârü'l-Avde, 1985.
- Yemeni, Ebû Muhammed: **Akaidü's-selale ve's-seb'in fırka,** thk.
Muhammed b. Abdullah Gamidi, Medine,
Mektebtü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1993/1414, C. II.
- Yeprem, M. Saim: **Mâturidî'nin Akîde Risâlesi ve Şerhi,** İstanbul,
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
Yayınları, 2000.
- Yeşilyurt, Yahya: **Yemen: Medeniyetler Beşiği Kadim Bir**
Osmanlı Ülkesi, İstanbul, Babıali Kültür
Yayıncılığı, 2011.
- Yüksel, Emrullah: **Maturidiler ile Eşariler Arasındaki Görüş**
Ayrılıkları, İstanbul, Düşün Yayıncılık, 2012.
- Zebidi, Şehabeddin Ahmed b. **Tabakatü'l-Havas ehlü's-Sıdk ve'l-İhlas,**
Ahmed b. Abdüllatif: Beyrut, ed-Dârü'l-Yemeniyye, 1986.

- Zehebi, Ebû Abdullah b. **Tezkiretü'l-huffaz**, Beyrut, Dâru
Osman: İhyâi'tütürasi'l-Arabî, 1956, C. III.
- Zerkeşi, Ebû Abdullah **Teşnifü'l-mesami' bi-cem'i'l-cevami' li-**
Bedreddin Muhammed b. **Tacettin es-Sübki**, thk. Seyyid Abdülazîz,
Bahadır b. Abdullah: Abdullah Rebi, Kahire, Müessesetu Kurtuba,
1999/1419, IV, s. 677-680.
- Zirikli, Hayreddin: **el-A'lâm: kamusu teracim li-eşheri'r-**
ricalve'n-nisa, Beyrut, (y.y.),(t.y.) C. II.

